

«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Астана

2008

«МӘДЕНИ МҰРА»

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫН

ІСКЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ

ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

Құл-Мұхаммед М., *төраға*

Досжан А., *төрағаның орынбасары*

Асқаров Ә., *жауапты хатшы*

Қоғамдық кеңестің мүшелері:

Абдрахманов С.

Аяған Б.

Әбусейітова М.

Әйтімова Б.

Әлімбаев Н.

Әуезов М.

Базылхан Н.

Байпақов К.

Биекенов К.

Бурханов К.

Ертісбаев Е.

Кенжеғозин М.

Қасқабасов С.

Нысанбаев Ә.

Өмірбеков Б.

Салғара Қ.

Сариева Р.

Сейдімбек А.

Сұлтанов Қ.

Таймағамбетов Ж.

Тұяқбаева Б.

Хұсайынов К.

БАБАЛАР СӨЗІ

жүз томдық

Батырлар жыры

ББК 82.3 (5 Қаз)

Б 12

**«Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының
Фольклортану, әдебиеттану және өнертану секциясының мүшелері:**

Қасқабасов С. (*төраға*), Қорабай С. (*төрағаның орынбасары*),
Жұмасейітова Г. (*жауапты хатшы*), Әзібаева Б.,
Күзембаева С., Қирабаев С., Мамыраев Б., Қосан С.

**Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған**

Томның редакция алқасы:

Қосан С. (*жауапты редактор*), Қасқабасов С., Қирабаев С.,
Алпысбаева Қ., Әлібеков Т.

Томды жүйелеп, ғылыми қосымшаларын дайындаған:
филология ғылымдарының кандидаты: Сәкенов С.

Жауапты шығарушы: Салтақова Ж.

Б 12 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. — Астана: «Фолиант», 2008.
Т. 50: Батырлар жыры. — 2008. — 464 бет.

ISBN 9965-35-612-2

«Бабалар сөзі» сериясының 50-томына «Қырымның қырық батыры» эпикалық топтамасының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» шежірелік циклына жататын «Аңшыбай», «Парпария», «Құттықия», «Едіге», «Нұрадын», «Мұса хан», «Орақ, Мамай», «Қарасай, Қази» жырлары және «Қарадөң батыр және оның ұрапақтары» шежірелік циклының «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс», «Көгіс, Тегіс», «Тама», «Тана» жырлары енді. Бұл эпикалық туындыларға XIV-XVI ғасырлардың тарихи оқиғалары негіз болған.

Б 4702250205
00(05)—08

ББК 82.3 (5 Қаз)

ISBN 9965-35-612-2 (т. 50)

© Әдебиет және өнер институты, 2008

ISBN 9965-619-60-3

© «Фолиант» баспасы, көркемдеу, 2008

ҚҰРАСТЫРУШЫЛАРДАН

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көретін «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымын әзірлеуді одан әрі жалғастыруда.

Серияның бұған дейін жарияланған қырық тоғыз томы ұлттық фольклорымыздың аса бір көркем де көлемді саласы болып саналатын эпостық шығармаларға арналды. Дәлірек айтқанда, бүгінге дейін хикаялық дастандардың он үш томы, діни дастандардың жеті томы, ғашықтық дастандардың сегіз томы, тарихи жырлардың үш томы, батырлар жырының он жеті томы, сондай-ақ шежірелік дастандардың бір томы әзірленіп, баспа бетін көрді. Бұл басылымдардың он томы Қытайдағы қазақ фольклорына арналғаны мәлім. Қазақ халқының қымбат қазынасы — фольклор жинақтарының жоғары деңгейде безендірілген жаңа басылымын оқырман қауым үлкен қуанышпен қарсы алды. Алла қаласа, қазақ эпосының көркем үлгілерін жариялау осымен шектелмейді.

Оқырман назарына ұсынылып отырған аталмыш серияның 50-томы батырлар жырына, атап айтқанда, «Қырымның қырық батыры» эпикалық циклына арналды.

Мұрын жырау Сеңгірбекұлынан жазылып алынған «Қырымның қырық батыры» атты бас қаһармандары қырық бір батыр болып табылатын отыз бес жырдан құралған эпикалық жырлар циклы — әлем мәдениетінде маңызды орын алатын ерекше құбылыс. Бұл пікірдің дұрыстығына Қ.Сәтбаев, Н.Сауранбаев, Е.Ысмайылов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, С.Садырбаев, О.Нұрмағанбетова, М.Ғұмарова, С.Қасқабасов, Қ.Сыдиқыұлы, Ш.Ыбыраев, С.Қондыбай және өзге де қазақ ғалымдарының зерттеулерімен қатар сыртқы жұрт өкілдерінің

еңбектерін де оқи отырып анық көз жеткіземіз. Мысалы, 1944 жылы Ташкент қаласында өткен Орта Азия фольклоры туралы бүкілодақтық ғылыми конференция қаулысында бұл эпостың дүниежүзілік маңызы бар екені арнайы атап өтілді. Академиктер — В.М.Жирмунский мен Е.М.Мелетинскийдің іргелі ғылыми еңбектерінде де «Қырымның қырық батырының» танымдық, тарихи, рухани және көркемдік айрықша құндылығы жан-жақты ашып көрсетілген.

Ғылыми қауым мен жалпы оқырман осылайша аса ілтипатпен қарсы алған рухани мұраның жариялану арқылы жалпы көпшілікке таныстырылуы қыруар еңбек пен уақытты талап етері мәлім.

1963 жылы жарық көрген «Батырлар жыры» атты екі томдық жинақтың екінші томында «Манашыұлы Тұяқбай», «Ақжонасұлы Ер Кеңес» жырлары, 1964 жылы басылып шыққан «Батырлар жыры» атты кітапта «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс», «Тегіс, Көгіс», «Тама» жырлары алғаш рет баспа бетін көрді Осы аталған жырлар «Ақсауыт» жинағының II томына (1977) да енді.

«Қырымның қырық батыры» эпикалық топтамасын құрайтын отыз бес жырдың үлгілері «Қазақ халық әдебиеті» көптомдығының «Батырлар жыры» атты сериясының 5-томы (1989) және 6-томында (1990) басылды. Бұл жинақтарды құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар — О.Нұрмағамбетова мен Қ.Сыдиықұлы. Ол уақыттағы жарияланымдардың барлығы цензураның қатаң сүзгісінен өтіп, үстем идеологиялық ұстанымдарға, коммунистік көзқарасқа сәйкес келгенде ғана көпшілікке ұсынылып отырғаны баршаға аян. Біз сөз етіп отырған жинақтарды баспаға дайындаушылар да сол талапқа бағынуға мәжбүр болды. Соның салдарынан жыр мәтіндерінің көптеген тұстары қысқартылған немесе өңделген. Оның үстіне екі нұсқа күйінде қағазға түсірілген «Аңшыбай батыр», «Қарасай, Қазі», «Қарадөң батыр», «Жұбаныш» атты жыр нұсқаларының бір-біреулері ғана кітапқа кіргізілді. Қолдарыңыздағы кітапта эпостың түпнұсқасын өзгеріссіз оқырманға жеткізуге, барлық нұсқаларын беруге күш салдық.

«Қырымның қырық батырын» жыршының өзі «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары», «Қарадөң батыр және оның

ұрпақтары» және «Жеке батырлар» деп аталатын үш салаға бөліп жырлағаны белгілі. Бұл томға алдыңғы аталған салаға жататын жырлар түгелдей және екінші салаға жататын эпикалық туындылардың «Шора», «Нәрік» жырларынан өзгелері енгізілді.

«Аңшыбай және оның ұрпақтары» атты шежірелік циклды құрайтын сегіз жырдың бас қаһармандары — Аңшыбай, Парпария, Құттықия, Едіге, Нұрадын, Мұса хан, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазі атты он батыр.

Бұл кейіпкерлердің алғашқысы тек Мұрыннан жазылып алынған жырларда және «Қарасай, Қазі» жырының Маңғыстаудан табылған, белгісіз жыршыдан жазылып алынған нұсқасында, сонымен қатар ноғайдың «Әдиге» атты жырында ғана кездесе, Парпария деген есімді Мұрын жырау репертуарындағы жырлардан және жоғарыда аталған ноғай жырынан ғана ұшырастырамыз. Едігенің әкесі ретінде сөз болатын Құттықия және Едігенің шөбересі — Мұса туралы жеке жырлар тек осы циклда ғана бар. Едігенің ұлы — Нұрадын да жеке жырдың кейіпкері ретінде осы эпикалық топтамада және профессор А.В.Васильев жазып алған тағы бір қазақ жырында ғана көрінеді.

Мұрын айтқан «Едіге», «Орақ, Мамай» жырлары бұл жырдың өзге түркі халықтары мен қазақтар арасындағы нұсқаларынан өзіндік соны сипаттарымен дараланады.

Қазақтар арасында отыздан астам үлгісі сақталған «Қарасай, Қазі» атты жыр өзге халықтарда кездеспейді. Бұл туындының Мұрын жырау нұсқасы қайталанбас айшықтарға толы.

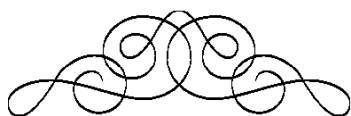
«Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» шежірелік циклына жататын «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс» атты жырлардың бас қаһармандары өмірде болғандығынан, оқырман қауым осы жырлармен танысу барысында ғана хабардар болса, «Тама» жырында Жетіруға жататын рулардың бірінің атасы дәріптелетіні осы циклдың ең соңғы екі жырының бас кейіпкерлері Нәрік пен оның ұлы Шора екендігінен айқын аңғарылады. Ал Таманың әкесі Көгіс екенін осы эпикалық топтамадағы «Көгіс, Теріс» жырымен қатар, «Қарасай, Қазі» жырының Мұрыннан өзге жыршылар айтқан бірнеше нұсқасын және «Шора батыр» жырының татарлар арасынан жазып алынған үлгілерін оқи отырып, білеміз.

«Қырымның қырық батыры» эпопеясы осындай тосын мағлұматтарымен де, көркемдік деңгейінің жоғарылығымен де ерекшеленеді.

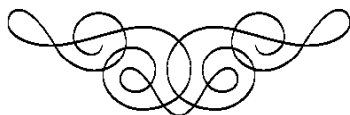
«Бабалар сөзі» сериясының кезекті елуінші томы бұл көптомдықтың негізгі ұстанымдарына сәйкес, ғылыми қосымшалармен толықтырылды.

Ғылыми қосымшаларға томға енген мәтіндерге жазылған түсініктемелер, сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдерге арналған түсініктер, эпостың жинаушылары мен оның жырлаушылары туралы деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған түйін кірді.

Томның көлемі — 29 б.т.

MATHΔEP

АҢШЫБАЙ БАТЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Аңшыбай (1-нұсқасы)

Аңшыбай үш жасында шешесінен, төрт жасында әкесінен жетім қалды. Бала біткен ауылға келтірмей қуа берді. Аңшыбай жыңғылдан жақ алып, шиден оқ алып, далада қаңғырып жүре береді. Өзі жалаң аяқ, жалаң бас, тырдай жалаңаш. Қыдырып жүріп қалың тоғайлардың ішіне барады. Тоғайдың ішінде бір көлдің жағасына барып жатып еді. Оның ішінде бір уақ шіл үйректер жүр екен. Аңшыбай сол үйректі атып алып, отқа көміп пісіріп алып, тамақ етіп жүрді. Алты жыл сонда үйрек атумен жатты.

Бір күндері болғанда, көлшікке бір аққу келіп қонады. Аңшыбай көріп, атайын дегенде аққу сілкініп еді, бір бойжеткен қыз болды.

— Адам баласы, сен мені атпа. Мен — мұсылман пері патшасының қызымын. Сіз «қара саз жерде не қылып жатқан адам баласы екен?» деп келіп едім. Бұрыннан да көріп жүр едім. Сен не қылған адам баласысың, бұл ел жоқ жерде жүрген? — деді.

Аңшыбай:

— Менің әкем де, шешем де жоқ. Елден қаңғырып жүрген бір қаріппін, тамағым — мынау шіл үйрек, — деді.

Сонда аққу:

— Ертең келермін, — деп, ұшып жүре берді. Қарасы үзілгесін, тағы бір аққу келіп қона қалды. Бұл сілкініп еді, бір қыз бола қалды.

— Мені атпа, бала сен, — деп тұра қалды. — Сен не қылып жатқан адам баласысың, — деп сұрады.

— Ата-анам жоқ, ағайыным тағы жоқ. Осында шіл үйректі тамақ қылып жатқаным бес-алты жыл болды, — деді.

Сонда аққу тұрып айтты: — Өлгі ұшып кеткен не?

Аңшыбай:

— Білмеймін. «Мұсылман пері патшасының қызымын», — деп кеткен. «Ертең келермін», — деді.

Аққу: — Онда мен — кәпір патшасының қызымын. Ол келсе, мен де келермін ертең, — деді.

Сонда Аңшыбай:

— Келіп, не қыласың? Менде үй де, күй де жоқ, ішіп-жейтін тамақ та жоқ, — деді.

Аққу:

— Ол келіп, тиер болса, мен де артынан келіп, тиермін, — деді.

— Бірақ мұсылман перісінің қызы тием деген жоқ.

Ертеңіне мұсылман пері патшасының қызы келіп, тағы қонды да, айтты: — Мен саған, адам баласы, мынадай тәуекел етіп жатқанында тием деп келдім, — деді.

Сонда Аңшыбайдың айтқаны:

— Ақылық жоқ баласың,
Жазған, қайда барасың?
Менде бір киер киім жоқ,
Сататұғын тиын жоқ,
Баратұғын үйім жоқ.
«Тиемін маған» дегенің,
Сен — патшаның баласы,
Басыңда сенің миың жоқ.
Ағайын, іні менде жоқ,
10 Жақын жерде елім жоқ,
Мен — бір жүрген сор маңдай,
«Тием» дегенің маған бұл қалай?
Ойдың менің көзімді,
Өлтіремісің өзімді?
Алмаймын мен сені,
Өлтірмесең, жаным, өзімді.
Майданда жатқан мен қаріп,
Сен бір не күн көрерсің?
Маған жолдасым сен болсаң,
20 Асыл бір туған данасың.
Адам біздей пақыр болар ма?
Біз секілді пақырға,

- Жарқыным, не деп барасың?
Сонда бір қызың сөйледі:
— Ай, Аңшыбай, Аңшыбай,
Тамақ пен киімді қайғы етпе.
Табармын бәрін мен, — деді, —
Саған болсам жолдас мен, — деді. —
Қазынаға қолды салармын,
30 Не керекті алармын,
Атамның тұрған тақтынан,
Кейін қайтып барғасын.
Қазынадан алып, тақ алсам,
Дүниені сатып, табармыз.
Апарармын жеріңе,
Жеткізермін еліңе,
Киім мен тамақ қайғы етпе,
Егер болсам сенің жолдасың.

Сонда кәпір патшаның қызы келіп қонып, ана қызға айтқаны:

- Сен бір болсаң жолдасы,
40 Артықпын ба мен сенен,
Мен де қатар болайын.
Мынау тұрған Аңшыбай
Майданда жатқан ер екен,
Жақыны жоқ бір жалғыз,
Өзі бір пақыр жан екен.
Елсізде көріп жетімдік,
Тарыққан пақыр бала екен.
Артықпын ба сіздерден?
Атамның алтын қазынасына
50 Мен де қолды салармын,
Көп етіп алтын алармын.
Әкеліп берсем, мал болар,
Осының өзі — Аңшыбай
Ноғайлыға хан болар.
Астана халықты билеп,
Аңшыбай қалай кем болар,
Жақсылармен тең болар!
Екеуіміз бақыт алып,

- Жолдас қылып алармыз —
60 Неше жыл болды жатқалы
Қара көрмей жүр екен.
Тигеніміз осыған
Екеуіміздің жөн екен.
Жақсылармен тең болса,
Майданда жатқан ер еді,
Кімнен кем болар?
Аңшыбай сонда мұңайды,
Жарлылық пен жалғыздық
Есіне түсіп, жылайды.
70 Екі ару бірдей дегесін,
Қайғы етпей, неғып шыдайды?
— Екі бірдей аруды
Бола ма бірден алуға?
Хан баласы біз едік,
Таза халық біз едік,
Жақсы жаман көрмеген.
Пақырдың біздей ...
Енді қайтіп өлмеген?
Осылай деп қайғысын
80 Аңшыбай сонда сөйлеген.
Екі әйел тап келіп,
Батыр енді ойлайды:
— Қайдан іздеп табайын
Жас күнде жүрген елімді?
Екі бірдей данасың,
Патшадан туған баласың.
Біз секілді ғаріпті
Апарып, қорлап, не қыласың?
Екеуі сонда сөйледі,
90 Мұсылман, көпір қыздары
Сөйлегенде не деді?
— Ай, Аңшыбай, Аңшыбай,
Дүние үшін тарықпа,
Мал үшін сен қамықпа

— Сені ел шетіне апарып қоярмыз, ертең барғасын. Еліңе барғасын ағайын-туғандарыңа: «Маған қатын алып беріңіз,

тұрарға үй беріңіз, айдарға мал, ішерге тамақ, мінерге ат беріңіз», — деп, халқың мен ағайындарыңнан сұрарсың. Олар айтқаныңа ере алмас, мал түгіл, нәрсе де бере алмас. Сосын сен бір төбенің басына екі ағаш қағып, басына жалау іліп, өзің ағаштың арасына отыр. Сол уақытта аспаннан біз ұшармыз. Ұшып жүріп, бір қарайған нәрсе тастармыз. Сонда сен, сол қарайған нәрсе табақтай алтын болар, соларды жинап аларсың. Сол алтынға киіз бен үй сатып алып, сол жерге алты қанат екі үй тігіп отырарсың. Біз сонда келіп, үстінде ұшып жүріп байқармыз, — деді.

Сосын екі аққу Аңшыбайды елінің шетіне әкеліп түсіріп кетеді.

Аңшыбай ноғайларға келіп: «Мен он жасқа келдім. Маған қатын алып беріңдер», — деп айтқаны:

— Қатын алып беріңіз,
Ағайыным, сіз, — деді, —
Ортаға келдім мен, — деді.
Сонда ноғай кірмеді,
Біреуі де бір лақ
100 Аңшыбайға бермеді.
Тыңдамады бір ноғай,
«Қаңғырмай, жоғал сен!» — деді.
Төбенің шығып басына,
Отырды барып Аңшыбай
Қағулы ағаш қасына.

Сонда қағулы екі ағаштың ортасында отырғанда, екі аққу ұшып келіп, бір қарайған нәрсе тастады да, екеуі де қайырылған жоқ, қайтадан ұшып кетеді. Аңшыбай аспаннан түскен қарайған нәрсені алып, киізге сатып, керегін алады. Екі жерге он-оннан қатындарды бөліп, алты қанат екі үй тіктіреді. Екі ағашты қағып ортасына Аңшыбай отырады, жалауын байлап қояды.

Сонда ноғайлар: «Мұны қайдан тапты екен?» — деп, таң қалады. Сол уақытта екі аққу да келіп қонады. Екеуі де әдемі қыз болды. Қыз болғанда, қызық болды. Әдемі жүзінің қыздары болған соң, ноғайлар, жиналып кеңес құрады: «Осы Аңшыбайды жоялық, осы екі қызды өзіміз алайық», — деп сыбырласқанын

екі қыз естіп отырып, сонда перінің бір қызы тұрып айтады ноғайларға:

— Ақылдарың қалай? Аңшыбайды өлтіріп, бізді алмақсыз, олжаға батып қалмақсыз. Тауды алып, үстіңізге тастасақ, өлтіреміз біз сізді, — деді.

Сонда ноғайлар жаман қорықты, сөзінен қыздың торықты. Зор мықтыға жолықты.

— Енді сізді айтпаймыз, отыра беріңіз. Аңшыбай төре, хан болады. үндемейміз сіздерге, — деді:

Асылдар келіп тұрады,
Аңшыбайдың қасына
Би мен бектер кеңес құрады.
Өртүрлі еткен талабын
110 Аңшыбайдың сұрады.

Сонда Аңшыбайдың екі қызды алған жері, тоқсан баулы Ноғайлы елінің шетіне көшіп барған жері.

Аңшыбай: «Қайта аттанам», — деп кеңес қылған.

«Жалғыз қаңғырған қара басы», — деп, қасына ешкім ермеген.

Аңшыбай мінді Қара атқа,
«Алыс жерге кетем, — деп,
Құба таудан өтем, — деп,
Орақшыға жетем, — деп,
Бармай жауға, не етем?» — деп.
Жапанға жалғыз кеткесін,
Батыр неғып шыдайды?
Астында мінген Қара ат бар,
Жануарда қанат бар.
120 Бес қаруы белінде,
Асынған бойда жарақ бар.
Жануар басып тұрмаған,
Ұшқан құстай зырлаған.
Төрт айлық жолдарда
Болдырып демін алмапты —
Кетеді алыс жерге аттанып.
Кезіккен жері

- Аңшыбайдың сол еді,
Орақшының тұрған жері құм еді.
- 130 Қырық кісі әскермен
Қарауыл жүрген бұл еді.
Аңшыбайға кез келді
Орақшыдай қалмағың.
Орақшы келіп сөйледі:
— Жолдассыз жүрген данасың,
Жапанда жүрген дарасың.
Жолдасың жоқ қасыңда,
Жалғыздық, қайда барасың?
Атаң мен айтшы анаңыз,
- 140 Білейік сіздің шамаңыз?
Сонда Аңшыбай сөйледі:
— Руымды сұрасаң,
Дін мұсылман елі еді.
Тұқымымды сұрасаң,
Тоқсан баулы ноғайдың
Қырық таңбалы Қырымы,
Қырымның байтақ елі еді.
Менің атым — Аңшыбай,
- 150 Іздегенім сұрасаң,
Орақшы қалмақ қаласы.
Орақшының алуға
Іздеп шықтым қаласын,
Жылатуға баласын.
Көрейін деп мен шықтым
Сол қалмақтың шамасын.
Естимісің, қалмақ, сен? — деді,
Ат-жарағың бер, — деді,
Алмай кетпен мен, — деді.
- 160 Сонда қалмақ қолды салады,
Атайын деп баланы
Аңшыбайға оңдалды.
«Жеңемін сені!» деген соң,
Залым қалмақ долданды.
Орақшы мінген кер еді,
Тебініп қалмақ келеді.
Аңшыбай мінген Қара еді,

- Қайраты атының бар еді.
Жасқанбайтын ер еді,
170 Қарсы келген қалмаққа
Аңшыбай да келеді.
— Бердім кезек мен, — деді,
Ата бер, қалмақ, сен», — деді.
Атайын деп Орақшы
Сонда оғын жөндеді.
Қорамсаққа қол салды,
Есепсіз оққа мол салды.
Аңшыбайдың ішінде бар еді
Киген шарайна,
180 Сыртында бар-ды ақ сауыт,
Сыртында бар-ды шекпені,
Шекпеннің өтіп ар жағына
Оғы кетеді.
Бір атқанда, үш атты,
Үш атқанда, бос атты.
Ақ сауыттан өтпеді,
Онан арман кетпеді.
Сонда Аңшыбай тұрып сөйледі:
— Ай, қалмағым, сен, — деді,
190 Берсең кезек сен, — деді,
Енді атайын мен, — деді.
Сен — бір тұрған Орақшы,
Өлмеймін деп ойлама,
Меніменен ойнама.
Атыңның басын тарт, — деді,
Жолдасыңа қайт, — деді,
Арызың болса, айт, — деді,
Атамын енді мен, — деді,
Өлесің, қалмақ, сен, — деді.
200 Сонда Аңшыбай оқ алды,
Есебі жоқ мол алды.
Қалмақ тұрды қақшиып,
Жалмауыздай емініп,
Аңшыбай шықты тебініп,
Кекті ашу жанын кеміріп.
Орақшыдай Қалмаққа

- Атқан оғы өтеді,
Іркілмей, дәл кетеді.
Ар жағында оқ барды
210 Үйілген топырақ құмдарға,
Атаңа нәлет қалмақты
Құмдай қылып ұндарға.
Қалмақтың қашты қарасы,
Бытырады қалмақтар
Кейіндегі шамасы.
Алды-алдына тарады,
Әлі қашып барады.
Артынан қуып Аңшыбай,
Жауына ойран салады.
220 Астына мінген Қара ат
Жер басқаннан қалмаған.
Жанында оның шар болат,
Сермесе, кеспей қалмаған.
Қалмақ сорлы кетем деп,
«Қалаға қалай жетем?» — деп,
Қашып еді жалбақтап.
Қалмақтың көрді қаласын,
Шулатты қатын-баласын.
Талқандады қаласын,
230 Шулатты оның даласын.
Сегіз күнге толғанда,
Күні біраз болғанда,
Жеңді қалмақ елдерін.
Сындырып, жықты белдерін,
Қалмақтың ойды көздерін.
Он алты күн болғанда,
Алады шауып өздерін.
Жеңді қалмақ қаласын,
Мұсылман қылды баласын,
240 Кәпірдің көрді шамасын.
Қалмақтан жаулап алған жер,
Қалмаққа ойын салған жер.
Әуелі бастап аттанып,
Орақшы еді барған жер.
Орақшы қалмақ өлген соң,

Ел мұсылман болған соң,
Көнгендігін көрген соң,
Қайтты еліне Аңшыбай,
Қасына алып баласын.
250 Алғандығын білдіріп,
«Көрсін, — деді, — қалмақ алған жер».
Келді жетіп жеріне,
Мекен қылған еліне,
Ноғайлыға келгені.
Би мен төре, бектері,
Хан мен тұрған қарасы:
«Аңшыбайдан жауап алам», — деп,
Жиналып келді өңкей төресі.

Орақшыны алғасын, Аңшыбай елге келеді. Көнгенін мұсылманға көндіріп, көнбегенін елге алып келеді. Сонда бектер мен мықты билері жиналып келгенде, Аңшыбайдың айтқаны:

— Көрдім бір жердің даласын,
260 Орақшыдай қалмақтың
Барып, көрдім қаласын.
Шулаттым жас баласын,
Қираттым, талқандап, қаласын.
Қалмақтан, бір шауып, ел алдым,
Орақшыдан кек алдым.
Шұбырттым қатын-баласын,
Қираттым қалмақ қаласын.
Білген соң, жеңіп, шамасын,
Елге деп мен де жөнелдім.
270 Аман ба туған еліміз,
Мекен еткен жеріміз!
Саламат па бөріңіз,
Ұлы-кіші жамағат,
Сәлем бердім сіздерге,
Сіздер де келіпсіз біздерге.
Төрт ай мезгіл толғанша,
Қалмаққа жүрдім жорықта.
Астымда мінген Қара ат,
Жануарда бар қанат,

- 280 Ұшқан құстан кем емес.
Мініп бір алсаң бұл атқа,
Тасыған судай ағады,
Ұшқан құстай самғайды,
Аяғы жерге тимейді.
Бұл секілді жануар
Ойға келсе, ызғыған,
Қырға келсе, қарғыған,
Жерді басып тұрмаған.
Төрт аяқтан шыққан шаң
- 290 Топырақты суырған.
Белге буған қорамса
Атса, бір өтпей қалмаған.
Қынаптағы көк алмас
Сермесе, шаппай қалмаған.
Атаңа нәлет қалмақтың
Төбесі шоқты талайын
Жорықта жеңіп мен алғам.
Жиналып әскер келгесін,
Айқасқан жауды жеңген соң,
- 300 Жесір-жебір келгесін,
Жиғызбай есін батырдың,
Хабар келді ноғайға.
«Ағырабат деген ындыстың ханы бар.
Оның мұнда аттанамыз деген ойы бар».
Бұл хабарды естіп Аңшыбай,
Ағырабат шаһарын аларға
Тағы ойлады барарға.
Астында мінген Қара ат,
«Қалмаққа енді жетем» — деп,
- 310 Аңшыбай сонда жол жүрді,
Жапанда жалғыз ол жүрді,
Есепсіз жолды мол жүрді.
Бес-он күн жол жүргесін,
Жан-жағына қарамай,
Жалғыз жүріп далада,
Сонда батыр мұңайды,
Алладан тілек сұрайды,
Сұрағанда не дейді?

- Айтқан бір сөзі осындай:
320 «Айналайын, ата-анам,
Жапанда жалғыз барамын.
Қасымда жоқ ағайын —
Қаңғырған жалғыз дарамын.
Жар болсаң сен өзің,
Қырық та менің жолдасым,
Бұрынғы ата-бабамыз.
Алла жәрдем бермесе,
Қандай амал қыламыз?
Ағайын-туған, көп халық
330 Қасыма бірі ермеді.
Жететұғын күн болса
Қайта айналып жеріме,
Шалқып жатқан елдерім,
Толқып жатқан көлдерім,
Биік-биік дөңдерім,
Қызығыңды көрермін,
Аман келсем сендерге.
Астыма мінген Қара ат,
Жануарда бар қанат.
340 Өзіңдей ұшқан құстарды
Жүгірген аңдай көрмейсің.
Биік жатқан таулардан,
Ағып жатқан сулардан
Бөгелемін демепсің,
Бұдан да өтіп кетесің.
Жететін күн болар ма
Ағырабаттың еліне?
Талқандармын қаласын,
Жылатармын баласын» .
350 Қара атқа қамшы салады,
Құлаштап аяқ басады,
Тасыған судай тасады,
Биіктерден асады.
Тереңірек сай болса,
Жануар ырғып асады.
Ол үш айлық жерлерге
Тоғыз күнде жетеді.

Ағырабаттың қаласын
Көзіменен көргесін,
360 Ойлады ақыл шамасын.
Қасында екі тауы бар,
Сонда ындыс көп екен
Өзінің байтақ жауы бар,
Бір жүзікті қолы бар.
«Мұсылман халқы келер», — деп,
Ағырабат хан ойлайды.

Сонда Ағырабаттың қарауылға қойған көп әскері Аңшы-
байдың келе жатқанын көріп, ханға хабар етеді. Хан сонда
тұрып:

— Бізге адам тең емес,
Тең дегені жөн емес.
Қасыма жақын келсін, — деп,
370 Құдай бізге берді, — деп,
Ойранымды көрсін, — деп,
Шекесінен қарады.
Мекен еткен жері ындыста
Ағырабат патша ханы еді.
Ол көп ындысты жинаған
Қатарда жүрген жан еді.
Аңшыбайға айтқан сөзі:
— Асыл туған баласың,
Жарқыным, қайда барасың?
380 Білмей ме екен адамзат
Өзінің қайрат-шамасын?
Мен байтақ жатқан ел едім,
Жерім айдын шалқар көл еді.
Шұман көлдің басында,
Отырған халық мен едім,
Неше жылдан бері қарай
Осы өзеннің қасында.
Өлтіремін өзіңді,
Қысқартармын жасыңды.
390 Астыңдағы Қара атты,
Беліңе бұған болатты

- Шешіп маған бер, — деді,
Өлмейін десең сен, — деді.
Аты-жөнің сен айтшы,
Сұрайын деп мен тұрмын.
Маған жауап бермесең,
Өлтіремін өзінді,
Оярмын көзінді.
Аңшыбай сонда сөйледі,
400 Сөйлегенде, бұй деді:
— Атаңа нәлет, ындысты-ай!
Көргенім жоқ бұл түсті-ай,
Сен секілді жаманды-ай,
Қаңғырып жүрген адамды-ай.
Әркімде білер, ойласа,
Өзінің қатар шамасын.
Еркек болсаң, жалғыз жүр,
Сен секілді ақылсыз
Білмей ме қайрат-шамасын?
410 Мен ноғай деген ел едім,
Елден бір шыққан ер едім,
Мынау тұрған ындысты
Талқандайын деп едім.
Менің атым — Аңшыбай,
Аң аулаған аңшымын.
Талай астым биіктен,
Сен секілді көрмедім
Қаңғырып жүрген ындысты.
Сонда Ағырабаттың айтқаны:
420 — Артық туған ер, — деді,
Кезегімді бер, — деді,
Ер болған болсаң сен, — деді.
Өзім артық хан едім,
Асыл бір туған жан едім.
Мекен еткен ел едім,
Мен ындыстың ері едім.
Ағырабат деген хан едім,
Аптығып жүрген жас бала,
Сен не қылған бала едің?
430 Аңшыбай сонда сөз айтты,

- Сөз айтқанда мол айтты:
— Ай, Ағырабат, Ағырабат,
Енді өлесің сен, — деді,
Кезекті маған бер, — деді,
Емеспін саған тең, — деді,
Асылың сенің кім? — деді.
Ағырабат сонда сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Аттың басын тарт! — деді,
440 Кейін қарай қайт! — деді.
Жолдасыңа бар дағы,
Көргеніңді айт, — деді.
Қайта айналып кел, — деді,
Өлтіремін мен, — деді.
Сонда тұрып, Аңшыбай
Он екі тұтам оқ алды,
Өтірік емес, шын алды.
Анау тұрған Ағырабат
Қайырылмады қасына-ай,
450 Бұрмады атының басын-ай,
«Ат, — деп, — ноғай, осылай».
Аңшыбай сонда көздеді,
Ойлап тұрар кез бе еді.
Он екі тұтам оқ алып,
Қорамсағын қалдырып,
Аңшыбай атып қалады.
Атқан оғы өтеді,
Бір төбеге жетеді.
Жан тәтті екен дүниеде,
460 Ағырабат хан құлады,
Ұзынынан сұлады.
Атып жерге түсірді,
Үнін жаудың өшірді.
Өлтіргесін, қашырды,
Жүз кісіге қарсы кеп,
Аңшыбай батыр айқасты,
Қашқан жаумен шайқасты.
Артынан қуып Аңшыбай,
Тағы да жетіп қалады.

- 470 Талқандайды қаласын,
Көріп елінің шамасын.
«Ажал жетіп, өлдік, — деп,
Не айтқаныңа көндік, — деп,
Енді дінге кірдік, — деп,
Мал мен бала бердік», — деп,
Салдырып мына мешітті,
Хабар берді қалаға:
«Мұсылман дінді ханыңа», — деп,
Хабар берді балаға,
- 480 Аңшыбай батыр барарға,
Мекен етіп аларға.
Басын иді жаулары:
«Батырлықты көрдік», — деп.
Аңшыбайдың ерлігін көргесін,
Патшадай қылып табынған.
Астында жүрген жануар
Дариядай тасады,
Биік таудан асады.
Шамасы жерде жоқ еді
- 490 Бұл жануар тоқтаған.
Сол секіді мал еді:
«Алыс жерге жетем, — деп,
Жауға шаппай, не етем?» — деп,
Құйысқаны шартылдап,
Ақ көбігі шалпылдап,
Жазылып, бүгілсе, жер бауыры,
Атыла қарғып, алқымдап.
Тұяғы тиген қара жер
Қалатұғын борпылдап.
- 500 Ақ сүңгісін қолға алып,
Келеді батыр толғанып.
Алыс жердің арасын,
Қаланың көрді қарасын.
Мекен еткен жері еді
Онда байтақ, қараса.
Ол да байтақ ел еді,
Қасында бар қырық келді,
Алдынан шықты Ақорал.

- Қарсы келіп екеуі,
510 Сонда жауап береді.
Ақорал сонда сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Жапанда жалғыз дарасың.
Жарқыным, қайда барасың?
Астың мінген Қара атың,
Енді өліп қаласың.
Білмеймісің өзіңнің
Қайратыңның шамасын?!
Қай халықтың ұлысын?!
520 Енді жауап бер, — деді,
Ақ сүңгісін қолға алып, —
Өлтірермін өзіңді,
Келтіремін кезіңді.
Жұламын талдап шашыңды,
Қысқартармын жасыңды.
Өлтірермін өзіңді,
Оярмын екі көзіңді.
Қаңғырып жүрген сен ноғай,
Тыңда менің сөзімді.
530 Сонда Аңшыбай тұрып сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Ай, атаңа нәлет, ындысым,
Келдің жетіп сен, — деді.
Іздегенім сұрасаң,
Сендей ындыс жау еді.
Мен — Ноғайлы елінің
Елден шыққан ерімін,
Артық туған шерімін,
Асыл туған бөрісі едім,
540 Талай алдым қалмақты.
Астымдағы ала тай,
Жануарда қанат бар.
Енді қуып жетейін,
Қорамсаны қолға алайын.
Алмай қойман өзіңді —
Енді қанға малармын,
Басыңды кесіп алармын,

- Қалаңа ойын салармын.
Қызыңды қатын етермін,
550 Шаһарыңды күл етермін,
«Жалғызбын» деп ойламан,
Сенімен ойнаман,
Жарағым қанға тоймаған.
Сонда қалмақ сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Атаңа нәлет, құл ноғай,
Ақылың жоқ, көп ноғай,
Әскерің жоқ, қу ноғай!
Ақылыңның жоқтығы:
560 Бұл мезгілде келгенің.
Алармын басыңды мен, — деді,
Қиратармын сені! — деді.
Атып қалды үш оқты,
Атқан оғы өтпеді,
Көздеген жерге жетпеді.
Сонда тұрып долданды,
Басына киген телпегін,
Ашу қысып, қолға алды.
570 Анау тұрған, қарасаң,
Көкірекке жел кірді.
Аңшыбайдай батырың
Артық туған ер еді,
Жақын жетіп келеді.
Аңшыбай келді тебініп,
Қашатұғын ол емес,
Ындыстан қорқып, шегініп.
Қорамса деген оқ алды,
Қайраты ердің көп еді.
— Атамын сені мен, — деді,
580 Шыдамасаң, кел! — деді.
Сонда бір тұрып қарады,
Ол ындыстың ері еді,
Кеп бір қолды салады,
Жағадан ұстап алады.
Жағаласып, екеуі
Ат үстінде қалады.

- Келіп тұрған көп қалмақ
Қайтадан кейін қашады.
Аңшыбайда жоқ серік,
590 «Тәңірі жәрдем берсін!» — деп,
Жан-жағына қарады.
Шамырқанып, шамданды.
Буырқанып, долданды.
Ол ындысқа қол салды,
Қисабы жоқ мол салды,
Жағасынан сонда алды.
Екі көзі қызарып,
Тұра алмады кідіріп,
Шамданғансын, бозарып.
- 600 Хан еді, ол қарысты,
Жағаласып қалысты,
Екі-үш күндей олар алысты.
«Жеңем!» деп бір-бірін,
Аямай найза салысты.
Аңшыбай қия барып тұра қап
«Байқайын» деп.
Болып отыз-қырық күн жүргендеріне,
Аңшыбай тұтқиылдан ойран салды.
Ындыстар жетіп келді айқай салып,
610 Жағадан ұстап алды, сонда Аңшыбай.
Жіберді қаһарланып қолын қағып,
Ындыстың айтқан сөзі сонда былай:
— Аңшыбай, ер екенсің сен-ай, — деді,
Жапанда тұрдым жалғыз мен-ай, — деді.
Сұрасаң, алыс емес, елім жақын
Жау емеспін, дос болып кел-ай, — деді.
Бар еді ақ сүт берген менің анам,
Бар еді інім менен сендей ағам.
Қажырлы қайратыңа көзім жетті:
- 620 Келмейді Ноғайлыға менің шамам.
«Жалынса, жақсы кешер» деген еді,
Шын батыр әділдігін шешер деген еді.
Егер де тірі тастап, жанымды қисаң,
Сұраймын ата-анамның атынан үйімдегі.
Аңшыбай: — Баста еліңе, — сонда деді,

- Не түрлі өнерің бар? Айтшы, — деді.
Осы жерде сөйлесең егер жалған,
Оярмын екі көзіңді, ойла! — деді.
— Біздің саған айтар сырымыз бар,
630 Қазулы терең жатқан орымыз бар.
Көлденең биік қорған жарымыз бар,
Бекіткен мықты қылып шегеміз де бар.
Сұрасаң, сексен қақпа қаламыз бар,
Қарулы қалың әскер панамыз бар,
Сұрасаң, елде жатқан төреміз бар.
Көретін енді сізді көзіміз бар,
Айтатын сізге, тақсыр, сөзіміз бар.
Мен дағы өзіңіздей азаматпын.
Шын достыға айтқанымды есіңізге ал.
640 Аңшыбай бұл кеңеске құлақ салды,
«Достық» деген тілегін қабыл алды.
Аңшыбай атқа мініп шыққасын,
Үш айда зорға жетіп өз еліне,
Келгесін, Аңшыбай халқын жиып қала салды,
Жиналып ноғай елі, хабар алды.
— Қалмақтың көрдім барып, қалаларын,
Жапанда жүріп жалғыз араладым.
Саны көп, сапасы жоқ ел екен ол,
Қайратын, қаруын да шамаладым.
650 Жауыңды жеңіп келдім алдарыңа,
Аман ба мал мен басың, балаларың?
Бармысыз сау-саламат елде, халқым,
Көтерді, әруақ қолдап, ноғай атын,
Аман ба мал мен басың, балаларың?
— Келдің бе аман-есен, ей жарқыным?
Дүниеде артық екен бұл ақылың!
- Аңшыбайың осылай деп ел алдында,
Халқының орындалды аманаты.
Жиналып осылай деп алғыс айтып,
660 Риза Аңшыбайға болған халқы.

Аңшыбай

(2-нұсқасы)

Аңшыбай үш жасында шешесінен жетім қалды. Төрт жасына келгенде әкесі өлді. Төрт жасына келгенде, ауылдағы балалар ауылға келтірмей қуып жіберетін еді далаға. Сонда Аңшыбай жыңғылдан жақ, шиден оқ алды да, «Балалық құрысын», — деп, Аңшыбай төрт жасында далаға жоғалды. Қаңғырып бір тоғайға тап болды. Тоғайдың ішінде бір алақандай көл бар еді. Соның ішінде шіл, үйректі атып жата береді. Атқаны шіл, үйрек деген уақ құс болды. Соны отқа көміп, тамақ қылып жеп еді. Сонда алты жылдай жатады. Жасы онға толғанда, недәуір жігіт болады.

Бір күндері болғанда, сол көлге бір аққу келіп қонады. Аңшыбай жағын алып, ататын оғын алып, атайын деп еді, қу сілкініп, қыз болды. Қыз болғанда қызық болды. Жаратқан басқа қыздан озық болды.

— Адам баласы, атпа мені, — деді. — Сені көргесін, сұрайын деп келіп тұрмын. Не қылып жатқан адамсың сен? — деді. — Адаммын ғой, болсам да, мен, — деді.

Аңшыбай сондай сөйледі:

— Мен — адам баласымын. Үш жасымда шешем өліп, жетім қалдым. Төрт жасымда әкем өліп, меңдедім. Басыма менің күн туды. Ит қосып, балалар ауылға келтірмей, бұл құды. Алты жыл болды осында жатқаным, мына бір жаман үйрек болды атқаным. Үстімде киім жоқ, осы үйректен басқа тамаққа жейтін бұйым жоқ. Жақын жерде қара жоқ. Қара табатын менде шама жоқ. Мен — сонда жапанда жатқан баламын. Аға-іні менде жоқ. Мені есіркейтін пенде жоқ. Менен несін сұрайсың сен, — деді. — Сөйтіп жатқан бір ғаріппін — мен, — деді.

Ол аққу еді,
Үзіліп кетті қарасы.
Үлкен құстың
Тұрсын ба көріп қарасын?

Сонда тағы бір аққу келіп қонды, қарасы ана құстың үзіліп кеткенде. Аңшыбай тағы атайын деп кезеп еді, ол қу сілкініп еді, ол да бір қыз бола қалды.

Сонда мына аққу тұрып айтты:

— Сен не қылған адамсың? Неше жылдан бері жатырсың. Көрмейсің адам қарасын.

Сонда Аңшыбай сөйлей бастады:

— Үш жасымда жетім қалдым шешемнен мен, — деді. — Төрт жасымда әкем өліп, сорлы болған жан, — деді. — Менде аға-іні жоқ, — деді. — Әр үйге қаңғырып барсам, маған ешкім тамақ бермейді. Тысқары шықсам, балалар қасыма ит қосып қуады. Басыма сондай күн туды. Сосын бармадым қайтып қалаға, жуымадым балаға. Сосын келіп жатырмын осы тоғай ішінде. Жатқаным — алақандай су, — деді. — Тапқаным — мынау жаман үйрек болды, — деді.

Сонда соңғы келген қу сұрады:

— Манағы келген мұсылман пері патшасының қызы не деді? — деп.

— Ол: «Қандай адамсың?» — деді де, кетті. Басқа еш нәрсе айтқан жоқ, — деді.

Сонда мына қу тұрып айтты:

— Ол — мұсылман пері патшасының жалғыз қызы, — деп. — Кәпір патшасының қызы — мен, — деді. — Неше жылдан бері сенің жатқаныңды көріп жүр едік біз. Сенің ерлігіңе арзу болып, саған тием, — деді. — Егер ол тисе, мен де тиермін, — деді.

Сонда Аңшыбай сөйледі:

— Сататын менде тиын жоқ,

Киетұғын киім жоқ.

Кіретұғын үйім жоқ,

Сендердей жақсы адамды

10 Алатын менің түрім жоқ.

Мазақ қылма сіз, — деді,

Сізді алатын кісі емеспіз біз, — деді.

Сосын қыз ұшып жүре берді. Ертеңіне сәскеде келіп тағы аққу қона қалды. Аңшыбай кешегісін ұмытып кетіп, атайын деп, жағын алады. Ол сонда сілкініп, қыз болып, сөйлей бастайды:

- Келдім саған мен, — деді,
Жазы-қысы көп болды
Осы жерде жатқалы сен, — деді.
Жапа — жалғыз жатқасын,
Сені «ер» деп ойладым мен, — деді.
Адам баласы болсаң да,
Мені ал, — деді, — тиемін
Саған мен, — деді.
Сонда Аңшыбай сөйледі:
- 20 — Сенде, жарқыным, ақыл жоқ,
Менің үйім де, баратын
Жақыным жоқ.
Жарлылықтан басқа кәпір жоқ,
Менен басқа пақыр жоқ.
Мазақтама сен, — деді,
Сені алмаймын мен, — деді.
Хан баласы болғасын,
Етесің-ау ермек сен, — деді.
Сіз секілді арулар
- 30 Бізге болмас тең, — деді.
Өз бетіңе жүре бер,
Қорлама мені сен, — деді.
Қыз пақыр сонда сөйледі:
— Әй, Аңшыбай, Аңшыбай,
«Жарлымын» жабықпа,
«Жалғызбын» деп қамықпа.
Табылады мал, — деді,
Сөзіме құлақ сал, — деді.
Мен «тиемін» деген соң,
- 40 Ақылын болса, ал, — деді.
Мен — патшаның баласы,
Асылым патша болғасын,
Алтын еді қаласы.
Қазынаға қолды саламын,

- Не керегің бар болса,
Қазынадан бәрін алармын,
Сөйтіп, дүние табармын.
Жетермін сонда жеріңе,
Апарармын еліңе.
- 50 Ортасына еліңнің
Егер барсаң, қонарсың,
Белгілі жақсы боларсың.

Сонда ана қыз да келіп қона қалды. Сонда көпір патшасының қызы келіп, сөйлей бастады. Сөйлегенде ана қызға сөйлей бастады:

- Патшаның еді баласы,
Мынау адам секілді,
Қарасаң байқап шамасын.
Баратын болсаң сіз, — деді,
Сіздің барған жеріңе
Баралық-тағы біз, — деді.
Осы тұрған Аңшыбайды
- 60 Апарып елге, бағайық,
Не керегін табайық.
Ноғайлы деген ел екен,
Осы Аңшыбай ер екен.
Неше жыл болды осы жерде
Осы Аңшыбай жатқалы,
Балапан үйрек — атқаны.
Жалғыз адам ерігіп,
Кеткен екен далаға —
Жалғыз адам келмейді.
- 70 Артықпын ба мен сенен?
Сен «тием» деген Аңшыбай
Мен де қатар тиемін, — деді,
«Тием» деп айтсаң сен, — деді.

Сонда мұсылман патшасының қызы сөйлей бастады:

- Екеуіміз қатар тең, — деді,
Біреуден біреу кем бе? — деді.

- Сонда Аңшыбай қатты кейіді:
— Екі бірдей асылға
Бола ма бізге алуға?
Бізде жалғыз тиын жоқ,
80 Жарлылықтан басқа қорлық жоқ.
Менде адал қара жоқ,
Қара тауып беретін
Іні менен аға жоқ.
Сіздерге жауап айтуға
Біз ғаріпте шама жоқ.

Сонда кәпір патшасының қызы сөйлей бастады:

- Әй, Аңшыбай, Аңшыбай,
Мал үшін енді тарықпа,
«Жалғызбын» деп қамықпа.
Атамның тұрған алтын тақ,
90 Қазынаға қолды салармын,
Керек болса, алармын.
Дорбалап, қаптап алармын,
Ағайын-туыс, алқаңның
Ішіне таман барармын.
Алла берсе, мал болар,
Алтын мен бұл күмісті
Елге сатса, мал болар.
Екеуіміз де — патша баласы,
Екеуіміз де алтын-күміс алармыз.
100 Не де болса, Аңшыбай,
Енді бөрін табармыз.
Сізге алыс болса да,
Бізге жақын жер, — деді.
Жақын жерде бар шығар
Сіздің тұрған ел, — деді.
Ел ішіне барғасын,
Мырза менен бегіңіз
Үйіне таман бар, — деді,
«Азамат болдым мен», — деші.
110 Нешесіне ноғайдың
Қыдырып өзің барыңыз.

- «Маған дүние беріңіз» деп,
Құлағына салыңыз.
Олар нәрсе бермесе,
Түстік жаққа шығыңыз.
Бір төбенің басына
Бір ағашты қағыңыз.
Жалғыз ағаш басына
Жалау байлап алыңыз.
- 120 Сол ағаштың қасына
Сіз отырып қалыңыз.
Қатарымен екі аққу
Шыр айналып ұшармыз.
Айналып ұшып, бір-екі
Қарайған нәрсе тастармыз.
Жүгіріп бар сен, — деді,
Қарайып түскен нәрсені
Көзіңменен көр, — деді.
Ол бір түскен алтынды
- 130 Жинап, етегіңе сал, — деді.
Қарайып түскен нәрсені
Базарға апар да,
Асыл кигізге сат, — деді.
Сосын барып кереге
Уықпен бірге ал, — деді,
Шаңырақты қоса сал, — деді.
«Дүние берем» деп шақыршы
Жиырма қатын сен, — деді.
Керегесі алтыннан
- 140 Екі үй тіксін сол, — деді.
Жетпесе, тағы берермін,
Қарайып түскен нәрсені
Күндіз барып ал, — деді.
Жетпесе, тағы берермін
Алтын, күміс мен, — деді.
Қатарынан екі үйді
Бір жерге қатар тік, — деді.
Екі ағашты қақ-тағы,
Бір жағында отыр сен, — деді,
- 150 Барармыз оған біз, — деді.

- Ноғайлардың шетіне,
Ол Аңшыбайды көтеріп,
Ауылына жетеді.
Өр мырзаның үйіне
Барғасын тауып Аңшыбай:
— Жігіт болдым мен, — деді,
Маған дүние бер, — деді,
Алайын әйел мен, — деді.
Ноғайлар: — Мазамды алма сен, — деді,
160 Дәндеме, құрғыр, сен, — деді,
Ішер тамақ бермеді.
Он шақты үйге барады,
Біреуі мұны көрмеді.
Бір жеті күн тамақты
Аңшыбайға бермеді:
— Жоғал, залым, сен, — деді.
Сонда тұрып, Аңшыбай
Төбеге қарай кетеді.
Бір төбенің басына
170 Аңшыбай батыр жетеді.
Ол төбеге барған соң,
Жалғыз ағаш қағады.
Ол ағаштың басына
Орамалын жабады.
Сонда тұрып Аңшыбай
Ол ағаштың қасына
Отырып келіп қалады.
Айнала ұшып екі аққу,
Бір қарайған нәрсе тастады.
180 Толып жатқан алтынды
Аңшыбай етегіне салады.
Ертеңіне бұл алтынды
Базарға алып барады.
Қойдың жүні — киізінен
Жиырмасын алады.
Қаладан алды кереге,
Қосып алды уығын.
Кереге мен уықтың
Бәрін жинап буыпты,

- 190 Және алды босаға мен шаңырақ.
Жалғыз ағаш түбіне
Арбаға салып, бұл барды.
Жиырма қатын шақырып,
Кілең алтын бұл беріп,
Алты қанат екі үйді
Қатарынан тіктірді.
Жалау байлап Аңшыбай,
Екі үйдің қасында отырды,
Үйін тігіп болғасын.
- 200 Ноғайлының адамы,
Тігіліп үйлер болғасын,
Қасына барып қарады,
«Қайдан мұны тапты?» — деп.
Аспанда ұшып екі аққу,
Сонда екі ағаштың
Арасына келіп қонады.
Сілкініп еді екеуі,
Екі әдемі қыз болды:
Көрген адам кетпестей,
210 Сірә, қолы жетпестей.
Адамзаттың баласы
Онан артық өтпестей.
Екі қыздың қарасы,
Аңшыбайға бұрылып:
«Болды ма жайың жақсы?» — деп,
Оған көзін салады.
Екі қызы әкелді
Аңшыбайға киімді.
Хан баласы болғасын,
220 Таппасын ба бұйымды!
Аңшыбай сонда қарады.
Кілең жібек келгесін,
Көп ноғайдың ішінде
Аңшыбай киініп алады.
Сонда ноғайлар
Кейінірек тұрады.
Сонда бір-бірінен:
«Мұны қалай етеміз?» — деп сұрады.

Бәрі бірге кеңесіп: «Жалғыз жүрген Аңшыбайдың қолынан не келеді? — деседі. — Мынау тұрған қыздарды, Аңшыбайды өлтірсек, екеуін де өзіміз аламыз». Осылай деп ноғайлар кеңес құрып, сөйледі. Сонда мұсылман перінің қызы үндемей тыңдап болғасын, сөйлей бастады:

- Ноғайлының баласы,
230 Енді сөйлейміз біз, — деді,
Тимейміз саған біз, — деді,
Сіздің біріңізді қоймай қырамыз.
Біз — перінің асылымыз,
Екі ханның баласы.
Ажалың жетті, ноғайлар,
Қырылдың енді, қарашы.
Жарлығымен, адам баласы,
Өмірлік жолдас жарыма —
Аңшыбайға, Құдайдың
240 Бізді қосқанын қарашы.
Біз — ақсүйек ханның баласы.

Сонда ноғайлы жаман қорықты. Түсі кетіп, үрікті. Сонда Аңшыбай қасына бәрі келіп тұрады.

Сонда мұсылман пері патшасының қызы ноғайларға сөйлей бастады:

- Ноғайлы деген ел, — деді,
Аңшыбайды байқаңызшы сіз, — деді.
Алты жылдан бері жатқаны —
Бір қарасу, көл, — деді.
«Адам» деп іздеп бармадың
Біреуің мұны сіз, — деді.
Мынау тұрған Аңшыбай —
Анық асыл ер, — деді,
250 Арзу болдық біз, — деді.
Қателікпен айтқан сөз болар,
Екінші айтпаңыз сіз, — деді.

Сонда ноғайлы біткеннің бәрі:

— Енді сізді жақсы білеміз. Жүріңіз біздің үйге, қонақасы ішіп кетіңіз, — деп, шақырады күлімдеп бәрі бірге. Мырзалар келіп, той қылады.

— Аңшыбай келді көрейік, — деп,
Бұған ақыл салайық, — деп.
Екі бірдей келіннен
Жақсы-жаман жерлердің
Бәрінен хабар алайық, — деп.
Аңшыбай артық ер еді,
260 Екі перінің қызын алып,
Елге барған жері еді.

Ноғайға салды хабарды, «Аңшыбай мұнда келді», — деп, мереке-тойды жасады. Алты күндей той қылды. Алты күн салды ойынды. Аңшыбайдың келгені Ноғайлыға білінді.

Ноғайлының жақсысы
Аңшыбаймен кеңесті.
Аңшыбайды «кем» демей,
Жақсылары кеңесті.
Аңшыбай жүрді аралап,
Ноғайды көрді шамалап,
Аңшыбай ақыл ойлады,
Бұрынғыдай болмады.
270 «Көрейін қалмақтың шамасын,
Алайын, — деп, — қаласын
Бұл ерлікті еткесін,
Білер, — деп, — ноғай баласын».
Ноғайлыдан, сөйтіп, Аңшыбай
Алды сонда, қарашы.
Төрт аяғы болат-ты,
Жануарды қанатты,
Сауыт алды киерге.
Жебе сұрап мұны алды,
280 Жауға жұмсап көрерге.
Алмас алды беліне
Қынадай салып буарға.

- Ер жігітке болар ма
Жауға бармай тұрарға?!
Өзі — дария ағын су,
Қапырығы бу екен.
Өзен-дария сулардан
Жағалай барып өтеді
Орақшыдай қалмаққа.
- 290 Қырық кісі нөкерге,
Қарауылда жатқан жер.
Орақшыдай қалмаққа
Көрінді жаудың қарасы.
Аңшыбайдай батырдың
Жақын келді шамасы.
Орақшыдай қалмағың
Бір кісі ертіп қасына,
«Келеміз алып біз», — деді,
Күте тұрың сіз», — деді.
- 300 Орақшы артық ер еді,
Осыменен емініп,
Аңшыбайға келеді.
Келе тұрып сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Жылқының міндің қарасын,
Жас бала, қайда барасың?
Астыңа мінген Қара атты,
Беліңе буған болатты,
Жолдассыз жүрген дарасың,
- 310 Жалғыз қайда барасың?
Кімге келеді деп ойладың
Қайратыңның шамасын?!
Мен — Орақшы деген қалмақпын,
Алармын сенің басыңды,
Қысқартармын жасыңды.
Өлмей тұрып жауап бер,
Біліп қалайын ат-жөніңді.
— Мен — мұсылман деген ел, — деді,
Қарымымды сұрасаң,
- 320 Мен — қырық сан Қырымның
Ноғайлы деген ел, — деді.

- Іздегенім сұрасаң,
Төбесі шоқты бұл қалмақ —
Қыл жалаулы ел, — деді.
Орақшы деген қалмақтың
Алуға жүрмін мен елін.
Сонда Орақшы сөйледі:
— Орақшы қалмақ — мен, — деді,
Болмайсың маған тең, — деді.
- 330 «Өлмеймін» десең, сор маңдай,
Ат-жарағың бер, — деді,
Жүре бер жаяу сен, — деді.
Артымдағы қырық кісі —
Қырқы бірдей төре еді.
Шақырсам, бәрі келеді,
Өлесің, ноғай, сен, — деді.
«Өлмеймін» деп ойлама,
Енді өлгенің көр, — деді.
Сонда тұрып, Аңшыбай
- 340 Және бір сөз сөйледі:
— Заңғар қалмақ — сен, — деді,
Іздеп келдім мен, — деді.
Орақшы қалмақ сен болсаң,
Берегірек кел, — деді.
Сонда Орақшы қалмақ тебінді,
Жалмауыздай емінді.
Жақын келіп қасына,
Тұра қалып сөйледі:
— Ноғайлы болсаң сен, — деді,
- 350 Алысамысың, атысамысың?
Қайсысын қалай көресің, кел, — деді.
Сонда Аңшыбай қарады,
Атқа қамшы салады.
— Қайсысы болса да, өзің біл, — деді.
Орақшы мінген кер еді,
Ол да мықты ер еді,
«Алысалық, кел», — деді.
Атқа қамшы салады,
Жағаласты салады.
- 360 Орақшы қалмақ жолдасына айтты:

- Енді кейін тұр, — деді,
Атыңның басын кейін қарай бұр, — деді.
Ат үстінен алысты,
Жағаласты салысты.
Екі батыр салысты,
Біраз болып жағалас
Екеуі де қалысты.
Бір күн, бір түн жүріліп,
Ерлер ат үстінде қалысты.
- 370 Суырып алмас алысты,
Соныменен шабысты.
Аңшыбайдай батырың
Бұл қалмаққа сенбеді,
Түсіп аттан, келмеді.
«Атымды қалмақ алар, — деп,
Жаяу далада қалам», — деп,
Сұр жебені қолға алды,
Атайын деп ойлады.
Аңшыбай батыр жұмсады
- 380 Қолындағы жебесін,
Бұзды-ау қалмақ шамасын.
Оқ өткесін қалмаққа,
Орақшы батыр жығылды,
Тізесі аттың бүгілді.
Бүгілгесін, қойсын ба?
Атынан түсіп қалғасын,
Өлмей қалмақ, бола ма?
Орақшының жолдастары
Артынан қарап, ақырды,
- 390 «Келе көр», — деп, шақырып.
Артындағы қырық кісі —
Қырық батырды жоярға,
Үлкен соғыс етерге.
Аңшыбай сонда қарады,
Ақ сүңгі қолға алады,
Қалмаққа қарсы барады.
Артынан келген қалмақтың
Бірін қоймай, қырады.
«Біреуі қалмай, кетті, — деп,

- 400 Қатарлап, не етті?! — деп.
Алда жатқан тау мен тас,
Жерінің жайы осы», — деп.
Жауына мінген Қара аты
Аяғын шалып басады,
Құлаштап адым ашады,
Дария болып тасады.
Кемерленген жер болса,
Ұшқан құстай асады.
Шұбыртып қалмақты айдады,
- 410 Көбінің соры қайнады.
Орақшының үлкен шәрі
Белгілі қалған халқы еді.
Көбі қашып, қорғанып,
Табылмай қалған ел еді.
Аңшыбай елге келгесін,
Ноғайлының би мен бегі,
Ақсақал мен төре еді.
Бар жақсысы жиналып,
Аңшыбайға келеді.
- 420 «Осы Аңшыбайға жақсы етіп,
Белгілі бір орынды
Берсек, қалай болады?» — деседі.
Ноғайлы тағы ермеді,
Жалғыз өзі тағы да,
Ағырабат деген хандары —
Жауға кетіп барады.
Аңшыбай сонда жол жүрді,
Жапанда жалғыз дара еді,
Елден шығып барады.
- 430 Астына мінген Қара аты
Күні-түні жол жүрді,
Қисапсыз тіпті көп жүрді.
Жапанда жүріп, жалықты,
«Жалғызбын» деп қамықты,
Сонда кетіп бара жатып, бір сөз сөйледі:
«Жапанда жалғыз мен, — деді,
Қара көрмей, шөлдедім.
Жолдасым болды Қара ат-ай,

- Мұнда барды қанат-ай,
440 Қара атым маған қос болды.
Жапанда жүріп, жалғыздық
Менімен тұс болды.
Ашылды елдің арасы,
Көрмедім пенде қарасын.
Сақтағайсың, бір Алла,
Біз секілді пақырдың
Болғайсың өзің панасы!
Міндім тұяқ Қараға,
Болмады-ау туған бала да.
450 Арманда болған пақырды
Қорғайтын болмады-ау
Жасы үлкен ағамыз!
Тәуекел Ақтың ісіне,
Ындысқа кетіп барамын.
Жануар, мінген Қара атым,
Астыңда бар екен қанатың.
Ұмтылайын мен шындап,
Топырағын боратып.
Алыс болса, барайын,
460 Жақын болса, жетейін.
Биік-биік жер болса,
Басына шығып, қарайын.
Жалғыздығым білінді-ау,
Жамылғы болып, қағайын.
Тапсырдым енді Аллаға
Екі бірдей жарымды.
Ноғайлының сөзінен
Сынауға шықтым өзімді».
Аңшыбай батыр: «Шүу!» — деді,
470 Астына мінген тел Қара ат
Жерді басып тұрмады.
Мылтықтың атқан оғындай
Жануар сонда зулады.
Ауыздығы қаршылдап,
Табаны жерге тарсылдап,
Ашылды адымының арасы.
Көрінді ындыс қаласы,

- Жатқан екен қарауыл
Он кісінің шамасы.
- 480 Келе жатқан көрді бір қара,
Қараға шапты жапыра.
Екеуі қарсы шабысып,
Жақындасып қалады.
Ақорал сонда сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Астыңа мінген қарасың,
Қаңғырып қайда барасың?!
Білмей ме екен адамзат
Өзінің қайрат-шамасын?!
- 490 Жолдассыз жүрген сен деген,
Нең қалды, сорлы, өлмеген?!
Қаңғырған жалғыз сен түгіл,
Алуға мені ешбір келмеген.
Мен туғасын атадан,
Дұшпанға кегім бермеген.
Шеніме жаулар келмеген,
- 500 Ындыстың артық ханы едім,
Асыл туған жаны едім,
Енді өлесің сен, — деді-ай.
Өлмей тұрып, айтып қал
Аты-жөнің сен, — деді.
Сөйлеуге келмей шамаң да,
Танырсың енді бабаңды.
Енді айдайын көрмеске
Қатының мен балаңды,
Елі-халқың, қалаңды!
- 510 Өлім деген бұл қандай?
Ақылың болса, зорды аңда.
Бұл жерге жалғыз келгесін,
Енді өлесің қуым-ай!
Сонда Аңшыбай сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Асылымды сұрасаң,
Мен — ноғайлы баласы.
Іздегенім сұрасаң,
Ақорал деген ындыстың

- 520 Бекітіп салған қаласы.
 Өз атымды сұрасаң,
 Ала тайлы Аңшыбай.
 Ұсынғанын жазбаған,
 Өзінен ерлік озбаған,
 Мен — ноғайлы ерімін,
 Қалмақтың алдым талайын.
¹
 Мақтанған көп заңғардың.
 Талайын көрдім, сынадым,
 Аудардым талай тастарын.
- 530 Өлтіріп ханын қалмақтың,
²
 Сонда Ақорал сөйледі:
 — Ноғайлы болсаң сен, — деді,
 Боласың маған жем, — деді.
 Артымда тұрған он кісі
 Әрқайсысы хан, — деді.
 Сөзіме құлақ сал, — деді,
 Керек болса жаныңыз,
 Аттан түсе қалыңыз.
 Сонда тұрып, Аңшыбай
- 540 Атына қамшы салады.
 — Түсетін кісі мен бе? — деп,
 Ақорал мен Аңшыбай —
 Екеуі қатар тең бе? — деп,
 Емес сөзің мақұл, — деп,
 Мұның емес ақыл, — деп,
 Сонда тұрып батырың
 Жалмауыздай емініп,
 Ақоралдай қасына
 Келіп, батыр тұрсын ба,
- 550 Жақын келді ұмтылып.
 Белдегі алтын алмасты
 Суырып алып, шабысты.

¹ Қолжазбаның осы жерінде жазып алушы жыршының айтқанын жазып үлгере алмай, көп нүкте қойып кеткен.

² Бұл да солай.

- Қындағы тұрған ақ найза
Көтеріп алып, салысты.
Онысы да өтпеді.
Киімінен өтсе де,
Ішіне, бар-ды ақ сауыт,
Сыртында бар-ды шарайна,
Сермесе, өтіп кетпеді.
- 560 Ат үстінде жағалас
Үш күндей салысты.
Одан қайран болмады,
Аттан түсе қалысты.
Алысқан жері шаң болды,
Көрмегендер таң болды.
Күн үш күнге толғанда,
Түні үш түн болғанда,
Ақоралдай ындыстың
Буыны босап қалады.
- 570 Бүгілген екен тізесі,
Құрыған екен сілесі,
Қалмақтың бітті мүддесі.
Тізесі құрғыр бүгіліп,
Ақорал хан жығылды.
Сонда артындағы қалмақтың
Оны бірдей шабады.
Сонда Аңшыбай бағады,
«Алайын, — деп, — бір атын»,
Үзеңгісі қырық құлаш,
- 580 Оны белге буыпты.
Сонда артынан он қалмақ,
Бірі қалмай, шабады.
Өлмесін Аңшыбай,
Қашан да болса, біледі.
Тізгіннен ұстап Аңшыбай
Қара атты сонда мінеді.
Аңшыбай атқа мінгесін,
Алды-алдына қалмақ тұрады.
Әрқайсысы он алдына
- 590 Тырағайлап қашып барады.
Қалмақ қашты жеріне,

- Қайтамын деп еліне.
Еліне қарай шапқанда,
Аңшыбай қуып барады
Ол қалмақтың еліне.
«Еліне бөрі барғанда,
Тауысты соны», — деп еді.
Алдынан шығып аттанып,
Аңшыбайдың алдынан
- 600 Бір мың кісі келеді.
Мың кісімен Аңшыбай,
Тайсалмады, алысты,
Екі күн, екі түн алысып,
Ындыстың алды қаласын.
Қалаға кеткен заңғардың
Қара енді шамасын.
Тек бір өзі алып қаласын,
Қарамады даласын.
«Өрсін», — деп, — ындыстың
- 610 Толып жатқан баласын,
Ақоралды өлтіріп,
Ындыстан сондай жанды алды.
Босқан ындыс сандалды,
Ындыстан жеңіп, ел алды.
Қызылбас пен қалмақтан
Бес-он жылдың ішінде
Екеуінен кек алды.
Ындыстың алып жесірді
Елге қарай айдады,
- 620 Ындыстың соры қайнады.
Ноғайдан шыққан Аңшыбай,
Басқа ешкім жоқ қасында,
Бұқардан бергі кең дала,
Әне, тұр көрініп,
Ағырабат деген бұл қала.
Аңшыбай қайтты жеріне,
Жетейін деп еліне.
Ұзыннан аққан кең өзен
Еділдің жатқан бойы еді,
- 630 Аңшыбайдың кеткен жері сол еді.

- Алдынан шығып ноғайдың
Жақсылары Аңшыбайға келеді.
Қарасы менен, сөйтті де,
Қарсы алдынан шығады.
— Батыр, сауға, — деп сонда
Келе сөйлей береді. —
Аңшыбайдай ханымыз,
Артық туған жанымыз,
Алыс жолдан жеттің бе?
640 Ындысқа соғыс еттің бе?
Ағырабаттай хандардың
Көрдіңіз бе қаласын?
Білдіңіз бе ындыстың
Азды-көпті шамасын.
Аңшыбай артық ер еді,
Кілең ноғай алдында:
— Қолдасалық, батыр, кел, — деді.
Осылай деп ноғайлар
Аңшыбайға сөйледі.
650 Сонда Аңшыбай:
— Саламат, күйлі, бармысыз,
Астана, халық, ел, — деді.
Сау-саламат келеміз,
Ындысты алып біз, — деді.
Керек болса, бәрін алыңыз —
Жетім менен жесірін, — деді.
Артық екен ақылы,
Аңшыбай ерді бастаған
Екі бірдей қатыны.
Сонан басқа жоқ еді
Аңшыбайдың жақыны.
Артық төре бұл туды,
Баба түкті, шашты Өзіз.
Екеуінен екі ұл туды.
Шаш Тәзіден бала жоқ.
Баба түктіден Парпария
Деген бір ұл туды.
Парпария онға толады,
669 Ол недәуір жігіт болады.

Парпария

Парпарияның әкесі Баба түкті мешіті бар әулие кісі екен. Сонан Парпария жалғыз болып туады. Арада он алты жыл өткеннен кейін, он алты жасқа келгенде, сол елден Парпарияға әйел алып береді. Әкесі — Баба түкті әулиелігін құрып тұра береді. Парпария жасы жиырма жасқа келгенде, жазда ел қыстаудан жаз жайлауға көшеді. Сол елмен араласып Парпарияның да елі көшеді. Парпария әкесі Баба түкті мешітте қалатын болған соң, елін көшіріп жіберіп, өзі әкесіне қайта келеді. Соның қасында он күн отырады. Бір мезгілде бір қой баққан қойшы келіп, әкесінің мешітінің алдына келіп, қойшы сөйлей бастайды.

Сөйлегенде, бұй деді:
— Баба түкті піріміз,
Қашып келдім мен, — деді.
Шамақан қалмақ елге келген соң,
Бүлінді біздің ел, — деді,
Не айла сен істейсің.
Шамақандай қалмақ баласы
Шауып кетті елінді,
Бүлдіріп кетті жерінді.
10 Қасиетті піріміз,
Амалын тап сен, — деді.
Баба түкті пірлерге
Қойшы келіп сөйледі.
Сол жауапты естіп,
Түрегеліп, балаға
Баба түкті бұй деді:
— Түрегел, балам, сен, — деді,
Айла жауға ет, — деді.

- Шамаң келсе, жан балам,
20 Жіберме кекті сен, — деді,
Артынан қуып кет, — деді.
Қысылған жерде мен саған,
Жалынсаң, жәрдем берермін.
Сонда тұрып Парпария
Құла шұбар ат мінді,
Құм сағыздай созылған
Ат құйрығын шарт түйді.
Жалғыз да болса, кетуге,
Ол қалмаққа жетуге,
30 Артынан қуып жесірдің,
Ерлік айла етуге
Сонда жөнep кетеді.
Не салса да, көнерге,
Шамақандай залымның
Қайратын сынап көерге.
Жолға шығып кеткен соң,
Жолдасы жоқ қасында,
Астына мінген Құла ат
Бір жылқыдан кем емес:
40 Жануардың баласы
Ауыздығы қаршылдап,
Табаны жерге тарсылдап.
Найзағайдай алмасы
Беліндегі жарқылдап.
Құлаша мінген аттары —
Келе жатыр жануар
Құйысқаны сартылдап.
Аяқта алтын тағасы,
Келе жатыр жарқылдап.
50 Аузын ашып арандай,
Құлаштап адым ашады,
Арындап аяқ басады.
Ындыстағы Парпария
Екі қолы қарысты,
Құйын да емес, аң емес,
Жылқыдай мал емес,
Дариядай тасады.

- Кемер-кемер таулардан
Өп-сәтте басып асады.
- 60 Тау теке мен бұғылар
Келіп қалса қасына,
Кетерін қайда ол білмей,
Қысылып жаман, сасады.
Ындыстағы Парпария
Ен далаға көзді салады.
Ел қарасы көрініп,
Көз ұшында қалады.
Атынан түсе қалады,
Елге жақын барады,
Аралап келіп ол жүрді.
- 70 Ат-сайманын тасалап,
Жағдайын барлап қарады.
Бір жерлерге келгенде
Шеткері тұрған күркеде [н]
Ызық дауыс ол есітті.

Сол күркеде Парпарияның әйелі мен бір қыздың даусын есітті. *Сонда қызға әйел былай деп отыр екен:*

- Сұлтаным менің келер, — деп,
Құдай бізге берер, — деп,
Жылама, Жарқын, жылама.
Атаңа нәлет ит көпір,
Дегенінді қыла алмай,
- 80 Баптан, көпір, ал, — деді,
Етек-жеңі кең, — деді.
Сүй дегенше болмады,
Парпария келіп қалады.
Құдай қосқан жарымен,
Әйелі тұрып, көрісті.
Әйелі сонда сөйледі,
Ұстап тұрып қолдарын,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Құдай қосқан қосағым,
- 90 Аман-есен келдің бе,
Арып-ашып жол жүріп?

- Оңғарғай Алла жолыңды!
Айыруға жесірді
Артынан қуып келдің бе?
Түн ұйқыңды төрт бөліп,
Ат үстінде желдің бе?
Сонда Парпария сөйледі,
Сөйлегенде, бүй дейді:
— Елден шықтым мен, — деді,
100 Білуге жұрмін шамасын
Берік, осал елдерін,
Шамақан залым қалмақтың
Мекендеген жерлерін.
Қиратуға келемін
Сол қалмақтың қаласын.
Айыруға келемін
Ноғайдың жесір, баласын.
Аралап елін көрерге,
Қасарысқан ер болса,
110 Сазасын анық берерге.
Сонда тұрып сұрады
Айласын анық білерге.

Сонда Парпария сол елді көру үшін тағы да қалмақтың елін аралап жүріп кетті. Шамақанның әкесі — Шаштөбені де көрді. Оның жинаған ерлерін де көрді. Әбден сырын біліп алып, баяғы әйеліне келіп: «Шамақанның елін шабамын», — деп, бір-екі ауыз сөз айтады:

- Алла тілек оңдаса,
Жолымды менің оңғарса,
Ер жігіт тая шала ма:
Желге кетер мал үшін,
Жерге тамар қан үшін,
Жесір-жебір жан үшін?!
Әйелі сонда сөйлейді:
120 — Жапанда жалғыз дарасың,
Сарсыған сары қалмаққа
Жалғыз қалай барасың?
Барып қайрат етерге,

- Мұнан барып, сен өлсең,
Жолығармыз біз бейшара
Мұнан да жаман бетерге.
Абайла, батыр, шамасын,
Алуға шамаң жетер ме
Мұнша халықтың баласын?!
- 130 Сонда Парпария сөйледі:
— Тәуекел етіп қарайын,
Қалмаққа таман барайын.
Кәуір болмас ағайын,
Ер белгісін етерге.
Қорлық бізге болмай ма,
Кек жіберіп жауға, кетерге!
Келдім іздеп мен деген,
Ажал жетсе, өлермін —
Ажалсыз пенде өлмеген.
- 140 Қолға алған сұр жебе,
Атса, өтпей қалмаған.
Атаңа нәлет ит қалмақ
Үстімнен дүбір өткізіп,
Менен жесір алмаған.
Астыма мінген Құлаша,
Шабыстан ол танбаған.
Белге буған ақ берен
Сермесе, кеспей қалмаған.
Қанша айтса да, ит кәуір
Теңім менің болмаған.
- 150 Ақ сүңгіні қолға алып,
Отырмайын бөгеліп,
Тиейін жауға, қозғалып.
Астындағы Құлаша ат
Жал-құйрығын өреді.
Барайын деп оңтайлап,
Барайын деп жүреді,
Шамақандай қалмаққа
Аттың басын қаратты.
Астындағы Құлаға
- 160 Қамшыны қардай боратты.
Табандатып желеді,

- Дөңгелентіп келеді.
«Тәңірі берген қайратты
Аясын ба?» — деп еді.
Аттанған қалмақ мол болды,
Жиылған сондай жандарға
Байқасатын жол болды.
Қарсы келіп тұрады,
Сонда Шамақан сөйледі:
- 170 — Ай, ноғай, ақымақ ноғайсың,
Болуға жем оңайсың.
Біздің қалмақ ерлердің
Құраған мұндай қолы бар.
Қаңғырып жүрген ноғайдың
Мандайының соры бар.
Шамақандай ерлердің
Алдында құрған торы бар.
Шаштөбедей ағам бар,
Жаңылдырар тобам бар,
- 180 Ажалың бізден келеді.
«Жалғыз» деп сендей ноғайға,
Ат-тонын жұлып алыңыз —
Келді сорлы оңайға.
Сонда тұрып Парпария сөйледі:
— Ай, ит қалмақ, ит қалмақ,
Алмай кетпен қалаңды,
Шулатпай кетпен балаңды.
Алмай кетпен еліңді,
Сындырмай кетпен беліңді.
- 190 Танытармын бабаңды,
Жаңыларсың, әй, көуір,
Сыйынып жүрген тобаңды.
Басыңа қылыш тигенде,
Танырсың сонда ағаңды.
Ұстатармын жағаңды,
Тарттырармын сазаңды.
Қапы қалма, қалмағым,
Тістелмесін бармағың.
Жеңіл емес, ит қалмақ,
- 200 Сенің менен салмағым.

- Ноғай менен қалмақтың
Дос болғанын көрмедім.
Абайсызда, ит көуір,
Елімді менің шапқаның.
Бермеу үшін намысты
Артыңнан қуып келгенім.
Алла тілекті оңғарса,
Жекпе-жекке сен шықсаң,
Басыңды сенің алармын,
210 Еріңді отқа жағармын.
Астыңа мінген боз тарлан
Жетегіме алармын.
Осы айтқанды қылармын,
Осы айтқанды қылмасам,
Атадан тумай кетейін.
Артыңнан қуып мен келіп,
Алмай кекті, не етейін.
Сенен кекті алмасам,
Қаңғырып мен кетейін!
220 Сонда қалмақ сөйледі:
— Менің жерім сұрасаң,
Айдынды көлдің жағасы.
Шаштөбедей хандардың
Шамақандай, байқасаң,
Соның болған баласы.
Аршындатып сөйлейсің,
Берілер саған сазасы,
Жетеді тез қазасы.
«Қапы қалма» дейсің сен
230 Кісідей-ақ жеңетін —
Өлің қайдан келеді?!
Шамасыз жерге шарпы ұрып,
Қасыңдағы дұшпанның
Алынып тұр мазасы.
Сонда тұрып, алысты,
Ерегісіп бір-біріне,
Ақ найзасы жарқылдап,
Алысып, сонда қағысты.
Белдегі алды беренді,

- 240 Беренменен шабысты.
Шамақандай қалмақтың
Қайраты сонда көп екен.
«Қасыма келсе ноғайлы,
Жем қып жермін», — дер екен.
Үстеріне киген ақ сауыт,
Парпариядай ерлердің
Кете жаздады намысы.
Шамақандай залымың
Алты жерден шанышты.
- 250 Сонда тұрып Парпария сөйледі,
Сөйлегенде, бұй деді:
— Жаратқан Алла, жан Ие,
Кетіrmесін намысты!
Мен қысылдым, келе көр,
Баба түкті шашты Өзіз,
Асыраған әлпештеп,
Өсірген балаң қысылды.
Жәрдем маған бере көр,
Қолтығымнан демей көр,
- 260 Жәрдемдесіп, жебей көр!
Атадан жалғыз баламын,
Қазам жетсе жаулардан,
Тұяқсыз кетіп қаламын.
Сонда тұрып Парпария,
Өзіне-өзі дем берді.
«Ақырғы демім кетсін», — деп,
Жесір үшін өлуге
Өзіне-өзі жөн көрді.
«Балдағы алтын ақ берен,
- 270 Адыра сен қалдың», — деп,
Тұрып сонда сермеді.
Өлейін деп тұрса да,
Батырды ашу кернеді.
Кәміл пірі жар болып,
Баба Түкті пірлері
Айдаһар болып көрінді.
Сонда тұрып көп көпір
Ысырылды шеткері.

- Айдаһар сонда ысқырды,
280 Ен қалмақты тықсырды.
Батырлар сонда қашады,
Пірлері жәрдем берген соң,
Ердің пысы басады.
Айдаһарды көргенде,
Парпария батырдың
Көңілі сонда тасады.
Шамақандай залымның,
Айдаһарды көргенде,
Кетіп есі, танады,
290 Іші күйіп-жанады.
Парпария сонда ол тұрып,
Садақты қолға алады.
«Қақ жүректің басы, — деп,
Өлерің сенің — осы, — деп,
Ажал оқтың тұсы», — деп,
Керіп алып тартады.
Сонда қалмақ құлады,
Құлап қалмақ қалғанда,
Нар түйедей бақырды.
300 Аузынан қаны атылды,
Даусы жерді көшірді.
Аузынан қаны атыпты,
Сүй дегенше болмай-ақ,
Парпариядай еріңіз
Ақ найзамен бір түйреп,
Сөйтіп, үнін өшірді.
Жаудың беті қайтқан соң,
Кетті айдаһар жоқ болып.
Шамақандай залымның
310 Жанған оты ол қалды,
Күлге таяу шоқ болып.
Сонда қалмақ қырылды,
Өзіне-өзі ұрынды.
Қалаға таман келеді,
Қара қандар төгілді,
Қаланың ішін қан қылды,
Қырды сонда сан қолды.

- Қалмақтайын залымға
Парпариядай жалғызың
320 Қылыш сонда үйірді.
Сонда тұрып қалмақтар
Шеттеу жерге жиылды.
Санын санап қараса,
Тек екі жүздей жан болды.
Шамақанның әкесі —
Шаштөбе болды бастығы,
Ноғайменен бар қастығы.
Сонда тұрып, қарады
Парпариядай жалғызға.
330 Әуелі Алла, екінші,
Пірлері болды панасы.
Жаудың бетін жапырып,
Сонда кетіп барады.
Шаштөбедей залым хан
Қылыш, найза асынды.
«Алармын, — деп ойлайды, —
Парпария, сенің басыңды».
Тоғыз қабат темір сауытын
Алды киіп үстіне.
340 Киімін киіп, жамылды,
Шамақаннан айрылып,
Парпариядан кек алғанша
Жүрегі қатты қабынды.
Баладан жалғыз айрылып,
Қанаты қалды қайрылып.
Бұрылуға шама жоқ,
Отырды ханың майрылып.
Екі жүз кісі қасында,
Дулығасы басында.
350 Қабағынан қар жауды,
Аударад, — деп келеді,
Жетпес қол бір тауды.
Кесейін деп келеді,
Үзілмес шынжыр бір бауды.
Парпария сұлтан ханыңыз
Жапырылған жандардан,

- Өтті кешіп қандардан.
Байқалмай келіп қалыпты
Далдалап көпір бір тауды.
360 Үстінен шықты Парпария,
Не екенін ол білмей,
Тұра қалды батырың.
Күрең шұбар ат мінген,
Ат құйрығын шарт түйген,
Үстіне темір көп киген
Көрді сонда жау ханын.
Шаштөбедей залым хан
Келіп, сонда сөйледі,
Сөйлегенде, бұй деді:
370 — Әй, жас бала, жас бала,
Елді мұнша бүлдіріп,
Дұшпаныңды қиратып,
Тарпаңдайын таңданба.
Ерегіссең менімен,
Басыңды кесіп алармын,
Түсіріп жерге, аяққа салармын.
Үстіңдегі ақ сауыт
Омырауын айырып,
Ат артына жабармын.
380 Қолыңдағы ақ найза,
Омырып оны салармын.
Ұстаған қолға беренің,
Оны да қолға алармын.
Бар қаруды алып ап,
Басыңа ойын салармын.
Шамақандай қылармын,
Басыңды кесіп, жоярмын.
Ақ сүңгіні бір салып,
Қаныңды ұрттап, тоярмын.
390 Қасымда менің тұрғанда,
«Бармын» деп, бала, ойлама,
Жоқ етіп сені қоярмын.
Қандай, бала, ақылық?
Ерегіссең менімен,
Қара қанға малармын.

- Тұрған емес ноғай қасыма,
Ерегiссен менiмен,
Қылыш тиер басыңа.
Жолдасың да жоқ келетiн,
400 Өлгенде, сенiң қасыңа.
Мықты болсаң, қайдасың,
Алғанда шауып қалаңды,
Шулатқанда балаңды?
Қалаңнан сенiң мен шықтым,
Жетiм-жесiр шулатып,
Жамыраған қойдай дулатып.
Естiп пе едiң сен? — дедi,
Сенi де алған — мен, — дедi.
Жетегiме аламын,
410 Ұқтың ба ендi сен?! — дедi.
Елiңдi шапқан мен, — дедi,
Батыр болсаң кел, — дедi,
Ойранымды көр! — дедi.
Парпария сонда сөйледi,
Сөйлегенде, бүй дедi:
— «Балам, балам», — дей берме,
Сенiң балаң мен емес,
Менiң әкем сен емес.
Шамақандай балаңды,
420 Шулатқанда қалаңды,
Мықты болсаң, қайдасың?
Жасырынып далада,
Батырлық сен айтасың.
Ол айтқаның жөн емес,
Алла тiлек оңдаса,
Әулиелер жәрдем бұл болса,
Ақ сүңгiнi салармын,
Қара қанға малармын.
Асылымды сұрама,
Мен — ноғайдың баласы!
430 Жалғыз келген ноғайдың
Елiңе бүлiк бұл салып,
Алғанын жауды қарашы.
Шамақандай балаңның,

- Бергенмін оның сазасын.
Алдырармын мазаңды,
Кісімсініп сөйлесең,
Берермін өлім жазаңды.
Екі жүздей батырың,
Жалғыз да болсам, алармын,
440 Табаныма салармын,
Шамаң келсе, кел бері.
Жекпе-жекке сен келсең,
Соғысып сенімен қарармын.
Үстіңдегі ақ сауыт
Сауырына аттың жабармын!
Шыдамады бұл сөзге,
Қылышын алып қолына,
Өлімге байлап бастарын,
Намыстың шықты жолына.
450 Шаштөбе де ер еді,
Парпарияның қасына
Іркілмей жетіп келеді.
— Ай, ноғайсың, ноғайсың,
Алуыма оңайсың.
Алысалық, кел, — деді,
Шаштөбедей бабаңның
Қайратын байқап көр, — деді.
Сонда тұрып алысты,
Жолбарыстай ыңыранып,
460 Қарсы қарап шабысты.
Ақ берені жарқылдап,
Атың тізе қағысты.
Қолындағы ақ берен,
Майысып, о да қабысты.
Қылышынан айрылып,
Батырлар сонда қамықты.
Найзаларын алысты,
Біріне бірі итеріп,
Найза сонда салысты,
470 Серпуіне шыдамай,
Аттар жата қалысты.
Парпария еріңіз

- Найзаны ырғап ендірді.
Қалмақтың ханы — Шаштөбе
Сол жағына құлады,
Жаны шығып, сұлады.
Артындағы ерлері
Алдында ханы өлген соң,
Өлгенін көзі көрген соң,
480 Қолынан намыс берген соң,
Тұрып сонда, жапырды.
Парпария оған қайыспай,
Қайрат оған қылады.
Оң келгенін оң шапты,
Сол келгенін сол шапты.
Атаңа нәлет қалмақтың
Талайын сөйтіп құлатты.
Ашуы керіп батырдың,
Маңдайы оның терледі.
490 Қызған сайын ол батыр
Құлаштап қылыш сермеді.
Менменсінген ерлерді
Тек бұтадай көрмеді.
Астындағы Құлаша
Қашқан жауға жетеді.
Ақ сүңгімен бір түйіп,
Қасынан оның кетеді.
Қалаға қарай қуады,
Қалмақтан шыққан ерлердің
500 Басына күн туады.
Тірі қалған қалмақты
Қалаға әкеп қамады.
Жеткенінше қырады,
Кетерін қайда ол білмей,
Қамалып шіркін тұрады.
Қалмақ босқын табады,
Жалғыз өзі Парпария
Қалмақты қуып сабады,
Бөлеге қалмақ қалады.
510 Астындағы Құлаша
Найзағайдай ойнады.

Қашып кеткен Қалмақты
Артынан қуып жетеді,
Жетіп, одан өтеді.
.....

- Басқа жерге кетеді.
Қалаға бәрін қамады,
Қашуына таппай жер,
Сонда тұрып қалады.
Қайта келіп Парпария,
520 Алдына шығып қалмақтың,
Сонда оған сөйледі.
— Мұсылман дінге кір, — деді,
Мұсылман болып жүр, — деді.
Айтқанымды қылсаңыз,
Тимеспін саған мен, — деді.
Дегенімді қылмасаң,
Айтқаныммен жүрмесең,
Салайын ойын мен, — деді,
Ойынымды, кәуір, көр, — деді.
530 Сонда тұрып қалмақтар:
— Кешір, батыр, сен, — деді,
Абайсызда іс істедік,
Еліңді сенің шапқанбыз.
Қасарысып, қабыспа,
Дініңе кірдік біз, — деді.
Дегеніңді қылармыз,
Айтқаныңмен жүрерміз.
Сізге кәуір қас қылса,
Кескілесіп өлерміз.
Барам деген жеріңе
.....
540 Сонда тұрып Парпария,
Қалмақтар тартты сыйлықты.
Ісләм дінге көндіріп,
Баяғы жеріне,
Әйеліне келеді.
Үйдің келіп тұсынан,
Сонда сөйлей береді:
— Айналайын, алғаным,

Сау-саламат бармысың,
Аманбысың, саумысың?

*Сонда әйелі үйден жүргіріп шығып, алғаны Парпарияға
сөйлей бастады:*

- 550 — Айналайын, алғаным,
Шырын, шекер, бал татқан.
Қынай белім шешілген,
Ибалықпен сөйлеп сөз,
Наздықпенен қосылған.
Аман-есен келдің бе?!
Атаңа нәлет көпірдің
Қайраттарын көрдің бе,
Сазасын иттің бердің бе?!
Шамақандай залымды
- 560 Өлтіріп, қызық көрдің бе?
Әкесімен өлтіріп,
Алдың ба жанын кәуірдің?
Елге қашан қайтамыз,
Ата менен ананың
Қашан жүзін көреміз?
Жолығып, жауап оларға
Біздер қашан береміз?
Жесірлікке түскен біз сорлы
Сағындық қайран халықты.
- 570 Сонда тұрып Парпария,
Ата-ана еске түскенде
Ақ найзаға сүйеніп,
Өксіп-өксіп қамықты.
Қиындық көріп, жерлері
Есіне түсіп, жабықты.
Өзіне-өзі дем беріп,
Жылауын басады.
Алғанымен қосылып,
Жабыққан көңлін ашады.
- 580 — Тарықпашы, алғаным,
Қалмақты қасқа алармыз.
Ата менен анаға

Біз де тездеп барармыз.
Аға менен інінің
Алдында жүріп көрерміз.
— Қайны жұрты, халқына,
Қамықпа, батыр, қамықпа,
Біз де сәлем берерміз,
590 Салтанатпен жүрерміз.

Сонан соң қатынын тастап, өзі қалмаққа барып, жолдас алып, еліне қайтпақ болады.

Қалмаққа таман барады,
Сол қалмақтың ішінен,
Елі дінге келген соң,
Жолдас қылып қасына
Жүз кісі алады.
Әйеліне қайта ол келіп,
Еліне қарай жол тартты.
Асты сонда белдерден,
Асты және таулардан.
600 Бір күндері болғанда,
Еліне сонда кеп жетті.
Мешітіне атаның
Парпария сонда барады.
Атасы шығып алдынан,
Сонда сөйлей береді,
Сөйлегенде, бұй деді:
— Аман-есен келдің бе,
Айналайын, жан балам,
Айырдан туған нар балам?!
610 Аман-есен тұрады
Мекендеген бұл қалаң.
Қалмақ итті алдын ба,
Еліне ойын салдың ба?
Сол көуірдің еліне
Өзің жалғыз бардың ба,
Еліне ойын салдың ба?
Елін көндіріп,
Айырып, жесір алдың ба?

- Сонда тұрып Парпария
620 Атасына сөйледі,
Сөйлегенде, бұй деді:
— Ата менен анамыз,
Аман ба туған қаламыз?
Сау-саламат бармысыз?!
Айырып жесір мен алдым,
Шаштөбе мен Шамақан
Кесіп басын мен алдым.
Елін дінге көндіріп,
Мұсылман болып ол қалды.
- 630 Атасы мен баласы
Қойдай маңырап көрісті.
Сонда бір қалмақ сөйледі:
— Мінгені Парпарияның көк-ті, — деді,
Қалмақты көк бауырдан төкті, — деді.
Кешегі Шамақан мен Шаштөбенің
Сүйегін жалғыз бала сөкті, — деді.
..... салды хабарға,
Халықты әкеліп ол алып,
.....
Келді ноғай жиналып.
Тоғыз күн ұдайы тойын қып,
Он екі күн ұдайы ойын қып,
Кеткен анау жесір-ді,
Ел-жұртымен қосылды.
Парпария ерлердің
Әуелі жауға аттанып,
646 Айырған жері осы еді.

Құттықия

Құттықия өзі үлкен болған соң, хандықтан түскесін, оған басқа ой кіреді.

- Қырымға хабар салады:
— Аттаналық, кел, — деді, —
Қалмаққа таман барайық.
Сыпыра сонда сөйледі:
— Ақташыны шап, — деді.
Парпария сөйледі:
— Ала алмайсың сен, — деді,
Қиын жері Қалмақтың,
Үш айлық жер жүреді.
- 10 Құттықия кетерде
Бөйбішесі сөз бастады:
— Кетемісің, алғаным?!
Бір перзенттің жоғынан,
Менің жалғыз қалғаным.
Дүниенің білдім жалғанын,
Көтерем Алла салғанын.
Артыңда қалған балам жоқ,
Тәңірі қылды, шарам жоқ.
Және қалған мал да жоқ,
- 20 Жаны ашитын пенде жоқ.
Құттықия сөйледі,
Сөйлегенде, бұй деді:
— Ақташының еліне
Барсам, хабар алармын,
Үш Бөкенбай жеріне,
Қалмақ деген еліне.

- Жарлылық пен жалғыздық
Бір төуекел етемін,
Ол үш айлық жол еді,
30 Қош, аман бол, сен! — деді.
Аттың басын жөндеді,
Тоқсан күндік жол еді,
Қашықтығы сол еді.
Күні-түні жол жүріп,
Есебі жоқ мол жүрді.
Құттықия сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Ағайын-туған, ел де жоқ,
Есіркейтін пенде жоқ.
40 Ен майданда қаңғырып,
Ел, қараны көрмедім.
Ағайын-туған, ел қайда?
Баяғы кеткен жер қайда?
Аспанда жүрген бозторғай,
«Көрдім» деп хабар берсейші.
Бөкенбайға мен жетейін,
Алайын деп қаласын,
Хан мінген боз тарлан ат көрінді.
Қай жерде тұрып қаласың?
50 Алыс болды арасы.
Үш Бөкенбай көрінді.
Бөкембайдан шыққасын,
Ақташының еліне
Ол бір айлық жер еді,
Отыз кісі қасында.
«Барыңыз сыртқа, — деп еді,
Бөкенбайда бар шығар,
Қанша да болса, ел деген,
Барамын соған мен» деген.
60 Бөкенбайдан шыққасын,
Он күндік жерге толғасын,
Алдынан көрді бір қара.
Ол қараны көрген соң,
Жетейін деп долданды.
Жақындап келді қарасы,

- Ол — қалмақтың баласы.
Көп қалмақтан бөлініп,
Алдына шықты, қарашы.
Қара жетіп келеді,
70 Келе сөйлей береді,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Қалмақ деген ел едік,
Бөлініп шыққан қаладан
Ақташының ері едік.
Алыстан қара көргесін,
Іздеп сені біз келдік.
Білейін деп мен келдім,
Көргеннен соң қараңды,
Білейін деп шамаңды.
80 Құттықия сонда сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Мен — ноғайлы деген ел, — деді,
Жерімді менің сұрасаң,
Өзен бойы жер еді.
Іздегенім сұрасаң,
Ақташы деген ел еді.
Тауып бер маған қалаңды,
Шақыр жолдас балаңды
Тая шаппан мен, — деді.
90 Соғысам десең, қалмақ,
Берегірек кел, — деді,
Қайратымды көр, — деді.
Қарсыласып, аңдысты:
— Бердім кезек мен, — деді,
Ата бер, қалмақ, сен, — деді.
Әуеліде оқ атты,
«Дәл жүректің басы, — деп,
Өлер жерің — осы», — деп,
Атып еді бұл қалмақ,
100 Атқан оғы өтпеді,
Етіне оғы жетпеді.
Бір атқанда, үш атты,
Үш оқты бірден босатты.
Өзіне кезек берген соң,

- Өз кезегі келген соң,
Құттықия оқ атты:
«Қалмақ ердің қасы, — деп,
Қақ жүректің басы, — деп,
Өлер жерің — осы», — деп.
- 110 Бір атқан оғы өтпеді,
Етіне таман жетпеді.
Құттықия тебінді,
Жалмауыздай емінді,
Атқан оғы өтпеді.
Өтпей қалса, қиын-ды,
Сол уақыт болғанда,
Бабасына сыйынды.
Сонда Құттықия сөз сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
- 120 — Өлдің, қалмақ, сен, — деді,
Атың басын тарт, — деді,
Жолдасыңа қайт, — деді,
Арызыңды, бар да, айт, — деді.
Сонда қалмақ сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Ата бер, ноғай, сен, — деді,
Жасқанбаймын мен, — деді.
Сол мезгілде Құттықия
Толайына қол салды,
- 130 Аз ғана емес, мол салды,
Атамын деп оқталды.
«Қалмақ ердің қасы, — деп,
Қақ жүректің басы, — деп,
Жан денесі осы», — деп,
Тартты батыр қол оқты,
Жұмсады батыр болатты.
Қалмақтан оғы өтеді,
Денеден өтіп кетеді.
Ар жағында бір төбе
- 140 Тостағандай төңкеріп
Ол төбені кетеді.
Алыстан тұрып шаң көрді,
Шаң көрген соң,

- Қалмақ таң көрді.
Келе жатқан шаң астында
Жалғыз жан көрді.
Жақындап қалмақ келген соң,
Қарсы шапты алдынан.
Отыз кісі бұл қалмақ
150 Тұра қалды қамалап.
Сонда Құттықия сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Қалмақ деген ел, — деді,
Еркек туған ер болсаң,
Бірме-бірге кел, — деді.
Тыңдамады сөзіне,
Қарамады қалмақ өзіне,
Жабылып кетті қалмақтар.
Бес күн ұдайы соғысты,
160 Қалмақтар қашып барады,
Жан-жағына тарады.
Оны шауып алған соң,
Қалаға жүрді жетерге,
Барып, қайрат етерге.
Қаласы, келсе, тау екен,
Мықты қалмақ жау екен.
Бұрын қашып ноғайдан,
Қорғалаған жері осы екен.
Ақташы деген қалмақтың,
170 Ноғайдан қашып, заңғардың
Қорғалаған жері еді.
Сексен аршын қаласы,
Мықтылығы сол еді.
Дарбазасы бек алтау
Шынжырлаған бар еді.
Бір арба ғана сыйғандай
Аузы оның тар еді.

Келсе, Ақташы хан дарбазасын бекітіп, кіргізбейді.

Құттықия жүрді кіре алмай,
Есігін тауып, жүре алмай.

- 180 Құттықия сөйледі:
— Қалмақтың көрдім қаласын,
Кетемін бе далаға,
Кіре алмай осы қалаға.
Бұны нешік етем, — деп,
Кіре алмай қалай кетем?! — деп,
Үшінші күні болғанда,
Күн тал түске толғанда,
Дарбазаға ер келді.
Балта мен ұрды қылышын,
- 190 Ердің шықты дыбысы.
Бұзайын деп есікті
Суырып алды қол оқты,
Жұмсады батыр болатты.
Шауып, бұзып алады,
Тақтайды бұзып, ашқан соң,
Ордаға келді тебініп,
Жалмауыздай емініп.
Ханға Құттықияның айтқаны:
— Біздің дінге көн, — деді,
- 200 Келіп тұрмын мен, — деді.
Сонда Ақташы сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Тыңдамаймын сөзіңді,
Оямын екі көзіңді.
Енді, ноғай, өлесің,
Өлімді жақын көресің,
Біз — байтақ жатқан ел, — деді.
Ақташы хан ақырды,
Артында көбін шақырды.
- 210 Үш қатар қамап алады,
Ортада батыр қалады.
Құттықия сөйледі,
Сөйлегенде. бүй деді:
— Астымда мінген Тарланым,
Шабыстан шіркін танбадың,
Сендер — қарға, мен — сұңқар.
Ақ сұңқар мен қарғасың,
Білмеймісің Қалмақтың

- Құтылмай енді қалмасын?
220 Қанатым қақпай, қу алған,
Нешелер қалмақ суалған.
Ақташыдай хандарым,
Алармын сенің қалаңды,
Көрермін, Қалмақ, шаманды.
Қалмаққа салды ойынды,
Басқасын жеңіп болған соң,
Ақташыдай хандарға
Сонда сөйлей бастады:
— Ақташыдай хандарым,
Құмарлы қалмақ, — кел, — деді,
230 Ұрысамын мен, — деді.
Қарсы шапты, жетем деп,
«Ұрыспай неге кетем?» — деп.
Бесеу екен баласы,
Қалмақтың шапты қаласын.
Үш күн ұдайы алысып,
Қалмақтың көрді шамасын.
Қалмақты жеңіп алып,
239 Құттықия еліне келеді.

Едіге

Тоқтамыс деген хан болған, өзі қаһарлықты хан еді. Оның Қуқанат деген жақсы құсы бар еді. Оны жеті кісі бағып аңдушы еді. Біреу сол құсқа жем берсе, артынан тағы біреуі аңдушы еді — «бір жамандық істемесін» деп. Сөйтіп, жеті кісі бірін-бірі аңдушы еді.

Алдыңғы жем беріп жүрген біреу өліп қалды, сосын оның орнына Тоқтамыс хан: «Осы ноғайдың ішінен біреуді тауып беріңдер, — деп бұйрық берді. — Өзі құсымды жем беріп, жақсы бағатын кісі болсын!» — деді.

Үш жаққа үш адам жіберді, біреуі де тауып келе алмады.

Тоқтамыс хан: «Енді ноғайда адам жоқ па?» — дегенде, біреуі тұрып айтты: «Бір адам бар еді, оған айтуға бетіміз шыдамады», — деді. «Кім?» — дегенде, «Құттықия деген бір бала бар, өзі жапанда жалғыз отыр, өзінің жалғыз қарасы жоқ. Өзі хан баласы болған соң, оған. «Сен құс бағасың ба?» деп айтуға бетіміз шыдамады», — деді. Сонда Тоқтамыс хан: «Бар айтыңдар», — дегесін келіп, Құттықияға айтқанда, Құттықия айтты: «Менің жалғыздығым мен жарлылығым ғой, «құс бақ!» дегендерің. Шара жоқ, халім келгенше бағармын, артыңнан көшіп барармын», — деді. Сонда Тоқтамыс ханның жіберген кісілері: «Құттықия осылай деп айтады», — деп айтып келді. Тоқтамыс хан айтты: «Қанша болса да, хан баласы еді ғой, шарбақты тазалаңыз, сонда келіп қонсын», — деді. Тоқтамыс хан ол құсты далаға терекке отырғызып, келіп оның басын ұялатып, жұмыртқалататын еді. Құттықия көшті де, тап сол теректің қасына қонып отырды, ханның шарбағына қонбады. Сонда Сәтемір деген бір қалмақ бар еді, ол Құттықияның әкесі Парпариямен дос еді. Құттықия Қуқанаттың қасына келіп отырғасын, Сәтемір оны естіп, Құттықияға бір кемпір жібе-

реді: «Бір балапанын маған беріп жіберсін», — деді. Құттықия оны адамға көрсетпеді келіп, беріп жіберер үшін. Құсқа жем берейін деп шыққанда, қасындағы басқа бағушылар үстін қарап жіберетін еді, бір жамандық істемесін деп. Басындағы телпегінің төбесіне бір тауықтың жұмыртқасын салып барып, оны ауыстырып алып келіп, кемпірге: «Жасырын Сәтемірге бер», — деп жібереді. Телпектің төбесі содан шұқыр болып қалған деді. Бір күндері Тоқта ханның әр елге жіберіп тұратын жансыздары бар еді, сонда Сәтемір ханның еліне барған бір жансыз Сәтемірдің үйінде Қуқанатты көріп келіп, Тоқтамысқа айтады: «Мен Сәтемірдің үйінде Қуқанат күс көрдім», — деді. Сонда Тоқтамыс «Алда, қан жауғыр-ай, Сәтемір хан Парпарияның досы еді, оны мына Құттықия беріп жіберген екен ғой. Бар, Құттықияны мұнда шақырыңыз», — деді.

Тоқтамыс ханның алмасы өзі отырған төсегінің астында тұрады екен. Сонда, Құттықия үйге кірісімен, еш нәрсе айтпастан, басын кесіп тастаған. Сосын Құттықияның үйіне кісі жіберген: «Бар, тез біліп келіңіз, үйінде қатыны буаз ба екен», — деп. Барған кісілер айтып келді: «Қатыны буаз екен», — деп. Сосын Тоқтамыс екі кісіні қарауылға қойды: «Баласы түскен кезде, ұл, қыз демей, осында алып келіңіз», — деп.

Бұл екі кісі: «Қатын қашан туар екен?» — деп, бағып жүрді. Сонда сол үйдің қасындағы бір үйде той болып жатыр еді. Сол той болған үйдің қара ала қаншығы буаз екен. Сонда Құттықияның қатыны толғатқанда, бағып жүрген екі кісі ана үйде тойда отырғанда, Құттықияның қатыны баласын тауып, бір адамнан «Жылқыбайдың үйінің сыртына апарып таста», — деп, беріп жіберіп, өзі көршідегі той болып жатқан үйдің қара ала қаншығының күшігін әкеліп, астына сала салды. Оны ана бағып жүрген екі адам білмей қалады.

Сосын қатынның қасындағы күшік баласын Тоқтамыс ханға әкеліп береді. Тоқтамыс: «Құдайдың құдіреті», — деді де, отыра берді.

Бір күні Жылқыбай далаға шықса, сыртта бір бала жылап жатыр екен. Оны үйге әкеліп қараса, ұл бала екен. Қатынына айтты: «Осы баланы емізіп, өз балаңмен бірге бақ. Бұны Құдай берді, бұл — елден келген бала, сол үшін оның атын Едіге қоялық», — деді.

Тоқтамыс ханның ел қыдырып жүретін жансызы бар еді, бір күні сол далада ойнап жүрген Едігені көріп, Тоқтамысқа хабар етеді: «Мен Жылқыбайдың үйінде бір бала көрдім. Асылы Жылқыбайдың тұқымына біткен бала емес, жауырыны қақпақтай, шекесі шоқпақтай, мойны құрықтай, көзі жанған оттай жайнаған». Сонда Тоқтамыс айтты: «Бар, Жылқыбайдың ол баласын мұнда алып кел!» — деп.

Жылқыбайдың баласын алуға кісі келгенде, қатынына Жылқыбай сөйлей бастайды:

- Жас он бесте қосылған,
Қынадай белім шешілген.
Ибалықпен сөйлеп сөз,
Наздықпенен көсілген.
«Баласын алып келсін», — деп
Тоқтамыс хабар етіпті,
Ол тілеуі кесілген.
Тілімді алсаң, бөйбіше,
Хан баласы — Едіге.
- 10 Едігені бермейік,
Мұның бетін көрмейік.
Біздің бала не қылар?
Тек жинаған малға ие болар.
Тірі болса Едіге,
Дұспаннан басып кек алар.
Едігеден айрылсақ,
Хан тұқымы жоғалар.
Тілімді алсаң, алғаным,
Едігені алып қалып,
- 20 Өз баламызды берейік.
Сонда бөйбіше мұңайды,
«Өлімге кетеді, — дегесін, —
Жалғыз туған баласы»,
Жыламай қалай шыдайды.
— Асыл бірдей алғаным,
Дүниенің білдім жалғанын.
Тоқтамыстай зұлымның
Басқа қайғы салғанын.
«Беремін» десең, бер, — деді,

- 30 Қайғыруға бола ма?
Жорға таңдап міндірші,
Торқа таңдап кидірші,
Мен мауқымды басайын,
Бір сағат маған сүйдірші,
Тоқтамыстай зұлымға
Барса, бала келу жоқ,
Енді тірі көру жоқ.
Өксіп-өксіп жылайды,
Жыламай, қалай шыдайды?!
- 40 Басайын деп бұл мауқын,
Бір сағат тұрып сүйеді.
Омырауын кемпір ашады,
«Жүрегім менің күйді», — деп,
Бауырына басады.
Бетінен сүйіп егіліп,
Көзінің жасы төгіліп,
Кемпір сорлы бұл қалды.
Бала мінді атына,
Баласын ертіп қасына,
- 50 Тоқтамыс ханның үйіне
Жылқыбай келіп кіреді.
Суырып алды Тоқтамыс
Төсекте жатқан алмасты.
Сермей қалды басын-ай,
Басы түсті кесіліп,
Жылқыбайдың қасына-ай.
Етегіне бұл салып,
Баласының басын-ай,
Төге берді Жылқыбай
- 60 Көзінің аққан жасын-ай.
Сонда тұрып Жылқыбай,
Тоқтамысқа сөйледі:
«Ай, Тоқтамыс, Тоқтамыс,
Құдай алсын басыңды,
Қысқартсын сенің жасыңды,
Иесіз ордаң бұл қалсын,
Қатының мен балаңыз —
Екеуі де тұл қалсын!

- Иесіз қалсын қалаңыз,
70 Мендей болып зар еңіреп,
Сақалың жуып жылаңыз».

Сонда Жылқыбай баласын құшақтап алып, жылаумен шығып кетеді.

- Құшақтаумен баласын
Жылқыбай үйіне кетеді.
Атқа да мінбей уайыммен,
Жаяу жүріп кетеді.
Қатыны келді қасына-ай,
Көзінің төгіп жасын-ай.
Ұстап тұрды Жылқыбай,
Жерге қоймай басын-ай.
80 Сонда кемпір сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Ай, Жылқыбай, Жылқыбай,
Ақылың болса, жылама,
Жылағанмен, бола ма?
Өлген адам тұра ма,
Тоқтамыс дегеніңді қыла ма?!
Қаншама жылап айтсаң да,
Тірілмейді, өлгесін,
Тоқтамыс неге тірі жіберсін,
90 Белгілі жауын көргесін.
Өлгеніңе қайғы етпе,
Ол қайғыдан пайда жоқ,
Өлімге қылар айла жоқ.
Жалғызы өліп зарлаған
Біздей сорлы қайда жоқ!
Қанша айтса да, келмейді,
Енді қайтып бала да.
Еш жас алма көзіңе,
Жылама босқа балаға.
100 Өзің алып барғасын,
Өлтірсін деп бөлеге.
Тәуекел ет те, көре бер,
Ісіне Ақтың көне бер.

- Жалғыз туған балаңды
Қонысына қондыр да,
Тәуекел етіп жүре бер.
Жылқыбай көзі көреді,
Жалғыз туған баланы
Ақырда жерге көмеді.
- 110 Қайтып елге келгесін,
Ұйқысын шала қылмасқа
Едігені бағады.
— Айналайын, Едіге,
Қарағым, көтер басыңды,
Тұрып-ай, ішші асыңды.
Қашан тыям, қарағым,
Көзімнен аққан жасымды!
Бұл ордада кім қалды,
Жасы жетіп қуарған
- 120 Мен секілді шал қалды.
Мынадай бір пәле тап болып,
Қарағым, түршы, Едіге!
Мен отырмын қасыңда.
Асыл туған ер, — деді,
Иесіз дәулет бұл қалды,
Адыра болып ақ орда,
Иесіз болып, тұл қалды.
Бұл орданың ішінде
Екі қу бас бұл қалды.
- 130 Ие болып кім қалар
Иесіз қалған қараға?!

Сонда Едіге тұрып, Жылқыбайдың қолынан ұстап алып жүре берді, «Ата, бері жүрші», — деп. Шығып алғасын далаға:

— Ата, сіз: «Малым иесіз қалады», — дейсіз. Мен сенен туған бала емес пе едім? Мен тірі тұрғанда, неге иесіз қалады дейсіз? Сонда Жылқыбай тұрып толғады:

— Арғы атаңды айтайын:
Ала тайлы Аңшыбай.
Аңшыбайдың екі қатыны —
Артық еді ақылы.

- Ол да жалғыз өскен жан еді,
Жоқ еді туған жақыны.
Екі әйелден, қарағым,
Екі бала бұл туды.
- 140 Баба түкті шашты Әзіз,
Екі бірдей ұл туды.
Біреуінен бала жоқ,
Біреуінен туғаны —
Парпария деген ұл болды.
Парпариядан, қарағым,
Құттықия деген бұл туды.
Ол Құттықияны қарасаң,
Жарлы болып бұл кедей,
Хандығынан айрылып,
- 150 Отырып еді жалғыз үй.
Қуқанат еді баққаны,
Бақташысы өлгесін,
Қуқанаттың қасына
Қондырды Құттықия — әкеңді,
Сол уақытта сен өзің
Іште қалған бала едің.
Қуқанатты баққанда
Қалмақтың ханы Сәтемір
Жіберген екен бір кемпір.
- 160 Парпарияның досы еді,
«Баққаны болса Қуқанат,
Бір балапан берсін», — деп,
Бұл кемпірді жіберді
Балапанды аларға.

Сонда жеті кісі бірін-бірі бағып жүруші еді. Сонда Құттықия төбесі шошақ телпектің астына бір тауықтың жұмыртқасын көрсетпей алып шығып, Қуқанаттың бір жұмыртқасын алып әлгі жеті кісіге көрсетпей, кемпірге беріп жібереді: «Сәтемірге апарып бер», — деп. Сонда Тоқтамыс ханның бір жансызы бар еді. Сол ел аралап жүргенде Сәтемірдің үйіндегі Қуқанатты көріп, келіп Тоқтамысқа келіп айтады: «Мен Сәтемірдің үйінде Қуқанат көрдім», — деп. Сосын Тоқтамыс: «Қап! Сәтемірдің досы еді

Парпария. Оған Құттықия берген екен», — деп, сол кезде Құттықияны шақыртып, басын кеседі. Сосын үйінде қалған буаз қатынына екі кісі қарауылға қойып: «Қыз туса да, ұл туса да алып кел», — деп жібереді.

Сонда Құттықияның қасындағы бір үйде той болады және сол той болып жатқан үйдің бір қара ала қаншығы да буаз екен. Әлгі қатынды бақтырып қойған екі қарауыл қасындағы үйдегі тойға кеткенде, қатын толғатады. Сонда әлгі қаншық та туады. Сонда қатын туа сала екі қарауылға көрсетпей, баласын бір адамға береді: «Соны Жылқыбайдың үйінің сыртына апарып тастандар», — деп. Сосын өзі әлгі қара ала қаншықтың күшіктерін алып келіп, жатады. Сонда сені даладан тауып алып, «Елден келді» деп, атыңды Едіге қойдық. Сені өз баламызбен бірге емізіп, асырадық.

Сосын бір күндері болғанда Тоқтамыстың жансызы далада асық ойнап жүргенінді көріп, оны барып Тоқтамысқа айтып, сосын сені Тоқтамыс: «Алып келіңдер», — деп, кісі жібереді. Сонда мен сені өлтіруге қимадым, хан баласы болған соң, «Хан тұқымы таусылар», — деп, сыйладым. Оның орнына өзімнің жалғыз баламды бердім. Оны да Тоқтамыс хан өлтірді. Оның орнында қалған қазір сен, — деді.

«Ие болсын, — деп, — қараға»,
Тоқтамыстай залымнан
Сүйтіп қалдым пәлеге, — деді.

Сонда Едіге Жылқыбайға: «Баймын дейсің ғой, кәне, жылқыңды әкел, көрейін», — деді.

Жылқысы жиналып келгенде. «Жылқың көп болғанымен, мұның ішінде мінетіні жоқ екен, — деді Едіге Жылқыбайға — Маған басқа жылқы тауып беріңіз», — деді.

Сондағы бір жарлының бір шұбары бар екен «Екі жылқыға ауыстырам деп жүрген. Жылқыбай оны екі жылқы беріп алып, Едігеге береді. Едіге: «Осы жарайды», — деп, мініп алады шұбарға.

Сол заманда Тоқтамыстың қырық нөкері бар еді. Күнде кешкі салқынмен аңға шығатын, аңнан келіп, күнде Тоқтамыстың бағына түсетін нөкерлер. Сонда Едіге де Тоқтамыстың қырық нөкерлерімен бірге аңда жүріп, олар қайтқанда, солар-

мен бірге Тоқтамыстың бағына барып түседі екен. Ол қырық кісінің біреуі Аңғысын деген кісі еді, Едіге мен Аңғысын екеуі құшақтасып, қияметтік дос болады. Ханның нөкерлері, түс болғанда отырып, шарап ішетін еді. Бір күні Едігені Аңғысын: «Шарап ішейік», — деп шақырды.

Едіге бармады:

«Ішіп жүрсіз ғой, іше беріңіз», — деп.

Сонда қырық кісі шарап ішіп кеткесін, Тоқтамыс ханның қатыны қасына барып отырғанда, Едіге кіріп келіп: «Ассалаумағалейкүм», — дегенде, Тоқтамыс селк етіп түсті. Сонсын қатыны үйіне барып, қара сиырды сауып, сүтін қатық қылып ұйытады. Бір тостағанға ұйытып, қатықтың үстіне қасық салады да, ішіне ұқсатып тұрып сиеді де: «Соңғы кеткен жігітке осы қатықты апарып бер», — деді. Едіге қатықты алып, ішіндегі қасығымен төртке бөліп, қақ ортасынан ішеді. Ішіп болған соң: «Мына аяқты иесіне апарып бер», — деп, қатықты апарған кісіге береді. «Қатығы төтті, иісі ескі» деп апарып бер», — деді. Сонда қатын ойлады: «Алда, қан жауғыр-ай! Менен үлкен болып кетті, маған тең емес» дегені ғой, жаңағы қатықты төртке бөлгені: «Еліңнің мына жағынан кіріп, мына жағынан шығам», — дегені екен. Ортасын ойып ішкені: «Ордаңды бұзып алам», — дегені екен.

Сосын тағы Тоқтамыс хан келіп отырғанда, қатыны және қасына келіп отырады. Сонда Тоқтамыс ханға: «Сіз осы соңғы келген жігіттен қорқасыз-ау», — деді. Сонда Тоқтамыс: «Атаңа нәлет, «Қатын дұшпан» деген ғой. Жер-жердегі хан біткен маған басын ұрып, еңкеймей, кетпейді. Енді маған: «Өзімнің қызметкерімнен қорқады», — деп айтып тұрғанын қарашы», — деп, қатынды өлгенше сабайды, сосын қатыны үйге барып, бір тебен инені бір ұстаға апарып: «Қатты сүріп берсін», — деді. Сонда ол ұста қатты сүріп береді. Едіге келетін уақытта қатыны тебен инені алып, Тоқтамыстың қасына тағы келіп отырады да, жаңағы тебен инемен Тоқтамыстың киімінің астындағы төсегіне түйреді де, қасына етегін баса отырды. Сонда Едіге, келіп: «Ассалаумағалейкүм!» — дегенде, Тоқтамыс хан селк ете кеткенде, тебен ине шарт ете түсті. Едіге кеткесін, Тоқтамыс ханға қатыны айтты: «Қорықтың ба, қорықпадың ба? Мына инені қарашы», — деді. Сонда Тоқтамыс хан енді шошығанын біледі.

Тоқтамыстың Сыпыра жырау деген жыршысы, Кеңестің ұлы Кең Жанбай деген бар еді. Тоқтамыс Едігеден басқаның бәрін жинап, кеңес құрады: «Осы Едігені өлтірейін деп, соны қалай өлтіру керек?» деп.

Жанбай би тұрып айтты: «Жиырма үй тіктіріп, үлкен той қыл, сонда Едігеге табақ тарттыр және Едіге табақ тартқанда, сол үйдегі кісілердің бәрі де Едігеге асатсын, қымыз бергенде, қымыздың сарқытын Едігеге ішкізсін. Сосын ең шеттегі үйге Сыпыра жырауды қой, Сыпыра жырауға барғанда, «Мен сені танымаймын. Қай баласың?» — деп, Сыпыра жырау сұрасын Едігеден. Едіге ер болса, қорықпай, ата-бабасын айтар. Қорықса, айтпас. Қорықпай айтса, өлтіру керек. Қорқып, жасырса, өлтірмесе де, еш нәрсе ете қоймас. Және сол үйдің есігінің екі жағына екі адам қою керек, екеуіне екі пышақ беріп. Олар, Едіге есіктен шығам дегенде, ішін жарып өлтірсін», — деді. Тоқтамыс хан Жанбай бидің бұл сөзін «мақұл» деді, жиырма үй тігіп, той жасады. «Сол тойды жасайын», — деп әңгімелескенде, Аңғысын ішінде бар еді.

Сосын Аңғысын оны Едігеге келіп: «Енді қызық болды, — деді. — Енді тез үйге бар да, бір мықты семіз нарынды сой, — деді. — Оның мойнын бітеу ал, — деді. — Сосын оның бір жағын тастай қылып тіктірі, екі бұрышына жіп тағып, бір шетін ышқырыңа, бір жағын тамағыңа байла. Тамағыңның астындағы шеті ашық болсын, сонда торсықтай болсын, ішің қабақтай болсын», — деді.

Сонда Едіге торсықты байлап алып, табақ тартуға шықты. Отырған жұрт әрқайсысы Едігеге «асатам» деп ет берсе, Едіге оны асамайды, торсығына сала береді, көрсетпей. Сонсын екі шеткі үйге барып, табақ тартқанда, Сыпыра жырау сол үйде еді. Сонда Аңғысын да тойға келген жігіттердің атының үзеңгісінің оң жағын қиып қойып еді, басса, үзіліп кеткендей қылып. Шеттегі үйге келгенде, Сыпыра жырау Едігеден сұрай бастады:

— Жасы жеткен қартыңбыз,
Біз бір үлкен болған жан, — деді.

170 Табақ тартқан жас бала,
Аты жөнің кім?
Танымай тұрмын мен, — деді,
Меңзетемін біреуге, — деді.

Сонда Едіге тұрып сөйледі:

— Атам атын сұрасаң,
Ала тайлы Аңшыбай.
Баба түкті шашты Өзіз —
Аңшыбайдың баласы.
Шашты Өзіздің баласы
Парпария сұлтан хан еді,
180 Өз әкемді сұрасаң,
Құттықия бек еді,
Өзім атым — Едіге,

— деп айтып жатқанда, Аңғысын жүгіріп келіп, есіктің алдында, ат үстінде тұрып, *Едігеге сөйлей бастады:*

— Менің атым — Аңғысын,
Аңдашы сөзім соңғысын,
Едігедей ер, — деді,
Ажал жетті, тез, — деді.
Келтірдім алып шұбарды,
Жер болғанда жапыра,
Екі алмақты алуға,
190 Сіздерге тұр салуға.
Тәуекел Ақтың ісі еді,
Өлмей жаның қалуға.
Кідірме, батыр, сен, — деді,
Өзірледім мен, — деді,
Жылдам шығып кел, — деді.

Сонда Едіге үйден шыға жүгіргенде, есіктің екі жағында тұрған екі кісі Едігеге пышақты салып қалғанда, манағы жинаған еттер тарқатылып қалады.

«Ішін жарып салдық, — деп,
Өлтіріп мұны қалдық», — деп,
Есіктегі екі адам кейін шегінеді.
Атқа мініп алады,
200 Аңғысын мен Едіге
Шаһардан шығып барады.

Едіге мен Аңғысын қаша жөнелгенде, қуамын дегендердің оң жақ үзеңгісі қиылып, қуа алмай қалады. Сонда Тоқтамыс хан Сыпыра жырау мен Жанбай биді шақыртып алады, «Едігені қалайда маған ұстап әкеліп беріңдер», — деді. Сонсын Сыпыра жырау мен Жанбай би Едігеге келіп сөйлейді:

- Едіге сұлтан ер, — деді,
Артыңнан келдім мен, — деді,
Кідірші батыр сен, — деді.
Тоқтамыстай залымды
Түсіріп тақтан қояйық.
Тоқтамыстай залымның
Басын кесіп алайық,
Жоқ қылып оны, жояйық,
210 Орнына сізді қояйық.
Қайта жүрші қалаға,
Кетпе, — деді, — далаға.
Талайды көрген бабаңмын,
Ашуыңды, Едіге,
Тілей келдім мен, — деді,
Қайта жүрші сен, — деді.
Жасы жеткен бабаңыз
Бір тілегін бер, — деді.

Сонда Кеңестің ұлы Кең Жанбай сөйлей бастады:

- Ай, Аңғысын, Аңғысын,
220 Хан баласын қаңғыртып,
Енді қайда барасың?
Кетірме мұны далаға,
Қайта алып жүр қалаға,
Қатын мен қалды балаңыз,
Іні мен қалды ағаңыз,
Ата мен қалды апаңыз.
Тоқтамыс кеткесін далаға,
Тұрғызбалық қалаға.
Шақырып келдік біз, — деді. —
230 Қалаға қайтшы сіз, — деді.

Сонда Едіге сөйлей бастады:

- Кеңестің ұлы Кең Жанбай,
Ақылың жоқ, боқ Жанбай.
Тындамаймын сөзіңді,
Алма менің мазамды.
Енді жауап сөйлесең,
Тарттырамын жазаңды,
Жеткізермін қазаңды.
Оярмын сенің көзіңді,
Өлтіремін өзіңді.
- 240 Тыңда менің сөзімді,
Сыпыра жырау сен, — деді.
Екеуің де кейін қайт,
Енді кейін қайтпасаң,
Екеуіңді де өлтірем.
Мен кетермін, кетермін,
Сәтемірдей қалмақтың
Еліне іздеп жетермін,
Сәтемірдің елінде
Шұбарды үш ай бағармын.
- 250 Осы отырған қалаңды
Талқан қылып шабармын.
Тоқтамыстай ханыңның
Ордада басын алармын.
Үш ай тоқсан күн болғанда,
Осы ордаға жетермін,
Келерде хабар етермін.

Едіге Сәтемірдің еліне барып, үш ай — тоқсан күн болғанша
Көкшұбарды бағып жатады.

Үш ай — тоқсан күн болғасын,
Аңғысынды ертіп,
Едіге елге қарай салады.

Сонда Сәтемір хан Едігеге: «Әскер берейін, ал», — деп еді.
Едіге: «Әскердің керегі жоқ, мен өзім он ноғайға теңмін», —
деді. — Әскер алып қасыма, бүлдірмеймін Ноғайды», — деп, еш-

кім алмайды қасына. Елге үш күндік жер қалғанда, алдынан Аңғысынды жіберіп қоя береді. «Тоқтамысқа хабар бер. Ел-жұртын жинасын, босаң болып тұрмасын. Үш [інші] күні сәске болғанда, жетермін», — деді.

Аңғысын Тоқтамысқа келіп сөйлей бастады:

- 260 — Ей, Тоқтамыс, Тоқтамыс,
Едіге ерің келеді,
Жолдас едім мен, — деді.
Қол астыңды жинашы,
Бейқам болып тұрмашы,
Хабарға келдім мен, — деді.
Үш күннен соң келеді
Едігедей ер, — деді.
Шабайын деп қалаңды,
Көрейін деп әлінді,
270 Берейін деп саған өлімді.
Тез бар деді сіздерге,
«Хабар айт» деп сіздерге.
Айттым хабар мен, — деді. —
Ендігісін өзің біл,
Тоқтамыс хан, сен, — деді.
Аңғысын қайтып келеді,
Едігеге жетеді,
Келіп, хабар етеді.
Тоқтамыс салды хабарды,
280 Ноғайға: «Кел! — деп бұйырды,
Едігедей ерменен ұрысуға ер!» — деді.
Тоқтамыстың сөзіне
Жалғыз ноғай ермеді,
Бір адам еріп жүрмеді.
Тоқтамыс жаман торықты,
Келмегесін бір адам
Өте жаман қорықты.
Желмаяны алдырып,
Кетер болды Тоқтамыс,
290 «Тұрмаспын, — деп, — қалаға»,
Кетер болды далаға.
Қатын менен балаға

- Тоқтамыс болды садаға.
Өрге қарап жөнелді,
Тоқтамыс қашып далаға.
Әрбір жерге барады,
Бір тоғайға тап болып,
Тоқтамыс хан қалады.
Түйеде кісі жерінбес
300 Сондай қалың ну еді,
Тоқтамыс хан ойлады
«Қаша беріп не етем? — деп,
Осы жерге қорғалап,
Жан айласын етем», — деп.

Сонда бір қызғыш құс тап болып, жұмыртқалап жатыр екен. Қасында адам жатқанын көргесін, қызғыш құс шырылдап түйілді. Сонда Алланың қаһарымен гулеген қызыл жел қаптады. Едіге Тоқтамыс ханның еліне келсе, Тоқтамыс хан жоқ, қашып кеткен екен. Артынан қуып жетеді. Сонда шалғын жапырылғанда, Тоқтамыстың айтқан сөзі:

- Гулеме, желім, гулеме,
Алладан үкім келсе, тынарысың.
Жапырылма, көк шалғын,
Еліміздің ажары,
Баса қонса, сынарысың.
310 Ай, қызғыш құс, қызғыш құс,
Отыңды оттап, суыңды іш.
Сені көлден айырған
Қаршыға құстың екпіні.
Мені елден айырған
Едігенің секпілі.
Едігедей ер жетті,
Қатын менен баланы
Бір көрсетпей, шөлдетті.
Бір тоғайдың ішінде
320 Қара жерге көлбетті.
Енді болды өлгенім,
Едігенің мен білдім
Жатқанда бағып көргенін.

Едіге Тоқтамыстың артынан қуып жетіп, айтқаны:

— Тоқтамыс хан, сен, — деді,
Артыңнан келдім мен, — деді.
Құттықия бабамды
Өлтіргенің шын ба еді
Бір торғайдың құны үшін?
Жылқыбайдың өлтірдің
330 Мен үшін жалғыз баласын,
Тастап иесіз қарасын.
Екі адамнан артық көрдің бе
Бір торғайдың баласын?!

Сонда Тоқтамыс сөйледі:

— Басымда бақыт тұрғанда,
Кетпес деп едім дүниеден.
Басыма қонған бағымнан,
Айырдың менің тағымнан.
Қулықтан туған Құлаша
Ат боларын білмедім,
340 Жетектеп алып кетерге.
Тумадан туған сұм бала
Ер боларын білмедім —
Жөргегіңді кесерге.
Бұл дүниеден мен болдым
Енді шығып кетерге.
Елім кетіп, танғаным,
Дүниенің білдім жалғаным.
Қатын, балам — аманат,
Енді кетіп қалғаным.

Едіге алмаспен Тоқтамыстың басын кесіп алып, сақалынан қанжығаға байлап алып, Едіге елге қайтады,

350 Жетейін деп еліне
Ата-анасын көруге.

«Тоқтамысты Едіге қуып кетті» деген соң, Жылқыбай мен қатыны бір төбенің басынан түспеген екен. Жеті күн тамақ

үйінен тамақ таппаған: «Едігежан не етер екен деп, қандай күнді көрер?» деп, үйінен тамақ татпаған.

«Едігежан не етер? — деп,
Қандай күнді көрер?» — деп,
Ол төбенің басында
Екеуі жылап, қақсаған.
Көзінің жасын тыя алмай,
Жылап тұрды-ау, қия алмай.
Қасына келіп отырды
Өзінің туған анасы.
360 Ол да не қып шыдасын,
Ішінен шыққан жалғыз баласы!

Сонда төбенің басында отырған Жылқыбайға келіп, Едіге Тоқтамыстың басын лақтырды. Өзінің туған шешесі де бірге келіп тұрған екен Жылқыбайдың қасына-ай. Сонда Тоқтамыстың басын етегіне салып тұрып Жылқыбайдың айтқан сөзі:

— Артық едің, асылым,
Ертеден сені алғаным,
Жалғызың бүгін тірілді.
Едігені бере алмай,
Бүгін алып қалғаным.
Ризамын Құдайға,
Едігені бергесін,
Басын алып жалғыздың,
370 Едіге алып келгесін,
Ризамын Аллаға!
Бүгінгі күн осылай
Тыңдашы менің сөзімді,
Бас қосып жастан алғаным,
Болар ма менің арманым?!
Едігедей сұңқарым,
Келіп қондың, қарағым,
Ақ сұңқарым, қолыма.
«Осылай қайрат етер» деп,
380 Кіріп еді ойыма.
Едігедей қарағым,

Тоғыз ай он күн көтерген
Мынау тұрған анаңыз.
Ембесең де, көріңіз,
Анаңа жауап беріңіз.
Ризамын мен саған,
Шешеңізге еріңіз.

Сонда өзінің шешесі сөйлей бастады:

- Едіге деген ер, — деді,
Құлағың сал, Едіге,
390 Бір тұқым едің сен, — деді.
Жерге түскен бойында
Емізбедің мамаңды.
Тоқтамыстай залымның
Пиғылы оның жаман-ды.
Жіберіп едім сыртына
Жылқыбайдың мен, — деді,
Жаның аман қалды енді.
Жылқыбайдың үйіне
Отын алып, от жағып,
400 Менен туған бала болсаң,
Жылқыбайды бағып жүр
Өлгеніңше сен, — деді.
Бала емессің, шырағым,
Жылқыбайды бақпасаң.
«Балам» демен мен, — деді,
Атаға тартып тумасаң,
Атаның жолын қумасаң.
Атаңа тартып сен тусаң,
Жылқыбайды бағарсың.
410 Не құлқын ойлап табарсың,
Сүтін берген мынау, қарасаң.
Елік сүтін емген соң,
Көзіңді ашып, қарағым,
Жылқыбайды көрген соң.
Сонда Едіге сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Асыл туған Жылқыбай,

- Артық еді бабамыз,
Келмеді деп жылайсыз,
420 Перзент жалғыз балаңыз.
Балаңды берсең мен үшін,
Сүрегі біткен күніңіз.
Айтатұғын сөзім бар,
Жылқыбай, ойлап біліңіз.
Тоқтамыстың орнына
Хан етіп сені қоямын.
Тоқтамыстай хандардың
Қызын алып беремін.
Бетіңе біреу қараса,
430 Басын кесіп, жоямын,
Тұқымын құртып қоямын.
Өлгенімше бағармын,
Екеуіңнің құлқыңды,
Тірі жүрсем, табармын,
Назарым саған салармын.
Қараған дұшпан бар болса,
Басын кесіп, жоярмын.
Ағайын, туған халқымен
Тұқымын құртып қоярмын.

Сонда Едіге Тоқтамыс ханның үлкен қызын алып беріп,
Жылқыбайды хан қылып, таққа отырғызып қояды. Онан екі
бала туады. Бірінің аты — Сұлтан, бірінің аты — Меңді болады.

- 440 Тоқтамыстың қызынан
Екі ұл туды, қарашы.
Сексен жасқа келгенде,
Балалы болды, шамасы,
Ешкімнің жоқ Алланың
Еткен ісіне шарасы.

Сонда Едіге бұрын атқа мініп, тауға шықпаған еді:

Едіге атқа мінгенде,
Қалмақ деген ел еді,
Ханқожа деген қалмақ бар еді,

- 450 Абығай дейтін баласы бар,
Тоғалай дейтін ері бар.

Сонда Едіге Ханқожаның еліне барайын деп сапар шекті. Қасына екі жүз кісі әскер алды. Ол күнде Ащыбас шат деген жер еді ол Қалмақтың тұрған жері. Сонда Ханқожаның баласы — Абығай мен ері — Тоғалай, «ноғай келеді» деген соң, екі мың кісі әскермен қарсы аттанады. Сонда екі жақтың әскері қарсы келеді. Сонда Абығайдың айтқаны:

- Аттанған ноғай ел, — деді,
Қалмақ едім мен, — деді.
Мекен еткен қашаннан
Мынау біздің жер, — деді,
Аз ғана ноғай, — сен, — деді,
Көп қалмақпын — мен, — деді.
Қонысымда тұрғанмын,
Сен секілді ноғайды
460 Қашаннан-ақ алғанмын.
Енді болар, ноғайым,
Кеудеңде сенің арманың.
Сонда Едіге сөйледі:
— Қалмақ едің сен, — деді,
Ноғай едім мен, — деді.
Ноғайға көзің салғаның
Бар ма еді бұрын-соңды
Ноғайды шауып, жесір алғаның?
— Енді болар, Абығай,
470 Өлгеннен соң арманың.
Алмасам сенің еліңді!
Тыңда мені, ит қалмақ,
Менің айтқан кебімді.
Өзіме қоныс қылармын
Сен отырған жеріңді.
Сонда Абығай сөйледі:
— Аттандырдым мың кісі,
«Алсын деп сенің қолыңды».
Көруге, ноғай, шамаңды.
480 Сен өзің қандай ел едің,

- Менімен қалай тең едің?
Көрмеп пе едің бұрын сен
Біздей қалмақ баласын?
Қайратыңның көрдің бе,
Сен ұрысып, шамасын?
Қайратыңа мақтанба,
Алсаң, алып жүрген шығарсың
Аз ғана қалмақ баласын.
- 490 Тоғалайдай еріміз,
Кеткен жоқ жауға кегіміз,
Тыңда айтқан кебіміз.
Басылды ма, ноғайлы,
Кеудеңдегі жараңыз?
Бізге бағын болады
Астана мекен қылған жеріңіз.
Біздің дінге кіреді
Сіздің ноғай еліңіз.
Сонда Едігенің айтқан сөзі:
- 500 — Біз ноғай деген ел едік,
Ежелден жатқан ер едік.
«Қалмақты көрсек, алармыз
Талқан қылып» деп едік.
Аз ғана кісі қолымыз,
Болушы еді жолымыз.
Сен секілді Қалмақтың
Болушы еді теңіміз.
Әлі бар ма, қалмағым,
«Алдырман» деген ойыңыз?!
- 510 Соғысалық енді біз,
Өңгімені қойыңыз.
Едіге енді қарады,
«Алла!» — деп ұран салады,
Екі жүз кісі қолменен
Едіге кіріп барады.
Екі мың кісі қалмақпен
Екі жүз кісі салысты.
Неше күндей ұрысып,
Қырғын болып қалысты.
- 520 Сол ұрыстың ішінде

- Ханқожаның баласы
Абығайды өлтірді.
Қалмақ қашпай, не қылсын?
Екі мың кісі қалмақтан
Бес жүздейі өліп қалады.
Бес жүз кісісі өлген соң,
Мың бес жүз кісі қалмағың —
Ол да қашып жөнелді.
Қашқан жауды қуа ма,
530 Бір қашқан кісі тұра ма.
Ханқожадай қалмаққа
Барып, хабар еткен соң,
Алды қашып жетеді,
Ханға хабар етеді.
Қалмақ сонда асарға
Босып қашып жөнелді,
Көрінбей жаудан қашарға.
Тоғалай деген қалмақтың
Астында мінген бозы еді,
540 Қорықпайтын батырдың өзі еді.
Тоғалай салды соғысты,
Қызылқұмның ішінде
Екі батыр тоғысты,
Екі күндей соғысты.
Тоғалайды өлтіріп,
Ханқожа кеткен жер еді.
Ханқожа қашты, тұра алмай,
Тұрғанымен, не пайда,
Жер-қонысын қия алмай.
550 Өлі қашты Ханқожа,
Қара жерге сыя алмай,
Үш Бөкенбай жерлерден
Ханқожа асты кетерге,
«Жолықтым, — деп, — бетерге».
Ханқожаның қалдырды
Ноғайлыққа қаласын,
Асырып қатын-баласын,
Абығай мен Тоғалай —
Екі батырын өлтіріп,

- 560 Қалмақтың көрді шамасын.
Ханқожа қалмақ ер еді,
Кетпестен бұрын мың кісі
Ноғайлыққа аттандырып,
«Оған барыңыз» деп еді.
Аттанған кісі мың болды,
Ноғайлыққа кететін
Қалмағыңның шын болды.
Едіге қуды артынан,
«Ханқожаны қойман» деп.
Оны қуып кеткенде,
- 570 Бөкенбайда жатқанда,
«Ноғайға қалмақ жетті, — деп,
Елге әлек етті», — деп,
Едігедей ерлерге
Сонда хабар етеді.
Ердің көбі таныпты,
Бір жүзі өліп ноғайдын,
Сол сапарда қалыпты.
Ханқожаға жете алмай,
Артынан хабар еткесін,
- 580 Едігедей ер қайтты,
«Елге қалмақ жетер, — деп,
Қашқанды қуып бұл жүрген
Жалғанынша бекер», — деп.
Жүз кісі әскер қасында,
Едіге жүріп келеді,
«Елге бүлік салар» деп.
Ол қалмақтың бастығы —
Иманқара ер еді.
Ол да Ханқожаның
- 590 Бір баласы деп еді.
Аттанып қалмақ келгесін,
Едігедей ерлердің,
Таппасын ба ол қалмақ
Ерлердің жатқан жерлерін?
Шеттен келіп, тоғайдан
Қалмақ келіп, ел алды.
Ел алғанда, нені алды?

Едігедей ерлердің
Мекен еткен жерді алды.
600 Ішінде, келіп, сол жерде
Тоғанның елін шабады.
Қиырдан іздеп табады.

Қатыны жау қолында қалады. Сонда Иманқара елсіз жұртты шауып алады. Сонда қалмақтар Тоғанның қатынын айдап кетіп бара жатқанда, жесірдің үстіне Едіге жүз кісімен, Ханқожаны тастай беріп, бұған келеді. Сонда қалмақтың ханын өлтіріп, төрт күн соғысып, айырып жесірді алады.

— Едігедей ер еді,
Едіге тірі тұрғанда,
Жесірді қалай береді?

Сонда жесірді айырып алғасын, Тоғанның қатыны Едігеге келіп, сөйлей береді, Ол қатынның аты Мақпал сұлу еді.

— Едіге сұлтан, ханымыз,
Кеудедегі жанымыз,
Артық туған бегіміз.
Сұлтаным жауға кеткесін,
610 Бүлінді қатты еліміз.
Жібектен тартқан ұзыннан
Кесілді мынау желіміз.
Жаяулық көрді басымыз,
Төгілді жерге жасымыз.
Есім кетіп мен деген,
Тек жаным қалды-ау өлмеген.
Сұлтаным едің, Едіге,
Дүниеде жүзің көрмеген.
Біз секілді бейшара
620 Сыртыңнан жүріп шөлдеген.
Айырылдық туған баладан,
Жинаған дәулет, қарадан.
Әйел құрысын, ғаріп екен,
Әйел ерден айрылса,
Маңдайының соры екен.

- Атаңа нәлет, ит қалмақ
Жаяу айдап, бұл құды,
Басымызға күн туды.
Атаңа нәлет ит қалмақ
630 Көлікке де мінгізбей,
«Өлтіремін мен», — деді.
Ұрады бізді қамшылап.
Ризамын Құдайға,
Едіге сұлтан, келдің бе?
Едіге сұлтан, ер, — деді,
Көрдім күнді қорлықты,
Қатты көрдім зорлықты.
Сонда Едіге тұрып сөйледі:
— Қайғы етпеңіз сіз, — деді,
640 Қалмақты қырдық біз, — деді.
Тауыстық қалмақ елдерін,
Ханқожадай қалмақтың
Өлтірдім екі баласын,
Тоғалайдай ерлерін,
Талқандадым мекендеген қаласын.
Ханқожасын асырдым
Қайырылмастай бұл жерге.
Тоғалайдай ерін боздаттым,
Жылатып қырып баласын.
650 Қыл жалаулы қалмақтың
Көрдім, жүріп, шамасын,
Көзің жасын тый, — деді.
Батыр Тоған келгенше,
Дидарласып көргенше,
Алладан бұйрық бұл болса,
Көрмессің қалмақ баласын.
Қайта айналып қонарсың
Мекен еткен жеріңе.
Алты қанат ақ орда
660 Өз қолыңнан тіктірсең,
Неше түрлі тағамның
Ең тәттісін татарсың,
Кең сарайда жүрерсің.
Сабырлық қыл, бөйбіше,

- Бұрынғыдай боларсың.
Қайтарамын еліңе,
Апарамын жеріңе,
Қондырамын кешегі
Көшірген қалмақ жеріңе.
- 670 Тірі болса дүниеде,
Тоған батыр ол жетер.
Тірі қоймай қалмақтың
Талайларын меңдетер,
Сіздей қылып шулатар.
Қалмақты көрсе, айдаған,
Екі қолын артына
Ит қалмақтың байлаған.
Ер Тоғанның Мақпалы
Көп еді артық ақылы
- 680 Қалмақты сабап айдаған.
«Кезекті дүние» деген — бұл,
Қалмақтың соры қайнаған.
Қыбырлауға шама жоқ,
Қайырып қолын байлаған.
Баяғы кеткен жерінде,
Жеткенше, қуып айдаған.
Артық туған ер еді,
Қатын сабап қуғанын
Едігедей ерлерің
- 690 Артынан жүріп, қарайды.
Қалмақты айдап қуғаны
Едігеге жарайды.
Қуып жетті еліне
Тоғанның келіп қатыны.
Қонып қалды орнына,
Баяғы кеткен жеріне.
«Тағы зарар қылар» деп,
Едігедей батыр ер еді,
Айдауменен қалмақты
- 700 Сол жерге алып келеді.
Асауларын қалмақтың
Сол жерге қойып, қырады,
Басын кесіп қояды.

- Ол қалмақтың нешесі
Сол жерде дінге кіреді.
Дінге кірмеген қалмақтың
Сол жерде басы қалады.
Тоған батыр еріміз
Елге қайтып бұл келсін.
- 710 «Енді бізге келсін», — деп,
Қалмаққа хабар салайық.
Келмей қалған қалмаққа
Өзіміз іздеп барайық.
Ханқожадай ер кетті,
Таусылмай сонан ел кетті.
Артынан тауып алайық,
Тірі келсе қалмаққа,
Біз аттанып барайық.
Тұқымын құртып алармыз,
- 720 Сол қалмаққа барармыз.
Тоған ерге сәлем айт,
Неше күн лаң салғанын,
Тұнық елді алғанын.
«Біз жетерміз» деп едік,
Осы хабар келгесін,
Бара алмай енді қалғаным.
Құрыталық елдерін,
Суалталық көлдерін,
Артынан іздеп табармыз
- 730 Ханқожадай қалмақтың
Мекен қылған жерлерін.
Қайда да болса, барайық,
Сол қалмақты алайық,
Алыс та болса, арасын,
Көрелік қалмақ шамасын.
Тірі жерге қоймаспыз
Қалмақ иттің баласын.

Сөйтіп, Едіге батыр елге жөнелді. Едіге елге келгесін Тоған келе қоймады. Сонда Едіге Айса ұлы Ахметті шақыртып, екеуі Ханқожаның еліне жүретін болды.

- Іздегенін қарасаң,
Ханқожаның елі еді,
740 Ол бір қашық жер еді.
«Не қылса да, сол елге
Бармай, не етем?» — деп еді.
Ахмет пен Едіге —
Екеуі көп жол жүрді,
Жол жүргенде, мол жүрді.
Айса ұлы Ахметтің
Кертарлан еді мінгені.
Ол шабыстан танбайды,
Бір жылқының баласы:
750 «Онан озам» деп білмейді.
Едіге мінген шұбардан,
Жылқы озар ма бұлардан?
Ахмет пен Едіге —
Екеуі бірдей жол жүрді,
Асықпай жолда ол жүрді.
Алыс жерге баруға,
Қалмаққа соғыс салуға.
Тоғанды шауып, ел алған
760 Қалмақ еді қашаннан
Ол ұрысып, кек алған.
Қорлық көріп басынан,
Ахметті ертіп,
Едіге кетті қасына.
Бір күндері болғанда,
Қалмақтың көрді қарасын.
Білейін деп екеуі
Қалмақтың азды-көпті шамасын.
Екеуі де артық ер еді,
770 Ерлігі қатар тең еді.
— Тұрамыз ба жасқанып,
Баралық енді, кел, — деді.
Тұрамыз ба бұл жерде?
Бұл қалмаққа жетейік,
Барып, қайрат етейік, —
Деп, Ахмет ұлы сөйледі.
Сонда Едіге сөйлей бастады:

- Шеттен хабар салайық,
Әскерлерін шығарып,
780 Сыртқа таман алайық.
Сосын соғыс салайық,
Тосып жатқан байтақ ел
Тап үстіне барайық,
«Кім десең?» — деп сұрайық.
Сонда Ахмет тұрып: — Ақыл, — деп,
Бұл айтқаның мақұл, — деп.
Ел шетіне барғасын,
Ноғайдың келеді ері деп,
Ноғай келді еліңе,
790 Жиналыңыз сіз, — деді.
Қалмақ шіркін қамалды,
Таба алмады амалды.
Жиналып қалмақ, толады,
Қойқара батыр бас болып,
Көп әскер сыртқа шығып қалады.
Жиналған әскер мың болды,
Бастығы оның — Қойқара,
Ойлап тұрса, бұл — бөле,
Ол — Ханқожаның баласы.
800 Жиналғасын, қалмаққа
Екі батыр келеді қасына.
Жалмауыздай емініп
Қойқарадай ханыңыз
Шыға қалды алдынан.
Ол да — мықты ханыңыз.
Сонда қалмақ сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Толағайдай еріміз,
Қалды сізге жеріміз,
810 Иманқара — ағамыз,
Өлшеулі еді шамамыз.
Салайын соғыс мен, — деді,
Ноғаймысың сен? — деді.
Солар үшін кек алуға
Тұрмын көздеріңді оюға.
Жанымда әскер қолым бар,

- Екі бірдей қаңғырған
Ноғайлы, сенің сорың бар.
Жиналған әскер қаптаса,
820 Басың кесіп алмай ма?
Ерлеріңді жоярмын,
Қаныңды ұрттап, тоярмын,
Олжаға атыңды алармын.
Еттеріңді кескілеп,
Сендерді итке салармын.
Жасқанатын мен бе едім?
Мен ноғаймен тең бе едім?
Ұрысатын менімен,
Сорлы ноғай, сен бе едің?
830 Сонда Едіге сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Мен — ноғай деген ел, — деді,
Екеуміз дер, — деді.
Емеспіз саған тең деді,
Сөзің емес жөн, — деді.
Өлтіргемін мен сенің
Тоғалайдай еріңді.
Иманқара ағанды
Өлтіргемін мен, — деді,
840 Емессің маған тең, — деді.
Менің атым — Едіге,
Қасымдағы — ер Ахмет,
Бұда қашаннан жатқан ер еді.
Төбесі шоқты сен қалмақ,
Едің бізге жем, — деді.
Тұрмалық көп сөйлесіп,
Соғысалық, кел, — деді.

- Ахмет пен Едіге
Аттың басын жөндеді.
850 Сұр жебені қолға алды,
Айсаның ұлы Ахмет
Тебінгіден тесе атты,
Үзеңгіден үзе атты,
Суырып алып қорамса,

- Жауған қардай боратты.
Біреу емес, бөрінен
Тепшіп сонда кетеді.
Қамалып тұрған қалмақты
Шүберектей көрмеді.
- 860 Балдағы алтын алмасты
Батырлар жауға сермеді.
Ақ сүңгіні қолға алып,
Келген әскер долданып,
Неше күн салды соғысты,
Қалмақпенен тоғысты.
Жарағы қанға тояды,
Сермесе, кеспей қоя ма?
Кеудесінен жел беріп,
Ақ сүңгіні қолға алып,
- 870 Тағы тиді-ау долданып,
Қырылғаны көп болып,
Қалмақтар састы-ау қозғалып.
Жақын екен қалмақтың
Тек сол жерде қаласы.
Екі батыр біледі
Соғысқан қалмақ шамасын.
Он екі күн болғанда
Қалмақтың алды қаласын,
Шулатып қатын-баласын,
- 880 Жинаған дәулет, қарасын.
Қой секілді қалмаққа
Тойғасын бөрі, қояр ма?!
Ашығып жүрген бөрі еді,
Артық туған ер еді.
Ханқожадай қалмақты
Жеңіп алған жері еді,
Жинап алған ел еді.
Адамның қырды ірісін,
Тастады жаман сірісін.
- 890 Жинағасын елдерін,
Суалтқасын көлдерін,
Жинағасын қалмақты,
Жесір қылып шұбыртты.

Едіге мен Ахметтің
Бұл тауысқан жері еді.
Ноғайға, жинап, келтірді
Сол қалмақтың баласын,
Тауысып алып шамасын.
Екі ердің бірігіп,
Алған жері осы еді.
Ерлердің алған жері еді,
Тауысқан сөйтіп елі еді.
Қисапсыз көп ел еді,
Көп те болса, не қылсын,
905 Тақ таусылған жері еді.

Нұрадын

- Едігенің баласы
Нұрадын деген ер еді.
Онға жасы толғанда,
Едәуір жігіт болғанда,
Едігеге келеді,
Келіп, кеңес етеді:
— Артық туған бабамыз,
Ақылға қамал данамыз,
Рұқсат болса, бабамыз,
10 Сөз сұрауға келеміз.
Рұқсат болса, айтайын,
Рұқсатсыз болса, қайтайын.
Сонда Едіге сөйлейді,
Сөйлегенде, бүй дейді:
— Перзентім, саған бермей, не етейін,
Алпысқа жасым толғасын,
Өзім егде болғасын —
Сақалым енді ақ болды,
Алпыс деген бұл заңғар
20 Келіп, бізге тап болды.
Сұрашы, балам, сен, — деді,
Айтайын жауап мен, — деді.
Сонда тұрып, Нұрадын
Атасына сөйледі:
— Жалғыз туған баламын,
Ағайын-туған шамалы.
Рұқсат етсең, жан ата,
Атқа мініп мен шығып,
Шамалы жерді қыдырып,

- 30 Ындыс пенен қалмаққа
Шығып, көзім салайын,
Мал бақпайын мен, — деді.
Мал соңында жалпылдап
Атқа мініп жүрмейін,
Жақсы-жаманды білмеймін.
Рұқсат болса, қарт баба,
Ындысты іздеп барайын,
Асылы көпір ел еді,
Соған бір қайрат етейін.
- 40 Сонда әкесі сөйледі:
— Барарсың, балам, сен, — деді,
Жолдассыз жүрген дарасың.
Жақын емес бұл ындыстың қаласы,
Жүдә қашық арасы,
Тоқсан күндік жол еді.
Бұл ындысты сұрасаң,
Өзі мықты зор еді,
Қиындығы сол еді,
Бекітіп салған қаласы.
- 50 Келмей жүр еді оған
Талай барған ноғай, шамасы.
Ындыстың ханы — Тарқасты,
Тарқастың берік қаласы.
Келмейтұғын шамалы
Жанның оған шамасы.
Бір жағында бар оның
Жан жүрмейтін қалың құмдары,
Биік тау мен шыңдары,
Тоғайы қалың қамыс-ты,
- 60 Жете алмассың, балам, алысты.
«Пөленшенің баласы
Қаңғырып келді», — деп айтар,
Тілімді алсаң, жан балам,
Қаңғырма жалғыз сен, — деді.
Сонда тұрып баласы,
Әкесіне сөйледі:
— Артық туған данасың,
Талайдың көрдің шамасын.

- Тәуекелге болмайды
70 Ешкімнің, ата, шарасы.
Жақын болса, барармыз,
Алыс болса, жетерміз,
Тәуекел етіп Аллаға,
Не қылса да, қарармыз,
Рұқсат етсең сіз, — деді.
Талпынып тұр жүрегім
Баруға соған бір, — деді.
Сонда Едіге сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
80 — Баяғы мінген Шұбардың
Баласы еді Телшұбар,
Атасымен тең шығар.
Шауып малдан қалған жоқ,
Алдына жылқы салған жоқ,
Тек қанатты құс емес,
Ерге жылқы тұс емес.
Кетемін десең, сол атты
Бес-он күн байлаңыз,
Кең құрсағы тарылсын,
90 Ішіндегі жаманы
Ішінен түсіп, арылсын.
Жақсы етіп жемге байлаңыз,
Жақсы етіп атты сайлаңыз.
Жақсы үлкен ақсауыт,
Шарайна киіп сыртынан,
Дулыға киіп басыңа,
Балдағы алтын көк берен
Беліңе бекем буыңыз.
Жан көтермеген сұр жебе
100 Ер қасына іліңіз.
Ақ сүңгіні қолға алып,
Ақ болаттан жасалған
Айыл тартпа бекітіп,
Омырауша мен құйысқан,
Атқа оңдысын салыңыз.
Жүреріңде, перзентім,
Бір айналып келіңіз.

- Кімдер бар да, кімдер жоқ,
Сіз айналып келгенше,
110 Ат алып, біз мінгенше,
Жыға алып, басқа кигенше.
Ноғайлының ішінде
Шынжырлы тұқым аз еді.
Баталы құл арымас,
Батасыз құл жарымас.
Тарығатын күн болса,
Баба түкті шашты Өзіз,
Арғы атаңыз сол еді,
Кереметті пір еді,
120 Содан жәрдем тілеңіз.
Сонда тұрып баласы
Мінетін атын ерледі.
Баратын күнге тап болды,
Сонда келіп шешесі,
Тағы бір сөз сөйледі:
— Баласы ақ сүйектің сен-ау едің,
Сағынып сені туған мен-ау едім,
Жолдассыз жүресің жауға сен-ау, — деді.
Бұрын-соңды көрмеген
130 Алыс жолды баласың.
Алыс жолға шығасың,
Перзентім, қайда барасың?
Нұрадын сонда сөйлейді,
Шешесіне жауап береді:
— Сен едің туған анамыз,
Мен едім туған балаңыз.
Тәуекел етіп сапарға,
Оңғарса Құдай, барамыз.
Алыс емес, қашаннан
140 Ол шамалы жер еді.
Үш айлық жерді мекендеп
Тұрған ындыс елі еді.
Ындыстың көбі сол, — деді,
Есепсіз көп ел, — деді.
Төңірі оңғарса, сапарды,
Алыс та болса, барармыз,

- Тәуекел етіп қарармыз.
Атамыз Едіге еді
Сұр жебені сермеген,
150 Дұшпанға кегін бермеген.
Едігеден дыбыс шыққанда,
Маңайына ындыс келмеген.
Сол тұқымның баласын,
Тәңірі оңғарса, алармын.
Атқа мініп кетейін,
Көп кідіртпе, қарт ана,
Ірмеліп тұрып, не етейін!
Рұқсат алдым бабадан,
Шығайын деп мен тұрмын,
Мекен еткен қаладан.
160 Отыра берсем мен қорқып,
Ындыс пенен қалмақтан
Біреу келіп қалар, — деп,
Қатын менен балаға
Қиындық қатты салар, — деп,
Нұрадын сонда Шұбармен
Елден шығып барады.
«Алыс болса, алам, — деп,
Жақын болса, барам, — деп,
Шұбарға мініп жүреді,
170 Дөңгеленіп желеді.
Тоқсан күндік жер еді,
Арасы қалың құм еді,
Бер жағы биік дөң еді.
Сексеуілді бұл томар
Қалыңдығы сол болар,
Арасы байтақ шөл болар.
Құмға келсе, асады,
Құлаштап аяқ басады.
Терең суға келгенде,
180 Дариядан өктеп асады.
Жүрісін байқап қарасаң,
Шапшаңдығы көрінер
Таутеке мен бұландай.
Жаяуы жандай көрмеді

- Киік пенен құландай.
Шаңын байқап қарасаң,
Шамалы жерде түтіндей.
Қайратты жылқы болар ма
Бұл секілді шұбардай?!
- 190 Екпіні күшті тасқасын,
Жан шыдай ма жүріске,
Аяғын сондай басқасын.
Шапшаңдығы осындай,
Ұшқан құстай атқасын.
Тоқсан күндік жер еді,
Сол шабыспен бұл жерге
Елу күнде келеді.
«Ноғайлы шіркін келер», — деп,
Қарауылға ындысың
- 200 Елу кісі жіберді, —
Келген жауды бақсын, — деп.
Бірлі-екілі жау болса,
Кідірмей басын алың», — деп.
Шыққан екен бұл жерге
Үш жүз елу кісі далаға,
Үш күндік жердің сыртында
Жатады екен қалмақтар
Елу-елуден бөлініп.
Нұрадын көрді бұлардың
- 210 Жүз қарадай шамасын.
Жалғыз қара көргесін,
Қалмақтар жақсы қуанды:
«Аламыз мұны енді, — деп —
Сорлы болған ерді, — деп,
Қаза айдап келді», — деп,
Шабысты қалмақ бұл салды.
Жалғыз-жалғыз келмейді
Елуі бірден келеді,
Келіп қамап алады.
- 220 — Үндыс деген біз, — деді,
Барасың қайда сіз? — деді,
Өлтіреміз біз, — деді.
Сонда Нұрадын сөйледі:

- Атаңа нәлет, ындысым,
Асылымды сұрама,
Емеспін болат құрама.
Қолға алған жебедей.
Мен ындысты көрмедім
Етікке қакқан шегедей.
- 230 Әкем аты — Едіге,
Ежелден артық ер еді.
Сен секілді қалмақты,
Талай сойып жеп еді.
Менің атым — Нұрадын,
Асылымның несін сұрадың,
Тұрсың ба қамап, қалмағым,
Болмасын сорлы арманың?!
Сен қоралаған қой едің,
Мен ашыққан тарлан бөрі едім.
- 240 Нұрадын қолға сүңгі алып,
Қалмаққа қарай оңдалды.
Ашуланған зарпынан
Тер шықты ерден тамшылап.
Шұбарды салып жіберді
Ашуменен қамшылап.
Қаптай тұрған ындыстың
Үстінен қарғып асады.
Тұяғы тиіп басына,
Талай ындыс сасады.
- 250 Жығыла берді сор маңдай,
Ту сыртынан түйгенде,
Жығылмай сорлы не қылсын,
Өзіне найза тигенде.
Қандары жаман сорғалап,
Алды-алдына қашады.
Сорлы маңдай қорғалап
Нұрадын шапты оларды.
Біреуі жоқ жоқ ындыстың,
Онан өлмей қаларға.
- 260 Қорыққанның зарпынан,
Әрбіреуі әр жаққа барады.
Нұрадындай балаңыз

- Өрқайсысын қуады,
Ындысқа күндер туады.
Өрқайсысын бір түйіп
Желкесінен өтеді.
Жалғыздап қашқан заңғарға
Қуғаннан соң жетеді.
Оған жете алмаса,
270 Ат болып шұбар не етеді?!
Ұрыстың түрін көргесін,
Бірі қалмай қашады.
Біреуі кеткен қалаға,
Барамын деп хабарға.
Қалаға хабар келгесін,
Тарқастайын ханыңыз
Ындысты қоймай жинайды.
Жан-жағына салады,
«Ноғай келді», — деп, хабарды.
280 Жиналған әскердің саны
Екі мыңға толады,
Ол да біраз болады.
«Қаптаңыз, ындыс, сен, — деді,
Алығыз басын тез, — деді.
Мен ілгері барайын
Ол ноғайдың қасына-ай.
Бір қамыстай көрмеймін,
Барсам, қылыш сермеймін,
Қаңғырып жүрген ноғайды
290 Еш нәрседей көрмеймін.
Шыр айнала құрсаңыз,
Ортаға қамап алығыз,
Басын кесіп салыңыз.
Екі мың кісі көпір-ай,
Келе жатыр, апырай.
Астында мінген кер еді,
Алдынан шығып Тарқасың
Жапа-жалғыз келеді.
Қарсы келді Тарқасқа.
300 Тайсалсын ба Нұрадын?
Сонда қалмақ сөйледі:

- Астында мінген шұбарың,
Алайын деген бар ма еді,
Жазған сіздің құмарың?
Біз бір әскер ел едік,
Етек-жеңі кең еді.
Жапа-жалғыз бейшара,
Барасың қайда сен енді?!
Ындыстың ханы мен, — деді,
310 Әлек болма сен, — деді.
Қысқартпа, бала, жасыңды,
Тастатпа жерге басыңды,
Еш тимеймін мен саған,
Бере ғой түсіп атыңды.
Өзің болсаң ақылды,
Осы айтқаным мақұл-ды.
Көремісің әскерді,
Байтақ жатқан қол, — деді.
Екі мың кісі — бұл әскер
320 Бола ма саған ол? — деді.
Түсіп, атты бермесең,
Маңдайда бар-ды сор, — деді.
Сонда Нұрадын сөйледі:
— Әркімнің ісі, ойласаң,
Бір Аллаға аян-ды.
Сен қалмақтан қорықсам,
Бұл жерлерге келем бе?
Шығамын ба далаға,
Барамын ба қалаға?
330 Қолыңнан келсе, қыбырла.
Елден шыққан ер жігіт
Өлімнен қорқып, тая ма?!
Жәрдем берсін Аршылан,
Шаһимардан жар болып,
Жәрдем берген ер, — деді.
Жалғыз келдім ішіне
Көп ындыстың мен, — деді.
Баба түкті пашты Өзіз,
Қашаннан-ақ бабамсың.
340 Жер үстінде ит ындыс

- Бар адамын жинады,
Бермеске қатын-баланы.
Тарқастайын қалмағым,
Қапы қалма сен, — деді,
Қозғаламын мен, — деді.
Жел қаптады сонардай,
Қамшы салды шұбарға-ай,
Бола ма жылқы шұбардай?!
Қамап тұрған Ындыстың
- 350 Үстінен қарғып асады,
Ындысқа найза салады.
Жарағы қанға боялды.
Күні-түні
Нобайлап қырды заңғарды.
Сермеген алмасы кесіп жүр
Домалатып басын-ай,
Сермей берді осылай.
Жер үстіне қараса,
Қызыл жоса қан болды,
- 360 Қырылып жатқан жан болды.
Тарқас қашып жөнелді,
«Шүү» дегенде керімен,
Өзінің келген жерімен.
Кеткен екен неше жан
Еліне хабар етем деп,
Қатын менен балаға-ай
Шұбырды қойдай, қарашы.
Бір мыңындай қырылды-ай,
Қырылған жаман бұрында-ай.
- 370 Тарқастайын ханыңыз
Өлгенді көріп сасады,
Жан төтті екен, қарашы,
Еліне қарай қашады.
Тарқасты көзі көргесін,
Нұрадын оны қуады.
Қуып оны жетерге,
Жолықты Тарқас бетерге.
Ойлап еді ол жазған
Құтылып мұнан кетерге.

- 380 Айнала тұрып ханыңыз:
— Ноғайдың ері — сен, — деді,
Ындыстың ері — мен, — деді.
Қайтып едім еліме
Тағы да әскер аларға.
Кетейін енді мен, — деді.
Жалпақтама, ер болсаң,
Жекпе-жек кел, — деді.
Сонда Нұрадын сөйлей бастады:
— Жасқанбаймын мен, — деді,
- 390 Дәмең болса, кел, — деді,
Шұбарға салды қамшыны.
Екеуі сонда алысты,
Жағаласып қалысты.
Нұрадынмен екеуі
Ат үстінде алысты.
Нұрадын сонда алмасқа
Іркілмей қолды салады,
Суырып алмасты алады.
«Иә, Алла!», — деп, ындыстың
- 400 Мойнына алмаспен салады.
Басы жерде домалап,
Ол ындыстың қалады.
Сала берді іркілмей
Ындысқа жақсы ойынды,
Көрсетті жақсы тойынды.
Шамалы жері қан болды,
Көз көрмейтін шаң болды.
Тарқастайын ындыстың
Жетті қуып қалғанын.
- 410 Көріне қашқан ындыстың
Ешбіреуін қоймады,
Қарамады ындыстың,
Қаладан шығып, даласын.
Жақын жерде жинады
Қатыны мен баласын,
Неше күндей қамады.
Ашық жерді таба алмай,
Қамалып ындыс қалады.

- 420 Үндысты сонда қамады,
Қашқанын іздеп табады,
Жібермеді далаға,
Уақтарын жинап алады.
Тарқастың қызы Жәмілхан
Сонда жетіп келеді,
Келе сөйлей береді:
— Артық туған төре едің,
Асыл туған ер едің.
Атам Тарқас хан еді,
Ол ындыстың ішінде
- 430 Артық туған жан еді.
Толып жатқан ел еді,
Ежелден мекен қылған жер еді.
Үндыстың көрдің шамасын,
Жылаттың қатын-баласын.
Қатар жүрген тең едім,
Хан баласы мен едім.
Хабар бердім сіздерге,
Сүйегім қатар болғасын.
Хабар бердім өзіміз,
- 440 Көргесін батыр көзіміз,
Не қылса да, көруге,
Астана халық еліміз.
Талқандалды ындыстар,
Мекен қылған жеріміз.
Нұрадын сонда сөйледі:
— Еліңді жинап алайын,
Кеткені болса, қырайын.
Үндыс пенен ноғайлы
Емес, сірә, ағайын.
- 450 Ежелден-ақ көпірмен
Мұсылманның жаулығы
Емес пе еді тағайын.
Қосылған болса егер де
Жұмыла халқың не қилы-ай,
Халқына хабар салайын,
Әуелі бір жеңіп алайын.
Үндыстар шығып, тарады,

- «Қалған-құтқан бар ма?» — деп,
Нұрадын шығып тұрады.
- 460 Сегіз күндей шабуыл
Күні-түні салады.
Он күн нағыз болғанда,
Күн он күнге толғанда,
Айдады ындыс қаласын,
Ындыстың біліп шамасын.
«Біз мұсылман болдық», — деп,
Астана халқы бағынды,
Нұрадындай хандардың
Шарасыз тілін алады.
- 470 Қасына алып құл-құтан,
Біріер мыңдай мал мен бас
Шетінен бөліп айдады.
Шарасы бар ма ындыстың
Шұбырып, соры қайнады.
Артық туған ер еді,
Еліне қайтып Нұрадын,
Жеңіп елін Тарқастың
Болғасын, еліне қайтады.
Күні-түні жол жүрді,
- 480 Дамыл алмай мол жүрді,
Алмады дамыл, «не етем» деп,
Асығып, елге жетем деп,
Түні-күні тең жүрді.
Алпыс күнде бұл жетті
Ол үш айлық жер еді.
Артында қалған секілді
Ата менен анасы.
Нұрадыннан басқа жоқ
Олардың туған баласы.
- 490 «Нұрадын келді», — дегесін,
Естіген соң хабарға,
Кемпір мен шал ойланды
Алдынан шығып барарға.
Едіге сұлтан ер еді,
Оларды елден шығармай

- Нұрадын өзі келеді.
Келгесін сөз сөйледі:
— Берейін сәлем, бабамыз,
Сау-саламат бармысыз,
500 Ата менен анамыз,
Астана халқым, бөріңіз!
Ындыстайын қалмақтың
Көрінер енді қарасы.
Келе жатыр шұбырып,
Бір қатар қатын-баласы,
Жинаған түлік қарасы.
Ісләм дінге бағынды,
Бұрынғы діннен жаңылды.
Сау-саламат келеміз,
510 Оңғарып Алла жолымыз.
Оңғарылып жол болды,
Сапарымыз оң болды.
Жапанда кеткен дара едім,
Жалғыз кеткен жан едім.
Алла оңғарса сапарды,
Кімнен зарар болады?!
Анасы сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй деді:
— Айналайын Нұрадын,
520 Құдайдан сені сұрадым.
Жапа-жалғыз кеткесін
«Перзентім не ғып қалар?» деп,
Әрбір күнде жыладым.
Ризамын Аққа, бергесін!
Шүкір етем Құдайға
Сұңқарым ұшқан қонғансын.
Кірді-ау балам реңім,
Жарылды енді жүрегім.
Сау-саламат келдің бе,
530 Перзентім, енді сен, — деді,
Ризамын бір Аллаға-ай!
Нұрадын таққа мінеді,
Осы келген сапарда
Мерекелеп, той қылып,

- Жинады ноғай базарлап.
Сонда тұрып Нұрадын
Ноғайға жауап береді,
Таққа мініп алғасын:
— Астана халқым, ел, — деді,
540 Енді қайрат етейік
Етірек пен Күргенге
Алла оңғарса сапарды,
Сол жерге таман барамын.
Қызылбас деген — байтақ ел,
Бер жағында мекендеп,
Ерсарыдай халықтың
Баян қылған дөңі еді.
Қарамаю шың еді,
Толағай жері бұл еді.
550 Қарашың деген бір түзде ол
Қарауылға шыққан жер
Қызылбастың бұл, — деді.
Сол жерде салған қаласы,
Көп, — деді, — бұның шамасы.
«Сол заңғарда қалар», — деп,
Қауіп етіп мен тұрмын.
Бұл ноғайға аттанған
Қызылбас — байтақ ел, — деді,
Бәрі бірдей ер, — деді.
560 Алыс емес ол өзі,
Тек бір елу күндік жол, — деді.
Сол елге таман барайық,
Шығарып арман қарайық,
Сөйтіп, жерін алайық.
Бер жағында тағы бар
Кеңарал деген бұл дала.
Елі бір өне, оңаша,
Жері жақсы, тамаша.
Ар жағында қара тау
570 Қызылбастың көп еді.
Оңғарса Құдай сапарды,

- Он бес күнде кетемін,
Бір төуекел етемін.
Ындыстың алдым каласын,
Қызылбас деген халықтың
Көрейін дағы шамасын.
Тапсырып Аққа кетемін
Көп ноғайдың баласын.
Үндемеді ноғайдың
- 580 «Барамыз» деп біреуі.
«Жауыма барам» деген соң,
Ақ сақалды қарттардың
Нешесінің кетеді,
Түсі қашып, реңі.
Қалып, олжа алғандай,
Біреуінің ойы жоқ
Мұнымен бірге барғандай.
Ноғайлының бір қатары
Сонда жауап сөйледі:
- 590 — Әй, Нұрадын, Нұрадын,
Жиналып тұрған ноғайдан
Мұның несін сұрадың?!
Ноғайдың жері кең, — деді,
Бетегелі боз бұйрат
Бұл бір жақсы жер, — деді.
Бұған сыйып жатыр ғой
Байтақ ноғай ел, — деді.
Қызылбас түгіл, келмейді
Бұл жерлерге қалмақ та.
- 600 Бұрынғы өткен ерлерден
Талайы батырған бармақты.
Ноғайлы деген ер атым
Қаншадан болған салмақты.
Қызылбас пен ындысты
Қашырған талай ер еді.
Бұл қызылбас пен ындыстың
Келмейтұғын жер, — деді. —
Атаңнан алдың тағынды,
Көтерді Алла бағыңды.
- 610 Едіге сұлтан ер еді,

- Талай жауды қашырған
Ақ сүйек, асыл төре еді,
Онан туған сен, — деді.
«Барамыз» деп айтпады
Көп ноғайдың біреуі.
— Не келеді қолымнан?
Қара сақал ақ болып,
Бір қураған шал — мен, — деді.
Сонда Нұрадын сөйледі:
- 620 — Астана халқым, қашаннан
Бақытың артық жасалған.
Атамыз еді Едіге,
«Шаш ал десе бас алған»,
«Дұшпанға кегім кетер, — деп,
Үстімнен дүбір өтер, — деп.
Қалмақ пенен қызылбас
Жетелеп бала кетер», — деп.
Онан туған мен, — деді:
Отырып үйде, не етейін,
- 630 Тәуекел, жолға кетейін.
Қызылбас деген — байтақ ел,
Кеңітуге сол жерді,
Шамам келсе, жетейін.
Жалғыздың жаны — бір Құдай,
Аршылан хандай еріміз.
Баба түкті шашты Өзіз —
Керемет қонған піріміз,
Әуелі Алла оңдаса,
Екінші сүйен пірлерге.
- 640 Көкірекке ой түсті:
«Барайын деп, күйзеліп,
Көрмеген енді жерлерге.
Ерсарыдай ерлердің
Мекен қылған жері екен,
Ол да байтақ ел екен.
«Қызылбастың Шаппаз хан
Барайын деп ойладым».
Бір айға нағыз толғасын,
Аттың құлқын табулы.

- 650 Тарқастан қайтып келгесін,
Жерден шөпті үздірмей,
Сусынына сүт беріп,
Шекер менен бал беріп,
Әрбір тәтті дән беріп,
Тигізбей желді бетіне,
Баққан екен шұбарды.
Тиер деп қатты етіне
Мақпал жапты үстіне.
Шығарып алып шұбарды,
- 660 Алтын қазыққа байлайды.
Жарыққа шығып алғасын,
Қырық құлаш шылбыры
Арқанда тұрып ойнайды.
Төбедей болып бұл жолы,
Тартылып іші жүреді.
Тұрушы еді жануар
Неше жылдай байлауда,
Шыр көбелек шабады
Қазығынан айналып.
- 670 Сәрсенбі күні болғанда
Өзі келіп Нұрадын,
Шұбарды сонда ерледі.
«Ері кейін кетер» деп,
Омырауға салды омырауша,
Артына салды құйысқан.
Нұрадынмен жоқ еді
Атадан бірге туысқан.
Керегеде көк жебе
Ер басына іледі.
- 680 Едігенің көк алмасын
Беліне мекем буады.
Үстіне киіп ақ сауыт,
Шарайна белге байлады,
Жұруге жөнді сайлады.
Үй сыртында көк сүңгі
Белдеуден алды суырып.
Атасы шығып, бұл келді
Қоштасуға жүгіріп:

- Айналайын, шырағым,
690 Естісін сөзді құлағың.
Ноғайлы сынды еліміз,
Үшқияндай жеріңіз.
Саламат қайтар күн болса,
Көп кешікпей, перзентім,
Елге қарай жүріңіз.
«Қызылбас деген осал», — деп,
Төңірегін аңдыңыз.
Шаппаздайын қызылбас
Ханын жақын алыңыз,
700 Шаппаздың салған шәріне
Әуелі тура барыңыз.
Жансыз жіберіп, ел бекіп,
Қызылбас залым қоймасын.
Ұстадың найза қолыңа
Қыдыр ата жар болсын,
Қырық шілтен қолдасын,
Аршылан болсын жолдасың.
Тапсырдым Аққа мен сені,
Оң болсын жолың, ер, — деді.
710 «Шаршап атам қалар» деп,
Ойлама, батыр, сен, — деді.
Аттың бабы табылған,
Тұқымды жүйрік бұл, — деді,
Талай топта шабылған.
Нұрадын мініп алады,
«Жібер» деп басын жануар,
Сілкіп-сілкіп алады.
«Тапсырдым, — деп, — Аллаға»,
Нұрадын кетіп барады.
720 Нұрадындай еріңіз
Аяңдамай желеді.
Диірменнің тасындай
Дөңгеленіп келеді.
Арандай аузын ашады,
Құлағын тігіп қайшылап,
Келе жатыр дөңгелеп,
Омыраудан тері тамшылап.

- Найза бойы жар келсе,
Кідірмей, қарғып асады,
730 Тасып жатқан су көрсе,
Қысылып, онан саспайды,
Киіктей орғып аттайды.
«Жануар осың жақсы-ау», — деп,
Жалғыз өзі келе жатып,
Нұрадын атын мақтайды.
Күн бір айға толғанда,
Нұрадын сонда сөйлейді:
— Екпінің күшті дауылдай,
Баласы жылқы болар ма
740 Бұл секілді шұбардай?!
Жар болып Жаппар Құдайым,
Өзіңнен басқа пана жоқ,
Іні менен аға жоқ.
Ноғайлы шіркін ел ме еді,
Біреуі ермей қалғаны
Ноғайлының жөн бе еді?!
Аршылан, жәрдем бере көр,
Рүстем, Дастан ер едің,
Шақырдым, ерлер, келе гөр!
750 «Аршылан» деп ат қойған
Бір Алланың өзі еді,
Аршылан, жәрдем бере көр.
Бір адам қатарыма ермеді,
Мені «адам» деп көрмеді.
Артық туған Шұбарым,
Осы жауды мен алсам,
Тарқар еді-ау құмарым.
Алармын деп келемін,
Шаршамаса Шұбарым.
760 Екі айда жетер жер еді,
Санасам алпыс күн еді.
Жиырма күні қалғанда,
Бес күнде енді барайын.
Қызылбасқа барғанда,
Қайратыңды көрейін.
Шаппаздайын хандардың

Алсам деймін басын-ай,
Бара қалсам қасына-ай.

Сол сөзді айтып, Нұрадын жолда келе жатқанда, алдынан жиырма қара көрінеді.

- Көлденең жатқан қара дөң
770 Қарамаю деген шың еді,
Түсі қара тау еді.
Шыңға таман келгенде,
Биіктен шықты аз қара.
Нұрадын көрді алдында
Аздау болған қарасы
Алдынан шыққан аз кісі
Шабуылды салады.
Нұрадын да кідірмей
Алдынан қарсы барады.
780 «Барып қамап алайық,
Атын олжа қылып қалайық,
Елге қашып кетер, — деп,
Жалғыз жүрген қара», — деп.
Қызылбастан шыққан ер еді,
Ол үйінде тұрғанда,
Бәрі бірдей сері еді.
Нұрадындай еріңіз
Ат құйрығын өреді.
Алыстан қара көргесін
790 «Жау болар» деп Нұрадын,
Қараға қарсы келеді.
Жиырма кісі — бұл өзі
Қарауылда жүр екен,
Бөлінбеді біреуі.
Жиыrmасы да жапырып,
Нұрадынға келеді.
Сонда қызылбас сөйледі:
— Астыңдағы шұбарың,
Бар ма еді жауға құмарың?
800 Қазаға айдап сен келдің,
Өлімге айдап Құдайың.

- Аты-жөнің білейін,
Өлімнен бұрын сұрайын,
Сұрамай, неге тұрайын!
Біз — қызылбас деген ел, — деді,
Етек-жеңім кең, — деді.
Қызылбастың ішінен
Әрқайсымыз бөлініп,
Елден шыққан ер, — деді.
- 810 Тірі тұрған күнінде
Жөніңді айтшы, жас бала,
Байқайын сөзің мен, — деді.
— Атаңа нәлет, қызылбас,
Асылымды сұрасаң,
Өз дінімді сұрасаң,
Іслам деген дін — деді.
Табымды сұрасаң,
Ноғай деген ел, — деді.
Іздегенім сұрасаң,
- 820 Қызылбастың Шаппазы
Көруге шықтым қаласын.
Білейін деп мен келдім
Шаппаз ханның шамасын.
Қызылбас деген сен бе едің,
Бәрің бірдей ер ме едің?
Кезектессең сен, — деді,
Жапыра бері, кел, — деді,
Жасқанбаймын мен, — деді.
Менің атым, сұрасаң,
- 830 Нұрадын деген ер, — деді.
Мекенімді сұрасаң,
Үшқиян деген жер, — деді.
Кеңаралдан өткенім,
Саған келіп жеткенім,
Атың басын тарт, — деді.
Хабарың болса тағы да,
Бар, бәріңе айт, — деді.
Нұрадын кейін шегінді,
Қу жебені қолға алды,
- 840 Атайын деп қозғалды,

- Жебені тартып жіберді,
Атқан оғы өтеді,
Тоқтасын ба оларға.
Ар жағына өткесін,
Көлденең тұрған бір тауға
Оғы кіріп кетеді.
Оғының бар-ды қанаты,
Жалғыз емес ол оғы,
Толып жатыр болаты.
- 850 Шүү дегенде, жығылды
Қызылбастың бесеуі.
Найзасы жоқ, бар екен
Қызылбастың қылышы.
Бесеуі жерге түскесін,
Тарыла берді-ау тынысы.
Қанды көзі көргесін,
Қызылбас жаман торықты.
Он бесі қалды заңғардың,
Бір пөлеге жолықты.
- 860 Он төрті соғыс салады,
Біреуі кетіп шапқылап,
Шаппазға кетіп барады.
Қояр емес оны мұрсатқа,
Әрқайсысы қашады
Жалағыз-жалғыз далаға.
Бұрынғы қайрат болмады,
Қызылбас қалды пөлеге.
Ашылған екен арасы,
Ол сорлының көрініп,
- 870 Бара жатыр екен қарасы.
Көрінген қара кете ме,
Артынан қуып бұл жетті.
Қуып жетіп сорлыға,
Салып қалды найзасын,
Төгіліп қаны қалады,
«Хабарланып қалар», — деп,
Нұрадын елге салады.
Шаппаз ханның елінің
Шетіне барып қалады.

- 880 Сонда бір шал көреді,
Араласты қара деп,
Шаппазға кетіп барады,
Алып барды хабарды.
Сонда шалың егіліп,
Көзінің жасы төгіліп:
— Ай, сұлтаным, сұлтаным,
Келдім сізге хабарға.
Қалаға келді бір қара,
Өзі ноғай — бұл бала.
- 890 Адамды іздеп табады,
Кез келгенді аямай,
Ақ найзасын салады.
Қапы қалма сіз, — деді,
Енді өлдік біз, — деді.
Шошып кетіп Шаппазың,
Үйіне қарай жүгірді,
Кіл темірден киінді.
Шаппаз ханның атына
Мінетұғын түрі бар,
- 900 Қайратының зоры бар.
Жинаулы тұрған бағында
Бір мың кісі құлы бар.
Үндемепті Шаппазың,
Атқа мініп алғасын,
Әскерге айғай салады:
— Аттаныңыз енді, — деп,
Дұшпан елге келді, — деп.
Сонда шалға сөйлейді,
Сөйлегенде, бұй деді:
- 910 — Жасың үлкен шал, — деді,
Қай жақтан келді жау? — деді,
Айтшы маған сен, — деді.
Сонда шалың сөйледі:
— Халық ұстаған ханымыз,
Артық туған нарымыз,
Қызылбас деген елдерде
Ақылы көп барымыз.
Дария тасса, тоқтатқан

- Белгілі қызыл жарымыз.
920 Темір қазық жағынан
Келіп қалды-ау жауымыз.
Қалаға жақын таянды
Хабар келді, шақырып,
Балалар келді жүгіріп.
Сермеп жатыр найзасын,
Көп екен оның айласы.
Сізге хабар бергенім —
Бұл халықтың пайдасы.
Көрдім, — деді, — қарасы-ай,
930 Найзаны салды, қарамай,
Азды, көпті санамай.
Жалғыз барма, қарулы
Әскермен бар, қарағым.
Тігулі тұрған ағаш үй
Қасынан өтіп шабады,
Қирасын деп, ол үйді
Қылышпенен шабады.
Талқан болып талайы
Ағаш үйдің қалады.
940 Қиратып үйді шапқылап,
Батыр кетіп барады.
Нұрадындай батырың
Аттың басын бұрады.
Айғай даусын естігесін,
Кідіріп батыр тұрады.
Айғай даусы, шабуыл,
Шулағанды көргесін,
Астына мінген шұбар ат
Көкке қарап қарғиды.
950 Сонда Шаппаз келеді,
Келе тұрып сөйлейді:
— Мінген екен шұбарды-ай.
«Жау» дей ме екен бұларды-ай?
Қасындағы жолдасқа
Шаппазың сонда ақырды:
— Алып таста басын, — деп,
Алып келші атын, — деп,

- Мұның ісі болмас мақұл, — деп,
Бұл бір қаңғып жүрген пақыр, — деп,
960 Бұл болған шығар ноғай, — деп,
Өлтіруге оңай, — деп,
Мұның емі солай, — деп.
Сонда Нұрадын сөйледі:
— Менің елім — ноғай, — деп,
Қызылбас деген халық
Алуға бізге оңай, — деп.
Іздеп шықтым қалаңды
«Көрейін, — деп, — шаманды».
Шеттен келдім қалаға,
970 Күшті болсаң, қашпаңыз
Қаңғырып енді далаға.
Қолыңнан келсе хабары,
Қызылбас халқым, аяма.
Шаппазың сонда ақырды,
Әскерлерін шақырды,
— Кесіп басын алың, — деп,
Әр жапырақ етінен
Кесіп, итке салың, — деп.
Қызылбас біткен жапырды,
980 Нұрадындай батырың
«Алла!» — деп ұран шақырды.
Найзағайдай жалтылдап,
Қызылбастың үстіне
Қылыш тиді жарқылдап.
Шаппаз хан қашып кетеді,
Қашып кетті далаға,
Көрінбеді қараға.
Неше күндей соғысты,
Тарылды қызылбас тынысы.
990 Бұл шәріден шығармай
Қызылбасты қамады.
«Бұл қай жаққа кетті?» — деп,
Төңірекке көз салып,
Шаппаз ханды қарады.
— Қайда да болса, шап, — деді,
Көп кісінің ішінен

- Шаппазды іздеп тап, — деді.
Егер оны таппасаң,
Өлесің енді кешікпей,
1000 Ай, қызылбас, сен, — деді.
Сонда қызылбас сөйледі:
— Асылың артық ер, — деді,
Сілтейін жөнін мен, — деді.
Жеткізбейді-ау Шаппаз хан,
Қалың қамыс ішінде
Сізден қашып жатыр ол.
Нұрадын сонда қамысқа
От жіберіп өртеді.
Қамысқа от тигесін,
1010 Шаппазың шығып жөнелді.
Жанған қамыс ішінен
Көрінді сонда қарасы,
Алыс екен арасы.
Артынан құды Нұрадын
Жетейін деп қараға.
Аттың басын жіберіп,
Шаппазың кетіп барады
Артына сорлы қарамай.
Дауыс жетер болғанда,
1020 Нұрадын: — Тұр! — деп ақырды.
Шаппазың сонда кідірді:
«Енді қашып болмас, — деп,
Қашқанмен де қоймас», — деп.
Артынан жетіп Нұрадын,
Шаппазға сөйлей бастады:
— Әй, Шаппазым, сен, — деді,
Сөзіме құлақ сал, — деді.
Өлтіремін мен, — деді,
Өлесің енді сен, — деді.
1030 Сонда Шаппаз сөйледі:
— Нұрадын артық ер, — деді,
Кідірдім саған мен, — деді,
Келдің жетіп сен, — деді.
Астыңа мінген Шұбарың,
Неше күндей соғысып,

- Тарқады ма құмарың?
Керегіңді сен сұра,
Елде болса, берейін,
Қасыңа еріп жүрейін.
- 1040 Бұл халқымда жоқ болса,
Іздеп қайдан табайын?!
Біз қызылбас болғанмен,
Ар жақ дініміз жақын ағайын.
Не қылса да, өлем ғой,
Бір мүддемді айтып қалайын.
Сонда Нұрадын сөйледі:
— Шаппаз деген хан, — деді,
Айтқан тілімді ал, — деді.
Тілімді егер алмасаң,
- 1050 Өлтіремін мен, — деді.
Ол — Мұхаммед үмбеті,
Бұл біздің дінге кір, — деді.
Біздің дінге кіргізбей,
Қоям ба сені мен, — деді.
Сонда Шаппаз сөйледі.
— Кірейін дінге мен, — деді,
Көп қырылды ел, — деді.
Ислам діні көп жақын —
Шаппаз хан еріп бұл келді
- 1060 Нұрадынның қасына.
Шаппаздың еліне келгесін,
Жұртын жинап, шақырды.
Ортасына жиналып
Қызылбас халқы тұрады.
Сонда Шаппаз сөйлейді:
— Қызылбас халқы, бөріңіз,
Нұрадын дініне кіріңіз.
Егер дінге кірмесең,
Осы жерде жауап бер, — деді.
- 1070 Сонда жиналған Қызылбас
Шаппаз ханға сөйледі:
— Шаппаздайын ханымыз,
Кеудедегі жанымыз,
Қызылбастың ішінде

- Белгілі болған барымыз,
Бұйырсаңыз, сұлтаным,
Әр іске де көнеміз.
Іслам діні көп жақын,
Оған қатты көнеміз.
- 1080 Осы отырған жамағат
Хош аламыз біз, — деді.
Сонда Шаппаз патшаңыз
Нұрадынға жақын келеді,
«Бер», — деп, қолын алады.
— Көндік сізге біз, — деді.
Іслам — жақын дін, — деді,
Көндім артық ер, — деді.
Дінге бағи болғаным.
Батыр, қолың бер, — деді.
- 1090 Шаппаз ханың үйіне
Нұрадынды шақырды.
Шақырып барып үйіне,
Бек жақсылап сыйлады.
Үш күн қонақ қылады
Қасына еріп жүреді.
Шаппайтұғын бір жорға ат,
Алтыннан тонды кидірді
Шаппаздайын ханыңыз.
Нұрадынмен екеуі
- 1100 Қияметтік дос болып,
Нұрадын қайтып еліне,
Өзінің барды жеріне.
Дұшпан кейін шегінді,
Қалмақ пенен ындыстың
Шекарасы ашылды.
Жас басынан кек алған
Нұрадын сондай бала еді.
Елге жетіп келгенде,
Алдынан шығып анасы,
- 1110 Нұрадынға сөйледі:
— Келдің бе аман, шырағым,
Жолдассыз кеткен дарасың.
Көрдіңіз бе Шаппаздың

- Мекен еткен қаласын.
Айналайын, қарағым,
Атаға тартып туғаның,
Атаның жолын қуғаның.
Ер белгісін еткенде,
Жапанда жалғыз кеткенде,
1120 Не ғып едің, қарағым?
Сау-саламат келдің бе,
Арымай-ашпай сен? — деді.
Риза болдым Алланың,
Қарағым, еткен ісіне,
Қабыл екен тілегім,
Жаңа кірді реңім.
Сен кеткесін ол жаққа,
Артыңнан туды бір бала,
Атын қойдым Мұса деп,
1130 «Қарағыма ұса», — деп.

Мұса хан

Нұрадынның баласы Мұса он бес жасында атқа мінген. Сол он бес жасында таққа да, атқа да мініп хан болды. Сонда қырық кісі әскермен Қозанның еліне шабамын деп аттанған. Қозанның Қосым деген баласы бар еді. Ол да бір шөрі салып еді. Мұса «Қосымның не өз ұлысын, не шөрін алып, олжа қылып алам» деуші еді. Сонда Қосым «ноғайдан Мұса хан аттанып келе жатыр» деген хабарды естігесін, алдынан бес жүз кісі әскер қарауылға шығарған. Сонда Мұса алдынан бір адам жіберген, «Қосымның шөрін барып байқа, біз артыңнан барамыз» деп. Сонда жіберген адам Мұсаға қайтып, шөрді аралап келіп айтқаны:

— Халық ұстаған ханымыз,
Артық туған жанымыз,
Қосымның көрдім қаласын:
Жеті қатар қазған оры бар,
Жетеуінің ішінде де
Қабат жайған торы бар.
Ар жағында жебе бар,
Суырылмайтын дүниеде
Болаттан қаққан шеге бар.
10 Алпыс аршын қаласы,
Дарбазасы саны алтау,
Бір жағында көлденең
Биік жатқан тауы бар.
Ар жағында дария
Тасып жатқан суы бар,
Бер жағында қалың нуы бар,
Келе ме екен шамаңыз?!

- Аз ғана кісі, сұлтаным,
Өзіңіз ойлап қараңыз.
- 20 Аз ғана емес, елі мол,
Қиындығы оның сол.
Байлаулы аты бағында,
Көлігі оның қолында,
«Жау талабын етем, — деп,
Жауға көніп не етем!» — деп,
Жинаулы тұр ерлері,
Мықты төре, бектері,
Өте биік жерлері,
Көп болған байтақ елдері.
- 30 Сонда Мұса хан сөйледі:
— Аттанып шықтық ер, — деді,
Білдік енді, кел, — деді.
«Білмеймін» деп ойлама,
Жауменен жүріп, ойнама.
Көрсеніз жауды асуға
Ойламаңыз қашуға.
Жау көрінсе, алыңыз,
«Алла!» деп ұран салыңыз.
Алармыз оның қаласын,
- 40 Көгерміз қалмақ шамасын.
Қайғы салма сен, — деді,
Ақылсыз, бала, сен, — деді.

Сонда Қосым «ноғайлы аттанып келе жатыр» дегенсін,
«Мың кісі әскермен қарауылға шығып қарайық, көрсек, жақын
барайық», — деп, алдынан шықты Мұса ханның. Сонда Мұса
бір мың әскерге қарсы жүрді, «Көрейін, шамасын білейін» деп.
Сонда Қосымның айтқаны:

— Мен бір осындай ер, — деді,
«Алысырақ жерден
Жалғыз-ақ ноғай келед», — деп,
Көріп тұрмын мен, — деді.
Ноғайдың көрдім бастығын,
Жер қылармын жастығын.
Қасындағы жолдасқа:

- 50 — Жаман айтпай, жақсы жоқ,
Кейінірек тұр, — деді.
Алай-былай мен болсам,
Артымдағы қалмаққа
Барып хабар, сал, — деді,
Сосын келіп ноғайлының да басын ал, — деді.

Сонда Мұса хан да қасына бір кісі ертіп, Қосымның жанына жетіп келеді:

— Сендер кейінірек тұрыңыз,
Мен жақындап барайын,
Кім екен, бұдан хабар алайын.

Мұсаның қасындағы жолдасы Берді деген кісі еді. Сосын Мұса Қосымға сөйлей бастады:

- Байқасам, қалмақ секілді,
60 Қай қалмақсың сен? — деді.
Байқап шықтым қалмақты,
Алайын деп қаласын.
Асылымды сұрасаң,
Мен — бір ноғай баласы.
Мекенімді сұрасаң,
Хантөрткіл деген жер еді.
Атам атын сұрасаң,
Ежелден еді ел алған,
Қалмақтан басып кек алған,
70 Қай қалмақсың сен? — деді,
Аты-жөнің айт, — деді,
Білейін сұрап мен, — деді.
Сонда Қосым сөйледі:
— Мен қалмақ деген ел, — деді,
Атамның аты Қозан-ды,
Тарттырармын, ноғай, сазаңды.
Қазулы жатқан орым бар,
Жаюлы жатқан торым бар,
Бекітулі қалам бар,
80 Сен секілді қаңғырған

- Ноғайға келер шамам бар.
Оспан деген ағамыз,
Жүдә берік қаламыз.
Қаңғырып қайда барасың,
Сорлы ноғай, сенің де
Неге келеді шамаңыз?!
Ноғайлының елінде
Ежелден жатқан кегім бар,
Айтайын деген кебім бар,
90 Ноғай Мұса сен болсаң,
Саған енді өлім бар.

Сонда тұрып Мұса хан сөз бастайды:

- Ай, Қосым қалмақ, сен, — деді,
Мұса хан ноғай — мен, — деді.
Сенің жаның темір болса,
Менің жаным от, — деді.
Саған енді, қанша да болса,
Бұл Мұса хан жоқ, — деді.
Ақылың жоқ сен, — деді,
Не түседі бұл сөзден?
100 Соғысалық, кел! — деді.
Мұса хан мінген боз еді,
Жер басқаннан озады.
Атының басын бұрады,
Ұрысуға оңтайлап
Өзірленіп тұрады.
Қосымның мінген кер еді,
Қасарып, қалмай,
Ол да жетіп келеді.
Екеуі де оқ алды
110 Атайын деп кезеніп.
Атқан оғы бірден өтпеді,
Киімінен өтсе де,
Етіне, сірә, жетпеді.
Үстінде бірдей сауыты
Екеуінің шамалас
Қайратының зауықы.

- Бір күн, бір түн атысты,
Ат үстінде алысты,
Ұйықтамай жатысты,
120 Шыдап ерлер тұра алмай.
Ағарып таң атқанда,
Атқа қамшы салады,
Жағасынан алысты.
Ат үстінде алысып
Екі батыр қалысты.
Аттарынан түседі,
Қасындағы жолдастары
Кейін тұрып қалысты.
Шыдамады, япырай,
130 Қалмақ тұрып шабысты,
Жақындасып қалысты.
Қалмақ жақын келгесін,
Берді тұрып қарады
Артындағы әскерге.
Аз да болса ноғайлы,
Ол да шыға жапырды.
Екі жақтан әскер келгесін,
Ұлы соғыс болады.
Бір күн соғыс бұл болды,
140 Екінші күнгі соғыс нағыз шын болды.
Үшінші күн болғанда,
Қалмақ тұрып сасады,
Алды-алдына қашады.
Сонда тұрып Мұса хан
Қосымды артынан қуады.
Таба алмай, іздеп жүред,
Көк мінген кісі көрінсе,
«Қосым» деп, қуып жетеді,
Оны өлтіріп кетеді.
150 Қосым кетіп қалаға,
Тұра алмады далада.
Көп әскерді қырдырып,
Қалмақтан болды садаға.
Мұсылманның тұсында
Қалмақ қалды пәлеге.

Сонда Мұса Қосымды іздеп, артынан қаласына барады. Қала ішінен іздеп таба алмағасын, ағасы Оспанды іздеді.

- Оспан деген ағасын
Іздеді тауып алам деп,
Тастады тұрған қаласын.
«Анау Қосым» дегесін,
160 Қалмақтың көріп шамасын,
Сонда Мұса хан қуады.
Артынан қуып жетеді,
Жеткесін, қайрат етеді.
Қосымдай қалмақты өлтіріп,
Мұса кейін қайтады.
Қосымның алды қаласын,
Қалмақтың көрді шамасын,
Шулатып қайтты баласын.
Мұсадайын хан еді,
170 Артық туған жан еді
Нұрадының баласы,
Болсын ба осал Мұса хан?!
Бұл сегіз күн болғанда,
Қосымдайын қалмақтың
Білінді сонда шамасы.
Шулатып алып жетімді,
Қатыны мен баласын.
Жаяу айдап қатынын,
Қасына ертіп барады,
180 Қосымның жалғыз баласын
Өзінің тұрған жеріне,
Еділ — Жайық бойына.
Боғданың бергі жағасы
Хантөрткілдің басы еді
Мұса ханның салған қаласы.
Ноғайдан жинап ер алған,
Қалмақтан Мұса кек алған,
Мұса атқа мінгесін
Ноғайлы халқы демалған.
190 Қалмақ Қозан зор болып,
Балалар ноғайдан қырылып, қор болып.

- Қосымды ноғай алғасын,
Оспан бекітті мықтап қаласын.
«Көрейін, — маған келсін, — деп,
Ноғай халқының шамасын».
Биіктігін бұл қылды,
Сексен аршын қаласы,
Қалыңдығын қарашы,
Үстінен арба жүргендей.
- 200 «Аз болсын, — деп, — есігі»,
Төртеу еді дарбаза
«Осы есігім болар» деп,
Қалмақтар соған жайлаған.
Он екі қатар ор қазған,
Он екі қатар орына
Он екі бірдей тор салған.
Он екі қатар жебесі
Кіл болаттан қағылған.
Тойтармалы шегесі,
- 210 Сондай берік қаласы,
Келер ме жанның шамасы?!
Ноғайлы деген елдерден
Әскер жинап, аттанды
Мұса хандай ханыңыз.
«Оспанның шөрін алсам, — деп,
Сол қалаға барсам», — деп,
Қатты жүрді тебініп,
Жалмауыздай емініп,
Тұрды сонда шегініп.
- 220 Алыс емес арасы,
Алпыс күндік шамасы.
Тек екі айлық жол еді,
Бір мың кісі әскермен
Аттанды Мұса қарасы.
Күні-түні жол жүрді,
Қисапсыз көп, мол жүрді.
«Алыс та болса, — жетем, — деп,
Жауға бармай, не етем, — деп,
Қалмаққа қайрат етем», — деп,
- 230 Мұса аттанып жол жүрді.

- Екі айлық жерге мың кісі
Әскерімен ол жүрді.
Мұса хан артық ер еді,
Ол Оспан [ның] шәріне
Мың кісімен келеді.
Шәріге жақын келгенде,
Бір мың кісі әскермен
Алдынан Оспан шығады.
Екі әскер күресті,
240 Қарсыласып алысты.
Ноғайдан шықты хан Мұса,
Қалмақтың шықты [ер] Оспан.
Екеуіне қарасаң,
Қасында бар жолдасы.
Екі хан бірге келгесін,
Енді сөйлей бастады.
Мұса хан сонда сөйледі:
— Танымай тұрмын мен, — деді,
Қай қалмақсың сен? — деді,
250 Жауапты бер сен, — деді.
Сонда Оспан тұрып сөйледі:
— Мен — қара қалмақ елімін,
Сол қалмақтың ішінде
Артық туған ерімін.
Әкем аты — хан Қозан,
Төбесі шоқты қалмақта
Белгілі артық ер еді,
Сондай асыл төре еді,
Сонан туған мен, — деді.
260 Іздегенім сұрасаң,
Ноғайлы деген ел, — деді.
Ноғайлы көрсем, алармын,
Барып, елін шабармын.
«Бұзармын, — деп ойладым,
Ноғайдың салған қаласын.
Жесірлікке айдармын
Қатыны менен баласын».
Мың кісі шықты әскермен
Мұса ханның елін іздеп табарға.

- 270 Ұзын өзен, кең тоғай
Мұса ханның елі бар.
Сол тоғайды кең деген,
Іздеген оны мен деген,
Алмасам хан Мұсаның қаласын,
Жылатпасам баласын,
Қайратын көрсем бұл деген,
Халқым еді көрмеген,
Алмай қойман мен деген.
Сонда Мұса хан сөйледі,
280 Сөйлегенде, не деді:
— Мекенімді сұрасаң,
Хантөрткілдің басы еді.
Іздеген жауым сұрасаң,
Бұл Қозанның баласы.
Алайын деп келемін,
Сендей құлдың қаласын.
Көрейін деп келемін
Сендей құлдың шамасын.
Жолдасың шақыр сен, — деді,
290 Жасқанбаймын мен, — деді.
Мұса деген ханыңыз,
«Өлмеймін» деп қалмақ, ойлама,
Жұлынады шашыңыз,
Қысқарады жасыңыз,
Кезегінді бер, — деді,
Кезектесіп тұрмасаң,
Хабарла, қалмақ, сен, — деді.
Сол уақыт болғанда
Балдағы алтын беренге
300 Қалмақ та қолды салады.
Ол бір қолды салғанда,
Суырып Мұса да алды найзасын.
Найзасын қолмен салысты,
Атайын десе, жебеге
Мұрсат келмей қалысты.
Екеуіне де қару өтпеді,
Киімінен өтсе де,
Етіне қарай жетпеді.

- Өтпегеннің себебі:
310 Екеуінде сауыт бар.
Өтпегесін, қылышын
Қынабына салады.
Ат үстінде екеуі
Жағасынан алады,
Жағаласып қалады.
Екі-үш күндей алысты,
Жағаласты салысты.
Ала құйын шаң болып,
Тұрған жері қалысты.
- 320 Артындағы Оспанның
Әскері бәрі жиналды.
Ол әскер жақын келгенде,
Артындағы ноғайға,
Бәрі келді қолайға.
Біріне-бірі қарамай,
Алысады екі қол,
Бірін-бірі көргесін,
Шабысты ерлер шыдамай.
Соғыс болды үзілмей,
- 330 Жердің үсті шаң болды,
Алақұйын шаңдарды
Көрмеген адам таң болды.
Кім екенін білмейді,
Ұрысқасын сабалап,
Бастары жатыр домалап.
Ұрысқан әскер тап болып,
Бір замандар болғанда,
Басылды шаңдар сап болып.
Шыққан шаңын қараса,
- 340 Қалмақ шіркін таусылып,
Сай-салаға жалпақтап,
Қалмақтың көбі кетіпті.
Екі жүз кісі ноғайдың
Басы жерге жетіпті.
Көрінді сонда қарасы,
Жүз кісідей бар екен,
Ноғайдың етіне тиген жарасы.

- Мұса хан сонда ақырды,
«Жоқ болды, — деп, — Қалмақ,
350 Қаптаңыз, — деп шақырды,
Қыралық, — деп, — көпірді».
Бүлінген қалмақ ел екен,
Елдерінің қамын жеті күндік жер екен.
Өшігіп жүрген батыр-ай,
Қашқан екен көпір-ай.
Әуелі жетті Мұса хан
Жапа-жалғыз, апыр-ай.
Мұса хан мінген боз еді,
Көп әскерден озады.
- 360 Жапанда жалғыз барады
Оспанның салған шөріне.
Бұл қалмақтың сол жерде
Лаң тиді бөріне.
Жеткенінше Мұса хан
Қалмақтың бөрін қырады.
Он екі қатар қазған ор
Ат қарғытып өтеді.
Он екі қатар жебе еді,
Жебені аттап, талқандап,
- 370 Оны бұзып кетеді.
Сексен аршын қала еді,
Дарбазасы темірден,
Мықтап салған жай еді.
«Ашық еді есік, — деп,
Ер жігітке жаудан өлмек — несіп, — деп.
Алармын, — деп, — Оспанның
Сондай шауып қаласын»,
Сексен аршын қалаға
Мұса хан кіріп кетеді.
- 380 Артынан қуып жалғасып,
Ноғайлының ерлері де жетеді.
Келген ерлер қоя ма,
Жарағы қанға тоя ма?!
Он екі күн соғысты,
Қалмақ пен ноғай тоғысты,
Он екі күн болғанда,

- Бас көтерген ірісін,
Тастап уақ сірісін,
Сонда шығып, ол Оспан
390 Тұрған екен қалаға.
Оспандайын ханыңыз
Қарсы шықты алдынан
Ұрысуға шамалап.
Қатыны мен баласы,
Жөнелді-ау қалмақ, шамасы.
Сонда ноғай ер еді,
Ноғайдан келген жүз кісі,
Біреуі Мұса хан еді.
Бәрі де бір, біреуі —
400 Мың кісілік деген жан еді.
Сонда тұрып ерлерің
Салды қатты соғысты.
Ол қаланың ішінде
Қалмақ пен ноғай тоғысты.
Ол қамалдың ішінде
Үш күндейін ұрысты,
Бірін-бірі қырысты,
Қалмақты тауысып болғасын,
Кідіріп ноғай тұрысты.
410 Мұса хан алды, өлтіріп
Қозанның екі баласын,
Шулатып қатын-баласын.
Екі шөрін шаптым, — деп,
«Енді елге кетем», — деп.
Мың кісі шыққан қалмақтан
Үш жүз кісі өлінді,
Өлгендігі білінді.
Азайды қалмақ қаласы,
Қатыны мен баласы,
420 Қалған екен сірісі.
Айдады сонда Мұса хан
Енді қалған тірісін.
Қозанның алды екі қаласын,
Өлтіріп екі баласын.
Мұса хан таққа мінгесін

- Қалмақтың көрді шамасын,
Танытты сөйтіп шамасын.
Мұсылман қылды енді
Қалған тірісін,
430 Мұса хан елге келгенсін.
«Олжа болды мұндай», — деп,
Мұсаң алып келгесін,
«Тағы жүрер жер болса,
Аттанайық біз», — деп
Ноғайлар ойлады.
Мұса хан елге келгесін,
Демін алып болғасын,
Қалмаққа тағы аттанды.
Сонда ноғай халқы жиналды,

«Ажалды адам, қайда да жүрсе дағы, өледі. Мұса хан алып келген дүниенің шеті жоқ. Біз де бірге Мұсамен аттанайық», — деді сонда, Мұса Асанөзір ханның еліне аттанатын болды. Үш ай тоқсан күндік жол еді. Оның мекен еткен елі Оқ Балқан деген жер еді.

- 440 Ол үш айлық жер еді,
Мұса хан мінген боз еді,
Бұл тұлпардың өзі еді.
Бұрын тек бір сауытпен
Соғысқанда жүретін.
Сауытының сырты шарайна,
Оны тағы киетін.

Сонда үш айлық жолға аттанып кетеді көп әскермен.

- Арасы алыс құм еді,
Бер жағы жатқан шың еді,
Бір жағы дария су еді.
450 Күні-түні жол жүрді,
Қисапсыз жолда мол жүрді.
Бір күндері болғанда,
Көрінді елдің қарасы,
Ол қара деген бес жүз кісі

- Қалмақ екен қарауылда
Жатқан, шамасы.
Қарауылда ол кісі
Көп әскерді көреді.
Асанөзір бас болып,
460 Жүз кісі алып қасына
Баралық деп хабарға,
Онан хабар аларға,
Төрт жүз кісі бұл қалмақ
Артынан жүріп барады.
Қарап жүріп көреді,
«Білейін, — деп Асан жүрді, — шамасын»,
Мың кісінің ішінде,
Мұса хан да бір жүрді.
Елу кісі қасына алып,
470 Екеуі қарсы келісті.
Ілгері шығып Мұса хан
Екі хандар кез болды,
Енді айтатын сөз болды.
Сонда Асан хан сөйледі.
Сөйлегенде, не деді:
— Мен бір қалмақ деген ел едім,
Етек-жеңім кең едім,
Қашаннан жатқан ел едім.
Берік еді қаламыз,
480 «Келер, — деп ойлаймыз, —
Мұсылманға шамамыз».
Деуші едік: «ноғай халқына
Қашан барамыз?»
Отыр едік қамалып
Балқан суының басында,
Дарияның қасында.
Қай халықсың сен? — деді,
Сұрасалық, кел, — деді.
Сонда Мұса хан сөйледі:
490 — Асылымды сұрасаң,
Дінім — ісләм баласы.
Мен — ноғай деген халықпын,
Мұсылман көміл баласы.

- Менің атым — хан Мұса,
Нұрадынның баласы.
Асылымның несін сұрадың,
Мұсылман кәміл ел едім.
Жасқанатұғын мен емес,
Білемісің сөзімнің
- 500 Осы жерде санасын.
Қаза айдаған сор маңдай,
Қалмақ, қайда барасың?!
Білмеймісің ноғайдың
Қандай қайрат шамасын?!
Білмеймісің жеріңнің
Алыс-жақын арасын.
Алмай қойман мен, — деді,
Біз бір бөлініп шыққан ел, — деді.
Қайратымды қарасаң,
- 510 Ендігі жерде көр, — деді,
Қапы қалма сен, — деді.
Ішіңдегі еріңді
Бәрін жинап кел, — деді.
Сонда Асанның айтқаны:
— Мен — қалмақтың ханымын,
Артық туған жанымын.
Іздеуші едім: «ноғай, — деп,
Алуға жақсы, оңай, — деп.
Тапсаңыз, іздеп баралық,
- 520 Ноғайды іздеп, солай», — деп.
Ноғай болсаң сен, — деді,
Кезегімді бер, — деді.
Кезектесіп әуелі
Ұрысалық, кел, — деді.
Мұса хан тұрды кідіріп:
— Ата бер, қалмақ, сен, — деді.
Жасқанбаймын мен, — деді.
Сұрадың-ау кезекті,
Жасың үлкен болғасын,
- 530 Зұлым қалмақ, сен, — деді,
Ата бер, қалмақ, сен, — деді.
Толайына қалмақ қол салды,

- Есепсіз қылып мол салды.
Әуелі атайын дегенде,
Қозы жауырын оқ алды.
Атып еді, өтпеді,
Киімінен өтсе де,
Етіне қарай батпады.
Және тұрып, берен деген оқ алды,
- 540 Оны тартып тағы алды,
Тартып қалса, ол оғы,
Онысы да өтпеді.
Киімінен өтсе де,
Етіне қарай жетпеді.
Сонда тұрып қалмағың
Тағы атайын деп оңдалып,
Сауыт бұзар оқ алды.
Салып алып қорамса,
Оны да тартып бұл қалды.
- 550 Бұл оғы да өтпеді,
Етіне қарай кетпеді.
Сауыты мен шарайна
Онан әрі батпады.
Сонда тұрып қалмағың:
— Бердім кезек мен, — деді,
Ата бер, ноғай, сен, — деді.
Мұса ханың қарады, —
«Осында бар-ды сауыт», — деп,
Сауыт бұзар оқ алды,
- 560 Мұнан бұлай өткір оғы жоқ еді.
Он екі қатар оқ алды,
Қорамсаға салғасын,
Көздеп тұрып ол оқты,
Мұса хан сонда қалмаққа
Бір ауыз жауап айтады.
Сонда Мұса хан сөйлейді,
Сөйлегенде, не дейді:
— Атамын, қалмақ, мен, — деді,
Енді өлесің сен, — деді.
- 570 Он екі тұтам оқ алды,
Мұнан өткір оғы жоқ еді.

- Өлдің, қалмақ, сен, — деді,
Атың басын тарт, — деді.
Жолдасыңа бар дағы
Қатының мен балаңа
Арызыңды айт, — деді.
Сонда Асан хан сөйледі:
— Мынау тұрған, ноғай, сен, — деді,
Сенен өлмен мен, — деді.
- 580 Қолыңнан келсе, аяма,
Өлтіре бер сен, — деді.
Үзеңгіні тебініп,
Мұса хан тұрып оқ атты,
«Жұмсады қатты болатты,
Жұтқыншақтан өтсін, — деп,
Мойнын үзіп кетсін», — деп.
Атқан оғы өтеді,
Мойнын үзіп кетеді,
Басы жерге жетеді.
- 590 Өлді енді ханыңыз,
Кетті енді сәніңіз,
Артындағы көп әскер
Бәрін бірдей жапырды.
Әскер де қатты шабады,
Болғанын біліп зор істің,
Артындағы көп кісі
Мұсаның да шабады.
Мұсаның елу жолдасы
Қалмақпен араласып қалады.
- 600 «Алла!» — деп ұран шақырып,
Мұса хан да айғай салады.
Көп кісі келіп ұрысып,
Араласып қалады.
Қалмақтар да ер еді,
Бөлініп шыққан өңкей бөрі еді.
Отырғанда үйінде:
«Бір-біріміз боламыз-ау
Мың кісіге», — деп еді.
Отырғасын басында,
- 610 Мақтанады бейшара

- Ауылдардың қасында.
Болды қызық осындай,
Екі күндей ұрысып,
Қаптаған шаң басылды.
Күннің көзі көрініп,
Төңірегі ашылды.
Мың кісілері бытырап,
Бұл қалмақтың шашылды.
Қашқан екен қалмақтар,
620 Тұра қалмай, сандалып,
Көлденең тауды жағалап.
Өрбір тастың түбінде
Біреуі тұр паналап.
Сондайды қалмақ ер еді,
Қуумен қалмақты
Өз шөріне келеді.
Оқ Балқан деген биік тау,
Араласып болғасын
Үлкен ұрыс сол жерде,
630 Қашқан жауды қояды,
Жарағы қанға тояды.
Қашқан жауды алғанша,
Талқандап шөрін болғанша.
Мекен қылған жер еді,
Қашаннан бері жау көрмей,
Тыныш жатқан ел еді.
Тоғыз күннің ішінде
Елді жиып алады.
Шамалы қалған қалмаққа
640 Қарамады Мұса хан.
«Қайталық енді елге», — деп,
Мұса хан хабар салады,
Мұса хан тұрып қарады:
Кімдер бар да, кімдер жоқ?
Мың кісінің ішінен
Үш жүз елу кісісі
Сол жерде өліп қалады.
Мұса хан сол уақытта:
«Алпысқа жасым толды, — деп,

Қоятын шағым болды, — деп.
Ендігісін өзі біледі
Кейінгі туған балалар».
Мұса хан елге барғасын,
Өлгендердің үйіне,
«Мынау тұрған — дүние», — деп,
Баршасына бөліп береді.
Мұса ханның үш барып,
659 Жау алған жері осы еді.

Орақ, Мамай

Мұса ханның бәйбішесінен туған екі баласы бар еді Орақ пен Мамай деген. Далада асық ойнап жүруші еді. Ыстық болса, күймейтін еді, суық болса, тоңбайтын еді. «Қарным ашты» деп үйге, сірө, тұрып бармайтын еді. Ұйықтағанда, алты күн ұйықтайтын еді.

Қозан деген қалмақтың ханы үш жүз кісі әскер аттандырды: «Аңшыбайдың тұқымынан маған адам ұстап әкеліп беріндер», — деп. Үш жүз кісі әскер ұйықтап жатқан екі баланың үстіне келді, ауылдан аулақ еді.

Ноғайлар айтушы еді: «Мұса ханның баласы қаңғыбас болды, адам болмайды», — деуші еді. Мұса хан сыншы хан еді, баласының жақсы болатынын білуші еді. Үш жүз кісі келіп, ұйықтап жатқан екі баланы найзамен түртіп оятады. Оянғанда, Орақ түсі жаман болғасын, жылап қоя берді.

«Не қылып жатқан баласың?» — деп, қалмақ сұрай бастайды.

Сонда Мамай сөйлей бастады:

— Жылама, Орақ, жылама,

Жыламай, көңлің тына ма?!

Атаңа нәлет ит қалмақ

Дегеніңді сенің қыла ма?!

Арғы атамды сұрасаң,

Ала тайлы Аңшыбай.

Бергі жағын сұрасаң,

Баба түкті шашты Өзіз.

10 Бергі атамды сұрасаң,

Парпария сұлтан хан еді.

Тоқсан баулы ноғайлы

- Билеген артық жан еді.
Бергі атамды сұрасаң,
Құттықия бек еді.
Бергі жағы — Едіге,
Ежелден артық ер еді,
Төбесі шоқты қалмақты
Талай сүйреп жеп еді.
- 20 Төбесі шоқты қалмақты
Қойға салып, құл қылған,
Шөрін бұзып, ұн қылған.
Бергі атамды сұрасаң,
Халық билеген Нұрадын.
Нұрадын таққа мінгесін,
Ноғайлының берген мұрадын.
Асылымның несін сұрадың?
Өзімнің әкем — хан Мұса,
Мұсаның анау қаласы,
- 30 Мен — Мұса ханның баласы.
Менің атым — хан Мамай,
Қасымдағы — Орағым,
Өзімнің егіз қарағым,
Көк аланың көзімін,
Өшпенді жаудың өзімін,
Қайтпайтын қара болатым,
Сермесе, кеспей қалмаған.
Асық ойнап мен шықтым
Балалықпен далаға.
- 40 Барамын десең, ал анау
Мұса тұрған қалаға,
Білгеніңді ете бер
Жалаңаш тұрған балаға.
Сонда қалмақ қарады,
«Құдай бізге берді, — деп,
Алатын кезек келді, — деп,
Қаласы құрысын, не етем? — деп,
Қозанға алып кетем», — деп,
Орақ пенен Мамайды
- 50 Ат көтіне салады,
Мінгестіріп алады.

- Алып қалмақ жөнелді,
«Көрмеймін, — деп, — қаланы»,
Олжа көріп баланы.
Қозанға жақын келгенде,
Екі кісі оздырды.
«Сүйінші сұра сен, — деді,
Аңшыбайдың тұқымынан
Екі кісі ертіп
- 60 Алып келеміз біз», — деді.
Сонда Орақ жылады:
— Хан алдына барғанда,
Не деп жауап береміз?
Жалаң аяқ, жалаң бас
Келе жатырмыз біз, — деді,
Сонда Орақ жылайды.
Мамай тұрып сөйледі:
— Болса да, қалмақ жан шығар,
Ол да шешесінен туғанда,
- 70 Бала болған жан шығар.
Ойнаған шығар далада,
Қосылған шығар балаға.
Қалаға жақын келгесін,
Қозан биікте тұр еді,
Төмен түсіп келді қасына,
Сонда Қозан сөйледі:
— Жап-жалаңаш баласың,
Жарқыным, қайда барасың,
Айтшы, білейін ата-анаң?
- 80 Сонда Мамай толғай бастады:
— Атамның аты — Аңшыбай,
Ұсынғанын жазбаған,
Қойы мыңнан қоздаған,
Сары інген жүзден боздаған.
Тоқсан баулы ноғайда
Ерлік пен билік озбаған.
Көшінің сәні болсын деп,
Жүз нарға жүгін арттырған.
Мұның сәні болсын деп,
- 90 Жібектен арқан тарттырған.

- Сен секілді құлдарға
Қаңғытып жылқы бақтырған.
Атынан түсіп келгенде,
Есіктен отын жақтырған.
Бергі жағым сұрасаң,
Баба түкті шашты Өзіз
Керемет қонған пір еді.
Ұлсыздарға ұл берген,
Қызсыздарға қыз берген.
- 100 Тарығып жатқан пақырдың
Қолынан тартып,
Қолтығынан сүйеп демеген.
Бергі жағым — Парпария
Тоқсан баулы ноғайды
Ақылымен билеген,
Дұшпанға кегін бермеген.
Адырнасын қолға асып,
Жарағын жауға сермеген.
Бергі жағым сұрасаң,
- 110 Құттықия бек еді,
Артық туған ер еді,
Асыл туған төре еді.
Онан туған Едіге
Қыл жалаулы қалмақты
Талай сүйреп жеп еді.
Бергі атам — Нұрадын,
Нұрадын таққа мінгесін,
Ноғайдың берген мұрадын.
Ақылсыз туған сен қалмақ
- 120 Асылымның несін сұрадың?!
- Өзімнің әкем — хан Мұса,
Менің атым — хан Мамай,
Қасымдағы — Орағым,
Өзімнің егіз қарағым,
Қайнарлы қара болатым,
Сермесе, кеспей қалмаған.
Жеті атадан ер еді,
Кек жібермей, арлаған.
Асылымның несін сұрадың?
- 130 Көк аланың көзімін,

Өшпенді жаудың өзімін.
Балалықтың зарпынан
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Қолыңа түстім жалаңаш.
Тап келді қалмақ балаға,
Бармады көрініп тұрған қалаға.
Қалмақ ата, сен, — деді,
Қолыңа келдім мен, — деді.

Сонда Қозан: «Енді бұлекеуін де зынданға апарып салыңыз», — деді. «Қозанды шабам деп, Хиуаның ханы Бозұғлан деген патша аттанып келген екен. Сонда Бозұғланның аты орға жығылып, өзі қолға түсіп қалған екен. Апарып Бозұғланның үстіне екі баланы зынданға салған екен. Сонда «Орақ пен Мамай екеуі де зынданға түсті» деген хабарды Қозанның қызы Қарахан деген естіп, арзу болған екен. Күннің көзі батқасын, кісінің алды жатқасын, қасында қырық қызы, зындан аузына жүгіріп Қарахан сұлу барады. Зындан аузында отырып, Қарахан сұлуың сөйлей бастады:

Ораққа: — Мұнда кел, — деді,
140 Дидарыңды көрейін мен, — деді.
Бар болсаң, Мамай, сен, — деді,
Ортаға бері кел, — деді.

Сонда Мамай ортаға келіп сөйлей бастады:

— Қарахан сұлу сен, — деді,
Хан баласы болсаң да,
Ақылың сенің кем, — деді.
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Қолға түстім тырдай жалаңаш.
Киейін десем, киім жоқ,
Сатайын десем, тиын жоқ,
150 Менен басқа қаріп жоқ.
Мені қайтып көресің,
Қараңғы тастай, жарық жоқ.

Сонда Қарахан қасындағы қыздарға бұйырды. «Жағатын шам әкел, киетін киім әкел, ішетін ас әкел, бір сағаттан қалдырмай, бәрін алып кел. Бар болса, шаһардан табыңыз», — деді.

- Сонда қыздар жүгірді,
Біреуі қалмай шұбырды.
Қарахандай сұлуың
Құдықтан кетпей, кідірді.
Құдыққа шамды салады,
Іші жарық болғасын,
Орақ пенен ер Мамай
160 Ортаға келіп қалады.
Жаурыны қақпақтай,
Шекесі еді тоқпақтай.
Көзі шамдай жайнаған,
Қарахан сұлу қарады.
Мамай сонда ол қызға
Қалай да болса, жарады.
Жағарына шам берді,
Жейтін нан берді,
Жамылуға киім берді,
170 «Келе алмаймын күндіз мен, — деді.
Керегіңді ойлап айта бер,
Мамай, сен, — деді.
Келе алмаймын қасыңа,
Егер күндіз мен келсем,
Береді қорлық басыма».
Бар жауабын айтады,
Айтып болып жауабын,
Қарахан сұлу енді
Үйіне қайтады.
180 Орақ пенен ер Мамай
Зынданда жатып қалады.

Бір күндері болғанда, бір қарлығаш келіп, сол зынданға ұялап, жұмыртқалайды. Сонда балапан қылып, өсіріп, ұшырып жібергенде, Орақ отырып жылады, жылап жүріп, жырлады:

— Біз келгенде жоқ еді,
Ақ жұмыртқа, сары уыз
Балапан ұшып, құс болды.
Жеті менен сегізде
Мынадай заман тұс болды.

- Мұсылманда бар ма екен
Мұндай болып зарыққан?!
Құбыладан жел шығып,
190 Естілер ме екен дауысым
Елдегі ата-анаға,
Іні менен ағаға,
Қатар жүрген жеңгеге!
Есім кетіп мен деген,
Енді неміз қалды өлмеген,
Қорлық бар ма мұнан басқа көрмеген?!
Сонда Мамай сөйлейді:
— Асыл туған Орағым,
Жылама енді, қарағым.
200 Жорға таңдап мінерміз,
Торқа таңдап киерміз,
Аға менен жеңгенің
Алдында ойнап-күлерміз.
«Орақ — Мамай» атанып,
Ел ішінде жүерміз.

Мамай осы сөзді айтып болғанда, қасынан бір шал кетіп бара жатып, айнала тұра қалып, құлақ салып тыңдады.

- Жасы үлкен шал еді,
Қозандайын патшаға
Қадірлі жүрген жан еді,
Қайта барды патшаға.
210 — Орақ пен Мамайдың
Сөзі жақсы бұзық, — деп,
Жауаптары қызық, — деп.
Мамайдың сазын естіп
Қалдым мен, — деді.
Алдыңызға алдырып, тақсыр,
Соны естіп көріңіз, — дейді.
Сонда Қозан патша сөйледі:
— Мамайға сен бар, — деді,
Біздің Берен шайырмен
220 Айтысар ма екен ол? — деді.
Егер Берен шайырмен

Айтысып, жеңсе, екеуін
Жіберелік еліне, — деді,
Егер Берен шайырды жеңсе.

Егер Берен шайырды жеңбесе, өлтіріп, жоқ етейік. Құр зынданды ластатқанша, өлтіріп, жоқ қылайық, — деді. Сонда әлгі шал келіп, Мамайды шақырды. «Біздің Берен шайыр бар, сонымен сен айтысасың», — деді. Сонда Мамай тұрып: «Берен шайыр емес, Қозанның өзімен де айтысуға қорықпаймын, бірақ мен жолдасымды тастап кеткен жан емеспін. Бұл зынданнан шықсам, жолдасымды бірге алып кетемін. Бар, Қозанға айт», — деді. — Мен жолдасымды тастап кеткен тұқым емеспін». Сонда шал Қозанға келіп айтады. Қозан: «Мамай бір кісі түгіл, мың кісі ертіп кетсе де, ықтияры», — деді. Сонда Берен шайырға хабар жібереді: «Келіп жатқан ноғаймен айтысасың», — деп. Сонда Берен шайыр жылжыған жорғамен пар жегіп, арбаменен, қасына жүз қыз, жүз жігіт, жүз келіншек — үш жүз кісімен Қозан патшаның ордасына келіп түсті. Орақ пен Мамайдың екі қолын байлап келді.

- Жап-жалаңаш айдап келді,
Бозұғлан патша еріп келді.
Алтын жыға басында,
Баланың келді қасында.
Сонда Берен шайыр сөйлей бастайды
- 230 Екі бірдей ноғайға:
— Ноғайлы келді оңайға,
Өлетұғын қолайға.
Шығарма, ноғай, үніңді,
Кесермін сенің тіліңді,
Жұлармын сенің шашыңды,
Қысқартармын жасыңды.
Біздің Қозан патшаның
Он екі қатар оры бар,
Он екі ордың ішінде
- 240 Жаюлы жатқан торы бар.
Бер жағында жебесі,
Болаттан қаққан шегесі.
Ақылсыз ноғай, қарашы.

- Келер ме жанның шамасы?!
Отыз аршын қаласы.
Екі арба қабат жүргендей,
Қалыңдығын қарашы.
Төрт дарбаза салулы —
Қақпасы оның темірден.
- 250 Талай ноғай қаңғырып,
Жер ортада қалулы.
Айдын шалқар көлі бар,
Көл ішіне қарасаң,
Мамыр қаз бен қуы бар,
Жағалай қалың нуы бар.
Қалың нудың ішінде
Аю менен пілі бар.
Қалмақтың мұнда қоры бар,
Қолға түскен ноғайдың
- 260 Маңдайының соры бар.
Дорба салып мойныңа,
Жерден тезек аларсың,
Серке, тана бағарсың,
Есікте отын жағарсың,
Сөйтіп, өлмей қаларсың.
Білесің бе, сен ноғай,
Қаңғырып келген шамасын,
Ат артына мініп келген баласың.
Ақылың жоқ сор маңдай
- 270 Меніменен айтысып,
Не қылып атақ аларсың?!
Сонда Мамай сөйлейді:
«Балам-балам» дей берме,
Сенің балаң мен емес,
Менің әкем сен емес.
Ер жігіт тая шала ма,
Желге кетер жан үшін,
Жерге тамар қан үшін,
Қатын менен бала үшін,
- 280 Қарындас, халық қамы үшін!
Атам еді Аңшыбай
Егескен жерден кек алған,

- Ноғайлы халқым дем алған.
Баба түкті шашты Өзіз —
Сыйынатын піріміз.
Парпариядай ханымыз —
Кеудедегі жанымыз.
Құттықия — бегіміз,
Едіге сұлтан — еріміз.
- 290 Қашаннан еді сен, қалмақ —
Келе жатқан шайнап жеміміз.
Бергі атам — Нұрадын,
Нұрадын ұлы — Мұса хан.
Мұса хандай әкеміз
Қозанның шапқан екі қаласын,
Өлтіріп еді Қозанның
Оспан, Қосым баласын,
Мықты болсаң, қайда едің?!
- 300 Ала алмадың кегінді,
Тыңда менің кебімді.
Он екі қатар қазған ор,
Ат қарғытсам, өтермін.
Он екі қатар жебеңді,
Атсам, талқан етермін.
Суалтармын айдын-көліңді,
Ішінен ұстап алармын
Мамыр қаз бен қуыңды.
От жіберсем, өртермін
Жағалай шыққан нуыңды.
- 310 Қолыммен ұстап алармын
Аю менен пілінді.
Ат-жарағым бар еді,
Қырар едім өзіңді,
Тыңдар едім айтқан сөзіңді.
Асық ойнап жүр едім
Балалықпен далада.
Қорыққаннан бармады
Аттанған әскер қалаға.
Қолыңнан келсе, аяма,
- 320 Жасқанып бала қала ма?!
Асылы сонда ер еді,

Қыран құстай шарлаған.
Сен секілді қалмақтың
Талайын алып, қорлаған.
Балалықпенен, не етейін,
Ондай заман болмаған.
Мен — ақ сұңқар құстың баласы,
Қанатын қақпай қу алған.
Мен қаһарланып ұмтылсам,
330 Тасыған дария суалған.

Сонда Қозан патша қасындағы отырған көп халықтан сұрады: — Мұның қайсысын «айтқыш» деп білеміз? — деп.

Сонда отырған көп жұмыла халық: — Біздің Берен шайыр айтқыш, — деді. — Жерді, суды қалай мақтайды? — деді.

Сонда Қозан хан айтты: «Біздің Берен шайыр айтқыш емес, мен дүниені жаратсам, өз қолымнан жасаттым, менің мұсылманға істеген қайратымды айтсын. «Ер» десең, мына тұрған Мұса ханның екі баласын айт. Мен «Аңшыбайдың тұқымынан адам ұстап әкеп беріңіз», — дедім.

Екі балам өлгесін,
Бүлініп екі қалам қалғасын.
Бармапты қорқып қалаға,
Тап келгесін екі бірдей балаға.

Бұлар аз ғана ноғай ғой, қолынан түк келмейтін. Астына ат, жанына азық беріңіз, кетсін, жеріне барсын. Біздің қалмақ ноғайды, қайдан да болса да, іздеп табар, — деді Қозан патша. Сонда Орақ пен Мамайға, Бозұғлан патша — үшеуіне ат беріп, жеріне жіберетін болды. Сонда Орақ тұрып сөйлейді:

«Аз ғана ауыл» дедің бе,
Атаңа нәлет, қалмағым?!
Көрленсем, хабар салармын
Қырық таңбалы Қырымға,
Он екі баулы Ұрымға.
340 Шамдансам хабар салармын
Шам шәрі мен Мысырға.
Және хабар салармын

- Балықты мен Бадақшанға.
Кәрленсем, хабар салармын,
Хиуа мен көне Үргеніш —
Бәрінен де әскер алармын.
Талқандармын қалаңды,
Шулатармын балаңды,
Кетірірмін, сөйтіп, шамаңды.
- 350 Осы сөзге жетермін,
Жалғыз қызың Қарахан
Мамайға қатын етермін?!
Осынымды етпесем,
Атадан туып не етермін,
Байдың қойын бағармын,
Есігінде отын жағармын,
Қапы қалма сен! — деді.
Бозұғлан менен ер Мамай —
Үшеуі шығып жөнеді.
- 360 Сонда үшеуі үш қонып, шыққасын,
Бозұғлан патша сөйледі:
— Асыл туған Мамай хан,
Бұл сөзіме құлақ сал.
Менің жерім — көне Үргеніш,
Хиуа шөрінің ханы едім.
Орға атым жығылып,
Ұстауда қалған жан едім.
Енді қашан келесің?
Қозанның салған қаласын
- 370 Екеуміз бірігіп көрейік
Бұл Қалмақтың шамасын.
Біздің елді сұрасаң,
Он екі күндік жер еді,
Келетін күнің кес, — деді.
Әскер жинап, сол күні
Келтірейін мен, — деді.
Сонда Мамай сөйледі,
Сөйлегенде бұй деді:
— Ай, Бозұғлан, Бозұғлан,
- 380 Халық ұстар хан, — деді,
Халқыңнан асқан сен, — деді.

Тірі болсаң дүниеде,
Үш айдан қалмай кел, — деді.
Сонда Бозұғлан патша:
Айтқан сөзің жөн, — деді,
Ақылың кең, мол, — деді.
Қияметтік екеуміз дос болайық,
Мамайым, қолың енді бер, — деді.

Сонда екеуі дос болып айырылады. Мұса ханның шәріне қарай қырық батыр жөнеді. Келіп Мұса ханнан сұрады:

- Халық ұстаған ханымыз,
390 Көпті көрген жанымыз,
Орақ пенен Мамай жоқ,
Екі бала бірдей қалай жоқ?
Көзімен ноғай көрген жоқ,
Қолынан ұстап көмген жоқ.
Аманатын сөйтіп берген жоқ,
Орақ, Мамай келген жоқ.
Сонда Мұса хан сөйледі:
— Қырымның байтақ ері еді,
Келесіз бе сен, — деді.
400 Жасы жеткен қартыңыз,
Елде болған біз, — деді.
Қозанның өлтіріп екі баласын,
Шапқыладым екі қаласын.
Жетпіске жасым толғанда,
Көзімнің нұры азайып,
Енді үлкендік болулы.
Шыға алмай тұрмын далаға,
Арзу болып мен тұрмын
Орақ пенен Мамайдай
410 Екі бірдей балаға.
Артық, асыл ерлерім,
Жиналған өңкей билерім,
Орақ пенен Мамайды
Қозан ұстап алғанда
Тар зынданға салғанда,
Көздері қатты жаудырап,

- Зынданда жатып қалған-ды.
Қозанды іздеп барсаңыз,
Шығарарсыз екеуін,
420 Қозанның шәрін алсаңыз.
Бұрынғыдай өлім жоқ,
Көретұғын көзім жоқ,
Есептеп айтар сөзім жоқ.
Алыс болса, жетіңіз,
Басқа жерден іздемей,
Қозанды іздеп кетіңіз.
Керек болса бұл дүние,
Толып жатыр ол, — деді.
Азық-түлік керексе,
430 Біздің малдан ал, — деді,
Дүниеге қолың сал, — деді.
Орақ пенен Мамайдан
Аямаймын мен, — деді.
Барамын десең, ер, — деді,
Керегіңді ал, — деді.
Сонда Алау батыр сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
— Тілімді алсаң, батырлар,
Ханға көзді салмаңыз,
440 Бір тоқтысын алмаңыз.
Халықтан дүние алайық,
Қозанның шәріне
Енді барып қарайық,
Мұсадайын хандардың
Рас болар бұл сөзі.
Алыс-жақын болжамай
Қалатын болар бұл көзі.
Көп дұшпанды неғылсын
Жапанда жалғыз бұл өзі.
450 Баралық оған біз, — деді,
Көрдің бе, ерлер, сіз, — деді.
Алаудың айтқан сөзі «мақұл» деді:
Елінен азық алады,
Шабуылды салады.
Кетейін деп батырлар,

Шәріне Қозан жөнеді.
Орақ пен Мамай жеті күн
Ол Қозаннан шыққанда,
Алдынан батырлар келеді.

Қарсы жетіп келгенде, Жаңбыршы ұлы Телағыс батыр
сұрады:

- 460 — Екі бірдей баласың,
Жарқыным, қайда барасың?
Азығың жоқ, атың жоқ,
Беліңде қару затың жоқ.
Біз ноғай деген ел едік,
Ноғайлыдан бөлініп,
Шыққан өңкей ер едік.
Қозандайын қалмақтың
Жерін тапсақ деп едік.
«Мұсадайын хандардың
- 470 Орақ — Мамай баласын
Қозан ұстап алды-ау», — деп,
Іздедік соның қаласын.
«Ноғаймыз» сонда дегенде,
Орақ жылап жіберді.
Мамай сөйлей бастады:
— Бәрің де үлкен ағалар,
Ақылға қамал даналар.
Жасың үлкен жақсы аға,
Қолдасалық кел, — деді,
- 480 Қолдарыңды бер, — деді.
Іздеген Орақ — Мамайың
Қаңғырып жүрген біз, — деді.
Батырлармен қолдасты,
Сонда Мамай сөйледі:
— Қозандайын Қалмақтың
Он екі қатар оры бар,
Ор ішінде жайнаған
Он екі қатар торы бар.
Он екі қатар жебе бар,
- 490 Болаттан қаққан шеге бар.

- Сексен аршын қала бар,
Қалыңдығын сұрасаң,
Екі арба қабат жүргендей.
Жеті қабат тағы бар,
Дарбазасы бұл төрттен,
Төрт адам соны бағулы.
Күннің көзі батқасын,
Бекітіп есік жабулы.
- 500 Қаласын сондай бекітіп
Қозан залым алулы.
Төрт есіктің аузында
Төрт дарбаза бағулы.
Қарауылы ішінен
Сол қораның бағулы.
Бер жағында
Айдын шалқар көлі бар,
Оның ішінде
Мамыр қаз бен қуы бар,
- 510 Жағалай қалың нуы бар,
Аю менен пілі бар,
Қалмақтың сонда қоры бар,
Неше мықты зоры бар.
Біз балалық етпейік,
Елге қарай кетейік.
Ноғайға хабар етейік,
Көп әскерді қолға алып,
Қозанға сонда жетейік.
Мықтылығы осындай,
- 520 Келе ме жанның шамасы.
Жасың үлкен ағалар,
Өзің ойлап қарашы.
Сонда Орақ сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
— Асыл туған хан Мамай,
Айтасың қорқып сен, — деді,
Мынау тұрған қырық кісі —
Әрқайсысы мың кісілік ер, — деді,
Қорқамыз ба жаудан біз? — деді.
- 530 Қорықсаң, елге жүре бер,

- Барып, хабар бере бер
Қатын менен балаға.
Қойшы менен түйеші,
Жаудың болса иесі,
Іздесең, тауып аларсың
Қатын менен баласын.
Қорықсаң, әскер аларсың,
Соларды бағып қарашы.
Асыл туған Ахмет —
- 540 Ер Айсаның баласы,
Астыңдағы Тарланды,
Ер болсаң, маған бер, — деді.
Белге буған көк алмас
Мен беліме салайын.
Қолыңда тұрған ақ сүңгі,
Үстіңде тұрған шарайна
Шешіп, батыр, бер, — деді.
Белге буған қорамса
Ер қасына ілейін.
- 550 Мықты, осалын қалмақтың
Енді барып білейін.
Жүре берсең сен елге,
Дулыға бер, киейін,
Ол қалмаққа тиейін.
Айсаның ұлы Ахмет
Артық туған ер еді,
Ақсүйек туған төре еді.
Үстіндегі шарайна,
Белде тұрған ақ балдақ
- 560 Шешіп алып, Орақтайын ерлердің
Алдына шешіп салады.
Орақ батыр ер еді,
Қорамсаны бергенде,
Ер қасына іледі.
Ақ сүңгіні қолға алып,
Атқа мініп алады.
«Тәуекел!» — деп аттанып,
Жалғыз кетіп барады
Ол Қозанның еліне,

- 570 Өзінің көрген жеріне.
Ашылар бұл арасы,
Көрінбей кетті қарасы.
Жалғыз кетіп барады
Мұса ханның баласы.
Шыдай ма жылқы жауырға?
Шыдамайды екен ер бауырға,
Орақ жалғыз кеткесін,
Кешегі көрген жерлерге,
Артынан шығып жөнеді,
580 Суыт шығып хан Мамай.
Ашылды ердің арасы,
Енді ерлерге болды тамаша,
Артынан жүрді Ахмет —
Ер Айсаның баласы.
Онан соң жүрді ер Алау,
Ерлерге түсті бір қалау,
Қырымның қырық батыры
Бәрі бірдей жиналды.
Іркілмеді, япырай,
590 Орақ кетіп қалғасын,
Қозан тұрған қалаға.
«Қиындық түсіп қалар, — деп,
Орақтай туған балаға».
Ерлердің бәрі жапырды,
«Барайын, — деп, — Қозан салған қалаға».

Сонда Қозан биікте адамы қарауылда тұрған екен. Төмен түсіп, еліне хабар берді. «Бір қара келе жатыр. Жақындап келгенде, дарбазаны ашыңдар. Соған ұстап жабыңыз. Көп кешікпей-ақ зынданға салыңыз», — деді Қозан патша.

- Он екі қатар қазған ор
Ат қарғытып өтеді.
Он екі қатар жебесін
Атып, талқан етеді.
600 Дарбазаны ашады,
Есіктен қарап ер Орақ,
Ішке кіріп барады.

- Дарбаза мен жебесін
Бәрін бірден шабады.
Есік бекіп қалады,
Қозанға сонда
Орақ тұрып барады.
Қозан жоғарыдан
Төмен түсіп қалады.
- 610 Қозан келген кезінде
Орақ сөйлей береді:
— Кешегі кеткен Орағың
Ордаңа келдім мен, — деді.

Сонда Орақ ішіне кірсе, төрт дарбаза бар екен. Төртеуінде төрт адам тұр екен. Төртеуін де Орақ өлтірді. Сонда Орақ Қозанға сөйлейді:

- Қапы қалма сен, — деді,
Орақтайын батырың [мен], — деді.
Ордаңа сенің мен келдім,
Қаһарың болса, берегірек кел, — деді.
Орақ сонда тебінді,
Жалмауыздай емінді.
- 620 Сонда Қозан шалады,
Орақ тұрып қалады.
Беліндегі алтын алмасты
Орақ суырып алады.
Жақындап ер барғасын,
Алмасты тұрып сермеді.
Сермеген алмас қойсын ба,
Бір бұтадай көрмеді.
Басы қалды домалап,
Оқты қалмақ боратты,
- 630 Өңкей қалмақ сабалап.
Ол қаланың ішінде
Орақ соғыс салады.
Артындағы көп кісі
Ол да келіп қалады.
Он сегіз күн ұрысты,
Қаланың іші қанға толады,

- Қырылған адам мың талай
Сол соғыста болады.
Он сегіз күн соғысты,
640 Ішті Орақ алады.
Сырттағы жаудың ішінде
Айсаның ұлы Ахмет
Ұнғысынан омырып,
Алпыс балта сындырды,
Сырттағы жауды Ахмет тындырды.
Іштегіні Орақ алады,
Көп соғыс болып қалады.
Он сегіз күн өткенде,
Жиырма күнге жеткенде,
650 Қоймай жесір алады,
Қалмақтың алып қаласын,
Шулатты, сөйтіп, баласын,
Көрді сөйтіп шамасын.
Елге жесір жинатып,
Көктөрткілдің басына шығып,
«Кім келеді?» — деп қарады.
Көктөрткілдің басында
Тұрып Орақ толғады:
— Бес кісіні жіберіп,
660 Қалмақты қойдай айда, — деп,
Елге айдап жет, — деді,
Бастап осыны кет, — деді.
Көктөрткілдің басында
Тұрып Орақ толғады:
— Алланың шері — Аршылан,
Ол да бізге тең емес,
Ол біздей туған ер емес.
Сегіз жасқа келгенде,
Дұшпанға көз салған.
670 Ол жесірді көпірден
Аршылан да алған жоқ.
Жасым сегізге келгенде
Қозанның алдым қаласын,
Білдім қалмақ шамасын.
Енді біз шықпаған тау бар ма?

- Біз алатын жау бар ма?
Алыс болса, кетелік,
Жау болса, қайрат етелік.
Артымызға жау тастап,
680 Неге елге кетелік?!
Сонда Ахмет сөйледі:
— Қашық жерде жаулар бар,
Жүдә биік таулар бар.
Өгіз тау деген тауларда
Өгіз хандай хандар бар.
Жылқы хайуан көтереді,
Мінгені болар керегі.
Оған талай ноғай барып жүр,
Барғаны өліп қалып жүр.
690 Барған жанға болмады,
Барғаны бір де қайтпады.
Қалмақтың мықты зоры еді,
Алдырмайтын қалмақ сол еді.
Артық туған Ер Орақ
Алланың шері — ер Аршылан,
Ол емес жанға тең, — деді,
Асылық айтпа сен, — деді.
— Қалмаққа бармай қайтпан, — деп,
Орақ батыр Төрткөлден жөнеді.
700 «Жіберіп жалғыз болмас», — деп,
Отыз бес кісі ереді,
Бәрі де зулап қалмаққа жөнеді.
«Орақ — Мамай бас болып,
Келе жатыр», — дегесін,
Жетпіс мың кісі әскермен
Өгіз хан қалмақ жиылды.
Неше күндей жол жүрді,
Арасы қашық сол жер-ді.
Бір күндері болғанда,
710 Қалмақтың көрінді қарасы,
Жақындады шамасы.
Аз да болса келісі,
Жасқанбай-ақ ерлердің шамасы.
Жекпе-жектеп шыққанда,

- Тарлан атпен жөнеді.
Орақ батыр қарады,
Орақ жетіп келгенде,
Өгіз хан тұрып сөйледі:
— Өзің бір жас баласың,
720 Жарқыным, қайда барасың?
Менің атым — Өгіз хан,
Ойласаң, ноғай, сен, — деді.
Жап-жас қана баласың,
Жаным ашып, айтамын,
Ат-жарағың бер, — деді.
«Өлмеймін», — деп ойлама,
Меніменен ойнама.
Мініп жүрмін бір керік,
Маған болған емес,
730 Сірө, бұл бала серік,
Қаласың ғой, сорлы, сен өліп.
Сонда Орақ батыр сөйледі:
— Атаңа нәлет, қалмағым,
Жеңіл емес еді сенен салмағым.
Ежелден қалмақтың басы еді ғой
Менің кесіп алғаным.
Танысайын сенімен,
Жаның ашып бұл тұрса,
Ат — жарағың бер, — деді,
740 Ат — жарағым бермеймін,
Қанша айтсаң да сен, — деді.
Дәмең болса бұл, қалмақ,
Берегірек кел, — деді.
Қарсы келіп екеуі,
Жағаласып алысты.
Ұстап қолмен қалысты,
Жеті күндей жағаласып,
Ат үстінде салысты.
Сол уақыттар болғанда,
750 Күрең жорға атымен
Мамай шыға салады,
Жақындап тұрып қалады.
Келе тұра хан Мамай,

- Атынан түсіп сөйледі:
— Асыл туған Орағым,
Шаршадың ба, жас бала,
Кезегіңді маған бер,
Айналайын, қарағым.
Сонда Орақ сөйледі:
760 — Тыңдамаймын, Мамай, сөзіңді,
Жау қасында сөйлемем,
Өлтіремін өзіңді,
Тыңдамаймын мен, — деді,
Мазамды алма сен, — деді.
Енді кетсең далаға,
Көрінбе менің көзіме.
Сонда Өгіз хан сөйледі:
— Орақ пенен Мамайсың,
Екі бірдей ноғайсың,
770 Екеуің де қолайсың,
Екеуің бірдей кел, — деді,
Екеуіңді білмеймін,
Қанша айтсаң да сен, — деді,
Болмаймын сізге тең — деді.
Сонда Мамай кейін қайтады,
Орақ тұрып бірауыз сөз айтады:
— Алланың шері Аршылан,
Кәпірден қорлық көрсетпей,
780 Маған жәрдем бер, — деді,
Шақырамын ер, — деді.
Баба түкті шашты Өзіз
Қасиеті бар едің,
Керемет мықты ер едің.
Тарықтым енді мен, — деді,
Жәрдем бер енді сен, — деді.
Сонда Өгіз хан тұрып сөйледі:
— Енді сорлы сен келдің
Өлетұғын жерге енді.
790 Енді алам басыңды,
Қысқартамын жасыңды.
Енді ойғаным көзінді,
Өлтіргенім өзіңді.

- Өгіз хан сөйлеп тұрғанда,
Күншығыстан көреді,
Құйындай шыққан шаң сонда.
Шаң астына қараса,
Қыбырлап келе жатқан жан көрді.
Сол бір шаңның астында
- 800 Айдаһар жыландай жан көрді.
Орақты жерге ұшырып,
Ол айдаһар бұл жылан
Келді де, бұл Орақтың
Беліне жылан оралды.
Өгіз хандай қалмағың
Жыланды көзі көргесін,
Есі кетіп, қалады,
Зәресі кетіп, танады.
Өгіз хандай қалмақты
- 810 Керіктен жұлып алады,
Қояндайын өкіртіп,
Қалмақты сонда шалады.
Өгіз ханды шалғасын,
«Алла!» — деп Орақ ақырды,
Сонда артындағы қырық батырдың
Біреуі қалмай жапырды.
Сонда қалмақтар сасады,
Өгіз хан өліп қалғасын,
Жапыра қалмақ қашады.
- 820 Оларды басып асады,
Әруағы тасады.
Жетпіс мыңдай қалмақтың
Отыз мыңын өлтіріп,
Қырығын таудан қуады,
Болмады ерлер арманды.
Таудан құлап бармады,
«Таудан құлап, не етеміз,
Өгіз ханды өлтіріп,
Енді елге кетеміз».
- 830 Ертіп алып жөнелді
Өңкей батыр ноғайды.
Елге қайтып келеді,

- Елге жуық келгесін,
Алдынан хабар шыққасын,
Қарсы шықты әкесі,
Көрейін деп баласын,
Мұса хандай ханымыз,
Алдынан шығып ер Алау,
Ханға келіп сөйледі:
- 840 — Халық ұстаған ханымыз,
Асылы туған жанымыз.
Келе жатыр саламат
Бұл күнде сіздің балаңыз.
Сабыр етіп аз ғана,
Патша, тұрып қараңыз.
Көргесін сіздерді
Ілгері барып көрсет деп,
Жіберді ерлер біздерді.
Сол уақыт болғанда
- 850 Келіп қалды баласы.
Анасына сөйледі
Сонда Мамай баласы:
— Асыл туған анамыз,
Қозан ханды өлтірдік,
Өгіз ханды тағы өлтірдік,
Оның да көріп шамасын.
Қалмақтың алдық, аттанып,
Екі бірдей қаласын.
Жасың үлкен жан баба,
- 860 Сағынып келдік біз, — деді,
Қолыңды бер сіз, — деді.
Ара ашыңыз, әлеумет,
Көрсін, — деді, — әкеміз
Біздей сағынып жүрген баласын.
Ноғайлар тұрып жолды ашады,
Орақ пенен ер Мамай
Әкесімен қолдасты.
Артық туған ер еді,
Сағынып келген ерлердің
Төбелесіп алған
- 871 Жері осы еді.

Қарасай, Қази

Орақ, Мамай — екі батыр тұрған заманда Ораққа «Әйел ал» десе, алмайды екен. «Маған жақсы әйел керек, жаман әйелді алмаймын», — дейді екен. Сонда жауға аттанайын деп тұрғанда сол ауылда бір әйел бар еді. Бір көзі жоқ, соқыр еді. Бір қолы жоқ, шолақ еді. Бір аяғы жоқ еді. Орақ әскер жинап, кетейін деп тұрғанда, сол әйел барып, дәрет сындып еді. «Тірі қайтып келетін күн болса, осы әйелді алармын», — деп кетеді. «Сондай бір асыл бала туады екен», — деп ойлайды екен бұл әйелді.

Мамайдың тоқалы Қарахан сұлу Қозанның қызы еді. Бәйбішесі — Ақтерме сұлу ноғайлының қызы еді, Алау батырдың қарындасы еді. Сонда сол түсінде Орақтың белінде екі айдаһар жылан көреді. Сонда Ақтерме: «Жақсыны алмады, жаманды алды», — деп, қимады. Сосын Смайыл Тобаяқты шақырып: «Мына Орақты шапсам, қылышым өтпейді, сабасам, таяқ өтпейді, айтсам, тілімді алмайды, көзіме күйік қылмай, онда өлтір!» — деді. Ақтерме сұлу: «Қалай өлтірем? — дегенде, Смайыл Тобаяқ: «Оны Мамайдан сұра, екеуінің әруағы бір болар», — деді. Ақтерме сонда Мамайдан сұрады: «Сірә, сізге қару өтетін жер болар ма?» — дейді. Сонда Мамай айтты: «Бізге өз алмасымыз ғана өтсе керек», — деді. Сосын Ақтерме сұлу Смайыл Тобаяққа келіп хабар етті. Сонда Смайыл Тобаяқ Орақ батырды аңдыды. Сосын бір күндері Орақтың алмасын есіктің алдына құрады да, жылқыға жүре береді. Жылқыға келіп, Орақтың ала тайын ұстап, аяғына бір тулақты байлайды. Тулақтан тай үркіп шапқан кезде «Орақ, Мамай, ауылға жау келді», — деп Смайыл айғай салды. Сонда Орақ батыр үйден жүгіріп шығам дегенде, Орақты алмас ортасынан кесіп, Орақ өліп қалды. Сонда шолақ қатыннан Қарасай, Қази бір туды. Артынан Қибат деген қыз

туды. Шолақ қатын үш баламен қала берді. Қарасай мен Қазиге алты мен жетіге жетті. Алтыда Қибат болды, жетіде Қазиге, сегізде Қарасай болды. Сонда Қондыкер деген қалмақтан хат келді. Әділ хан деген ханға (бұл ноғайдың ханы еді). «Қарасай мен Қазиге қорықпаса, келсін, қалмаққа аттанып шапсын, — деді. — Ер болса, екеуі де келсін», — деді. Сонда Әділ хан ойлады; «Екі бірдей жетім баланы жауға жіберіп, өзіміз үйде отыру келісімізге келмейді», — деп, Қырымға хабар салады. Қырымның байтақ ерлерін жинап алады. Ежелден келе жатқан Едіге хан ордасына түсіп кетейік, — деп, — жолымыз болар ма екен», — деп, Мұса ханның ордасына келіп түседі. Сонда Қарасай мен Қазиге далада асық ойнап жүр еді. Сонда Қарасай, Әділхан келгесін, ханды көрейін деп, жүгіріп келіп, есіктен қарағанда, Әділ хан Қарасайды көріп:

— Қарт бурадай қабағы,
Бесті өгіздің терісіндей
Салбыраған тамағы.
Дөңгеленген көзі, — деп,
Бейне Ораққа ұсаған
Қарағымның өзі, —

деп, Орақтың сыбаға табағын береді. Орақ ауылға келіп, мал сойылса, әуелі басқа жаннан бұрын бір табақ етті Ораққа беруші еді, сонда Орақ: «Бісіміл!» — деп, аузына бір салып, сосын жұртқа асатушы еді.

«Қарағым, бері кел, — деген де, — Орақтың сыбаға табағын бер», — дегенде, Қарасай аузына бір салып, екінші салмайды. Бір салғаны өтпеді, жұтынып еді, кетпеді. Сонда тұрып:

«Мен балалық етейін,
Рұқсат берсеңіз, үйге кетейін,
Мұнда отырып, не етейін», —

деп, үйіне жылап барады.

Қараулек деген шешесі: «Далаға ойынға бармаңдар. «Жетім бала» деп, асығыңды тартып алады, басыңды далада қалдырады. Сосын маған келіп, жылама», — дейді екен. Қарасай даладан жылап келгесін, шешесі ойлады: «Бұл далада балаларға асығын

алдырып келген екен», — деп. Бірақ «Ханға барады» деп ойлаған жоқ. Сонда Қарасайға шешесінің ұрысып айтқаны:

- 10 — Құрғыр, тілімді алмайсың,
Айтқаныма сенбейсің,
Жақсы сенің өлгенің,
Өлім болсын көргенің.
Балалардан таяқ жеп,
Құрғыр, неге келгенің?!
«Жетім бала», — деді ме?
Асығыңды тартып алды ма?
Бетіңе таңба салды ма?

Сонда Қарасай бұрынғыдан да қатты жылап, шешесіне айтқаны.

- Айналайын, шешеке,
20 Асығымды ешкім алған жоқ,
Қорлыққа басым қалған жоқ,
Әділдей сұлтан хан көрдім.
Мені көргесін Әділ хан:
«Айналайын, қарағым,
Қарт бурадай қабағың,
Бесті өгіздің терісіндей
Салбыраған тамағың.
Дөңгеленген көзі, — деп,
Бейне Ораққа ұсаған
30 Қарағымның өзі, — деп. —
Орақтың бер, — деп ол айтты, —
Сыбаға оның табағын».
Бір салып едім, өтпеді,
Жұтынып едім, кетпеді,
Жүгіріп шықтым далаға,
Қайтып келдім анаға.
Айналайын, шешеке,
Сатайын десем, тиын жоқ,
Киейін десем, киім жоқ,
40 Кірейін десем, үйім жоқ,
Мінейін десем, атым жоқ,
Ат сұрайтын жақын жоқ,

- Ағайын туған менде жоқ,
Есіркейтін пенде жоқ.
Қалмаққа кетіп барады
Әділдей сұлтан ханымыз.
Жатқа бір кетіп қалады
Келмейді енді шамамыз.
Айналайын, шешеке,
- 50 Менің бір жақсы өлгенім,
Өлім болсын көргенім.
Қорлық болды Алланың
Тірлікте маған бергені.
Жетімдік ойды көзімді,
Кім тыңдайды сөзімді?
Қарғай берме, шешеке,
Дүниеде менің өзімді.
Бала асығымды алған жоқ,
Қорлыққа басым қалған жоқ,
- 60 Ерік кетіп мен деген,
Тек жаным тұр өлмеген,
Қарғама, шеше, сен деген.
Қази бір келді жүгіріп,
Отыра алмай кідіріп.
Сақа бір топай қолында,
Балалықтың жолында.
Мұндай жауап болар деп,
Деген жоқ еді мұның ойында.
Қарасайды көргесін,
- 70 Көзінің жасы төгіліп,
Жылағасын егіліп,
Сонда Қази сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
— Айналайын, Қарекем,
Мына тұрған Ақ Қибат
Артық туған бала еді.
Жатқа бір кетіп қалады,
Кімге берсең де Қибатты,
Бір тайға сатып алады.
- 80 Қибатты беріп ат алып,
Мініп, жауға кет, — деді,

- Ер белгісін ет, — деді.
Кете бер, аға, сен, — деді,
Айтайын жауап мен, — деді.
Егер бармай сен қалсаң,
Ішің толып кетеді.
Ішің толып, сен өлсең,
Артыңнан мен кетермін:
«Егізім менің қайда? — деп,
90 Мынау қалған жарағың
Еш болмайды айла», — деп.
Сонда бір кемпір сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
— Әй, Қарасай, Қарасай,
Қарағымның баласы-ай,
Қолыңа жүген ал, — деді,
Көп жылқыға бар, — деді.
Көп жылқының ішінде
Сегіз жылқы, бір саяқ,
100 Қабан құлақ қара ат бар.
Белі бүкіш құду-ды,
Жылқыдан артық сұлу еді.
Көрген адам кеткісіз,
Бір жылқының баласы
Ол жылқыдан өткісіз.
Ішінде бар-ды бір Тарлан,
Қарны болар қабақтай,
Бұты болар таяқтай.
Ұзын болар құлағы,
110 Үлкен болар тұяғы,
Таң мезгілі болғанда,
Сауырының үстіне
Қайырып жусар басын-ай!
Құс ұйқысы келгенде,
Ұйқысы болар осындай.
Қасына сонда барарсың,
Жалынан ұстап аларсың,
Сосын жүген саларсың.
Сексендегі Көкше бар,
120 Ер қадірін ер білер.

- Көкшенің мінгені тарлан ат —
Анасы еді Сүйін бие,
Атасы еді Қарақұс.
Таң ұйқысы келгенде,
Сауырының үстіне
Қайырып жусар басын-ай!
Барып сонда осылай,
Сонда ұстап аларсың.
Сексендегі Көкше шал
- 130 Алты жасар Қибатты
Тоқалдыққа ала алмас.
Орақпенен ол бірге
Тірлікте жүрген жан еді.
Бірге жүріп,
Талай жаудан алған жер еді.
Қарасай жүген алады,
Үйден шығып, жүгіріп
Жылқыға кетіп барады.
Жеті күндей аралап,
- 140 Таба алмады жылқыны.
Ішінде жүрді аралап,
Сегізінші күн болғанда,
Қабан құлақ қара атты,
Сонда көрді бұл атты.
Бір күн, бір түн аңдыды,
Таң ұйқысы болғанда,
Тарланға жақын барады.
Сауырының үстіне
Қайырып басын салғанда,
- 150 Сонда барды қасына.
Қолы тиді Тарланның
Жалы менен шашына.
Жарағын салып алғасын,
Мініп келді Тарланды.
Келді де, атты ерледі,
Ерлеп тұрып, терледі.
«Жылдам атқа мінер», — деп,
Әскер кетіп қалар», — деп,
Шапшаңдап қолын сермеді.

Сонда бір қыз Қибатқа жүгіріп барып:

- 160 — Айналайын, жан апа,
Қарасайдай ағанды
Белгілі Құдай атыпты,
Сексендегі бір шалға
Тоқалдыққа сатыпты.
«Бір тайға сатты», — дегесін,
Інжу-маржан тағынды-ай,
Бұлдыраған сағымдай,
Аққан бір судай сылдырап,
Жібектей бойы үлбіреп,
- 170 Қоңыраудай даусы шылдырап,
Көзінің жасы төгіліп,
Жыландайын иіріліп,
Қарасайға келеді.
Тұра қалып ақ Қибат,
Сонда бір сөз сөйледі:
— Айналайын, жан аға,
Сенің туған жеріңнен
Тумап па едім мен де, аға!
- 180 Не жазығым бар еді
Көзімді мұнша ойғандай,
Қорлыққа басым қойғандай?!
Рас па еді, Қареке,
Сексендегі бір шалға
Тоқалдыққа сатқаның,
Сатып, бір тай алғаның.
Аманатын Алланың
Көз алдымда бергенің?
Мені қоймай дүниеге,
- 190 Өз көзіңмен көріп кет,
Өз қолыңнан қойып кет,
Қара жерге беріп кет.
Арғы атамды сұрасаң,
Ала тайлы Аңшыбай
Ежелден артық ер еді,
Ақ сүйек туған төре еді.
Бергі жағын сұрасаң,

- Баба түкті шашты Өзіз
Керемет қонған пір еді.
200 Бергі жағын сұрасаң,
Парпария сұлтан хан еді.
Тоқсан баулы ноғайды
Билеген артық жан еді.
Бергі жағын сұрасаң,
Құттықия бек еді,
Шынжырлы туған ер еді.
Бергі жағың — Едіге
Дұшпанға кегін бермеген,
Үстінен дүбір өтпеген.
210 Бергі жағың — Нұрадын,
Нұрадын патша болғасын,
Ноғайдың берген мұратын.
Бергі жағың — хан Мұса,
Орақ пенен Мамай-ды.
Ерлігі мұның қалай-ды?
Орақтан туған сен едің,
Қарындасың мен едім.
Жеті атаңнан бар ма еді
Тоқалдыққа қыз берген?!
- 220 Не жазығым бар еді,
Мұнша ойып көзімді,
Өлтіріп кет өзімді.
Бермеймін саған Тарланды
Өлтірмесең сен, — деді,
Кеспесең менің қолымды.
Жеті бір жасқа келгенде,
Жоқ еді мұндай ойымда.
Талдап бір шашым жұл, — деді,
Басымды кесіп, жан аға,
- 230 Мені де жоқ қыл, — деді.
Сонда бір тұрып Қарасай
Атының ерін алады,
Етігін шешіп салады,
Байластырып етігін,
Иығына салып алады.
«Тұрмаймын, — деп, — қалада,

- Қаңғырам, — деп, — далаға,
Қарасай кетті жүгіріп,
Отыра алмай кідіріп.
- 240 Қарасайдың кеткенін
Қази бала көргесін,
Артынан келді жүгіріп.
Қибатқа сонда сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Асыл туған ақ Қибат,
Қара бауыр көпірсің.
Асылың әйел болғасың
Сен бір қалай тұрасың?!
Көп ішінде аударып,
- 250 Көкемнің атын алғаның,
Қорлыққа басын салғаның.
Хан баласы — Қарасай,
Қайтып енді келмейді.
Енді келмес қалаға,
Қаңғырар жалғыз далада.
Қарекемнің жолында
Менің жаным садаға.
Адам шыдап тұрар ма,
Бірге туған ағаға?!
260 Мен артынан кетейін,
Көкемнен қалып не етейін?!
Жаяу да болса, жетейін,
Өлгенін көзіммен көрейін.
Артықпын ба көкемнен,
Мен де өліп жатайын.
Мынау иесіз қаланы,
Жақсы бірдей баға көр
Екі бірдей ананы.
Аманатын Алланың
- 270 Көз алдымда көрейін.
Артықпын ба көкемнен,
Мен де өліп жатайын.
Сонда бір Қибат егілді,
Көзінің жасы төгілді:
— Айналайын, жан аға,

- Нашар ие боп тұрар ма
Мұндай қалаға?!
Мен бір қалай бағармын
Екі бірдей ананы?!
- 280 Қарекемнің жолында
Жаным болсын садаға.
«Шамырқанып, шамданып,
Ерге әруақ қонсын, — деп,
Кімнің алыс, жақынын,
Кімнің жақсы, жаманын
Осындайда білсін», — деп,
Қарекемнен алғанымды
Енді апарып берейін.
Қарекем атқа мінбесе,
- 290 Жолында жүріп өлейін.
Қайран ағам, өзіндей
Екеуіңнен айрылсам,
Алтын басым күң болар,
Жібек шашым жүн болар.
Екеуің кетсең далаға,
Елсіз ерге тұл болар.
Біз секілді бір бейбақ
Екі ананы баға алмай,
Құл ішінде қалғасын,
- 300 Біздей сорлы оңа алмас.
Қибат бір сонда қарады,
Тарланға мініп алады,
Шабуылды салады.
Қарасайдың артынан
Тарланмен жетіп барады.
Түсе қалып Тарланнан,
Қарасайға жақындап барады.
Қарасай жерден кесекті
Жұмыртқадай алады.
- 310 «Енді сені көрмен», — деп,
Аттың басын тартады.
Етегінен ақ Қибат
Қарасайдың ұстап алады.
Көзінің жасы төгіліп,

- Жылай берді егіліп:
— Айналайын, жан аға,
Үш айналып болайын,
Көке, сенен садаға!
Адам шыдап тұрар ма
- 320 Бірге туған ағаға?!
Жамандыққа қимадым,
«Тоқсан баулы ноғайдың
Кімнің алыс, жақынын,
Кімнің жақсы, жаманын
Қайран көкем білсін», — деп.
Мініп кет, көке, Тарланды,
Артыңнан алып мен келдім.
Сексендегі Көкшеге,
Неке қыл да, беріп кет,
- 330 Өз қолыңнан беріп кет.
Жалған емес бұл сөзім,
Бір болмақта қатыны он болсын,
Көке, саған жол болсын.
Айрылып сенен қалғасын,
Өртеніп ішім, жанбай ма,
Көрінген көзін салмай ма?!
«Жетім қалған қаншық» деп,
Мазамды, көке, алмай ма?!
Жібермеймін мен, — деді,
- 340 Өлтірмесең сен, — деді.
Мынау тұрған Тарланды,
Егізім болсаң, мін, — деді.
Қарасай сонда қарады,
Қибаатқа көзін салады,
Айнала тұра қарады.
Ақ жүзінен бір сүйіп:
— Айналайын, қарағым,
Жылама, Қибаат, сен, — деді,
Жаяу жүрме, кел, — деді.
- 350 Мінгесейін мен, — деді,
Барайық елге, кел, — деді.
Тірі болсам дүниеде,
Сексендегі бір шалға

- Бере алман мен, — деді.
Тарланға мініп, Қибатты
Ордаға әкеп түсірді.
Тарланға мініп ол кетті,
Кешегі кеткен әскердің
Әділдей сұлтан хандардың
360 Артынан қуып ол жетті.
Қасындағы жолдасы
Сексендегі Көкше еді.
Сонда келіп ақ Қибат,
Көкше шалға сөйлейді:
— Тоқсан баулы ноғайлы,
Байтақ жатқан ел едің.
Сол елдердің ішінде
Тұқымы асыл ер едің.
Қази менен Қарасай —
370 Орақтың екі баласы-ай.
Жақынырақ келіңіз,
Менің сөзім тыңдаңыз,
Қарекем «берем» дегесін,
Сізге келдім мен, — деді.
Асыл киім менде жоқ
Үстімізге киерге.
Сізге келдім, ер Көкше,
Қатарыңда жүрерге.
Бізде мінер көлік жоқ,
380 Болар ма жаяу ерерге?!
Сонда Көкше сөйледі
Қибаттайын балаға:
— Қибат, бері кел, — деді,
Қияметтік өкіл бала бол,
Алмаймын сені мен, — деді.
Іркілмейді ақ Қибат,
Жақынырақ келеді.
— Қиямет күн болғанда,
Жалғасалы иманнан,
390 Шырағым, жақын келші, — деп,
Ұстай алып қолынан, —
Қияметтік қолдасқан осылай, —

деп, Қибаттың қолынан ұстап, жіберді. Сонда үйден Қази жүгіріп шығып, Көкше шалды ұстай алып:

- Артық туған ер, — деді,
Түспей кетпе сен, — деді.
Қонақасы берейін,
Батыр, сізге мен, — деді.
Көкше түсті, батыр-ай,
Іркілсін бе, япырай,
Қонақ болып, Қазимен
400 Бір күн, бір түн отырды.
Бір сандық алтын бар еді,
Ішінде бір тон бар еді,
Көкшеге сыйға береді.
Алтын тонды алғасын,
Көкше атына мінеді.
Алмай кеткен Қибатты
Ол Көкшенің жері еді.
«Ер қадірін ер білер» деген
Бұрыннан қалған кеп еді,
410 Сол Көкшеден қалған сөз еді.
Қарасай мен Ер Көкше
Күні-түні жол жүрді,
Қисапсыз мол ол жүрді,
Тоқсан күнде ол жетті.
Қалмақтың мықты қаласы,
Берік еді шамасы.
Қаласының мәнін айтайын:
Өзі мықты тамаша,
Айнала жатқан тау еді,
420 Арғы жағы ну еді.
Жалғыз аяқ жолы бар,
Онан құлаған адам
Орға жығылып өлуші еді,
Қорлыққа басы қалушы еді.
Орақ батыр жеті барып,
Жетеуінде де ала алмай келіп еді.

Әділ хан сұлтан қырық кісі әскермен Қондыкер деген қалмақтың шөріне барады. Сонда барғанда Әділ ханның аты орға құлап, өзі қолға түсіп қалады. Апарып зынданға салады. Қол-аяғына тоғыз кісен салады. Оны тулап сындырам дегенде, қол-аяғының терісі түсіп қалған. Және тоғыз кісен салған екен. «Енді қолымның сіңірі үзіліп қалар» деп, оны сындырмаған екен. Сонда Әділ хан сұлтан отырған зынданның ішіне бір қарлығаш келіп қонады. Әділ сұлтанның үйінде қалған жеті жасар Ханзия деген қарындасы бар екен. Соған хат жазып: «Мен зынданға түсіп қалдым, мені құтқарып алатын тоқсан баулы ноғайда ешкім жоқ. Орақ қияметтік досым еді, оның жеті жасар баласы Қазі қалып еді. Тірі болса, қарындасым Ханзия іздеп тапсын», — деді де сол хатты қарлығаштың қанатының астына қойып ұшырып жібереді. Бір күндері Ханзия есіктің алдында отырғанда тізесіне бір қарлығаш келіп қонады. Сонда Ханзия қанатын сипап еді, қарлығаш қанатын жазғанда арасынан бір хат түседі. Ханзия хатты оқып, жылай береді. Сонда шешесі көріп: «Таң атпай неге жылайсың, оразаңды ашпай?! Жалғыз ағаң жауға кетті, жамандық болар, жылама», — дейді.

Сонда Ханзияның шешесіне жылап айтқаны:

- Айналайын, анажан,
Суалған емген мамажан.
Жау қолында қалыпты
- 430 Әділ де көкем — ағажан,
Зынданға көпір салыпты.
Қол-аяғын кісендеп,
Бұзылғансын оның мүшесі,
Қарлығаштан жазған хат.
Көкемнен жазған хат келді,
Ішінде Қазі деген ат келді,
Көкем бір сәлем айтыпты:
«Тоқсан баулы ноғайда
Құтқарып алар адам жоқ», — депті.
- 440 Досы бар Орақ деуші еді,
«Сол Орақтың баласы —
Жеті жасар Қазижан,
Соған хабар сал, — депті.
Тірі болсаң, Зияжан,

Ат жетелеп бар», — депті.
Айналайын, шешеке,
Хан ордасын қайдан табайын,
Қаңғырып қайда барайын,
Құдай нашар қылғансын?!
450 Іні болып мен тусам,
Іздемес пе еді ағасын?!
Мен жыламай, не етейін,
Көкемнің естіп шамасын!
Алдымда туған аға жоқ,
Артымда тұрған іні жоқ,
Өзімнен туған бала жоқ,
Құдай нашар жаратты,
Қайрат қылар шама жоқ.

Сонда шешесі халыққа хабар жіберді: «Хан ордасын табатындарың бар ма?» — деп. Сонда жасы жетпіске келген ақ сақалды бір шал бар екен. Орақ пен Мамай бар заманда жеті жыл жылқысын баққан екен Хантөрткіл деген қалада. «Мен қартайсам да, табармын-ау, — дейді шал. Сонда шешесі Ханзиядай аруға күрең жорға ат берді. «Мынау ағаң қасыңа еріп жүрер, екеуің хан ордасын табарсыңдар, — деді. Сонда шешесі не түрлі мал, алтын беріп, қызы Ханзияны Қазиды іздеуге жіберді. Сонда он екі күн жүріп, Мұса ханның мекен еткен жеріне келеді. Сонда ноғайлылар той қылып жатыр екен. Сонда Ханзия да келіп қалады. Ноғайлар Ханзия қызды көреміз деп алдынан өріп жүріп, күледі.

— Хан кеткесін, Ханзия
460 Қаңғырып шыққан далаға,
Іздеп келген екен қалаға, —

деп, бәрі Ханзияға күлді. Сонда Ханзияның ноғайларға айтқаны:

— Жиналған, аға, ер, — деді,
Ұлы бір, кіші жамағат,
Бәріңе сәлем бердім мен,
Мен — Өділдің қарындасы-ай.

Көкем бір қалған көпірде,
Жазылған бір хат келді,
«Қази» деген ат келді.
Ол Қази деген бар ма екен,
470 Ол қай жерде жүр екен?
Қатар тұрған теңімсің,
Көрмеген бұрын елімсің.
Көргенің болса, айтыңыз,
Қазидай туған баланы.
Құдай бір солай қылғасын,
Қыдырып шықтым, шыдамай.
Іздеп шықтым далаға,
Көкемнен жаным садаға!

Сонда Қази бұл сөзді естігесін, шетке кетіп жүре береді. Сонда біреулер: «Қази деген — анау», — деп, бір жалаң аяқ, жалаң бас кетіп бара жатқан баланы көрсетеді. Ханзия артынан жетіп, Қазиға айтқаны:

— Айналайын, Қазижан,
480 Аманбысың, саумысың,
Сау-саламат бармысың!
Терең суды тоқтатқан
Белгілі қызыл жармысың?!
Көлденең жауды тоқтатқан
Биік қара таумысың?!
Көкемнен жазған хат келді,
«Қази» деген ат келді.
Іздеп келдім сіздерге,
Жауап берсең біздерге.
490 Құдай нашар қылғасын,
Шыға алмаймын далаға,
Көкем бір хабар бергесін,
«Бар, — деп, — сіздей балаға».
Айналайын, Қазижан,
Жауап бер, айтшы сен, — деді.
Дидарыңды көргенше,
Артыңда жүріп шөлдедім мен, — деді.
Сонда Қази тұра қалып, сөйледі:

- Айналайын, апажан,
500 Шашың ұзын болса да,
Ақылың сенің кем, апа.
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Бейне тұрмын жалаңаш.
Сатайын десем тиын жоқ,
Киейін десем, киім жоқ,
Ішейін десем, тамақ жоқ,
Кірейін десем, үйім жоқ,
Жатайын десем, төсек жоқ.
Өлтірдің, апа, өзімді,
510 Ойдырдың ғой көзімді.
Көп ішінде шақырып,
Өлтіргенің емес пе,
Қайран апа, не етейін?!
Сонда Ханзия сөйледі.
Сөйлегенде не деді:
— Айналайын, Қазижан,
Үйде тұрған боз жорға ат,
Мерекелі той болса,
Мінуші еді жан көкем.
520 Айналайын, қарағым,
Мынау қоржын ішінде
Киетұғын киім бар.
Түрлі асыл киімді
Іркілмей, батыр, киіп ал.
Елге таман барғасын,
Тоғай толған қойым бар.
Біреуін ұстап ал, — деді,
Бәрін бір тұғырға сал, — деді.
Тоғай толған сиыр бар,
530 Мұны да соған қосып ал.
Тоғай толған жылқы бар,
Оны да бірге қосып ал.
Тоғай толған түйе бар,
Оны да атқа сал, — деді.
Үйдің іші толған қазына,
Қарағым, мұны да атқа сал.
Оның бәрі бір тұғырға жетпесе,

- Мені де қосып сал, — деді.
Барлығымызды сат-тағы
540 Бір ат сатып ал, — деді.
Қоржын ішін ашады,
Ішіндегі жібек киімді
Төгіп жерге салады.
Сонда Қази ереді,
Киімге жақын келеді.
Кілең жібек киімді
Қази кие бастайды.
Сақа мен топай тастады,
Бір түрлі ақыл бастады.
550 Сонда Қази жібектен
Киімді киіп алады,
Киімді киіп алғасын,
Төңірекке қарады,
Боз жорға атқа мінеді.
Ханзиямен екеуі
Бірге шауып жөнеді.
Тойға мінген боз жорға ат
Құлаштап аттап басады,
Адымын жақсы ашады.
560 Ноғай біткен жалпылдап
Артынан шауып барады.
Шапса да, жете алмай,
Артында қалып барады.
Атқан оқтай зырқырап
Боз жорға кетіп барады.

Сонда Ханзияның шешесі алдынан қарсы алады. Ханзия
Қазиды ертіп ауылына алып келеді.

- Сонда кемпір сөйлей бастайды:
— Қарағым, Қази, жол болсын!
Сапарың жүрген оң болсын!
Алдыңнан шықтым мен, — деді.
570 Тоғай толған қой бар,
Тоғай толған жылқы бар,
Тоғай толған сиыр бар,

Бәрін атқа сал, — деді.
Жаратқан атың бар болса,
Ноғайлыдан ал, — деді.
Бәрі бір атқа жетпесе,
Қасындағы Ханзия,
Мұны да атқа сат, — деді.

Сонда Әділдің сарайға салып қойған бір күрең тұлпары бар еді, оны кемпір «Қази келеді» деп сыртқа шығарып, арқандап қойған еді, жарық көрсін деп, Қази келгесін:

— Қазидайын асыл ер,
580 Мынау тұрған күрең ат
Жақындап келіп көр, — деді.

Қази жақындағанда, күрең ат кейін шегінеді. Шегінгенде барып жібек шылбырынан барып ұстай алып, мініп, «Шүү», — деп еді, сонда күрең сегіз күндік ордасының ар жағына қарғыш дүрс ете түсті. Сосын жайлап үйге келіп осы ат жарайды деп, үш күн ішінде азық-түлік жинап алып, Қази жолға жүріп кетті. Сонда Қырымның қырық батыры Қондыкердің шәрінен үш қонып шыққанда Қази алдынан шықты. Сонда қырық батыр күледі. Ағасы Қарасайдың қолынан түк келген жоқ, бұл Қазидың қолынан не келер дейсің? — деп. Сонда Қази қырық батырдың қасына жетіп барып еді, Ахмет батыр сұрады: «Біз ала алмай келген берік қала бар, асты — су, ар жағы — ну, іші — жатқан сор, оның ішінде Әділ хан қалды. Бір бір ай жатып еш нәрсе бітіре алмай келдік, — деді.

Сонда Қази сөйледі: — Екі жасар күнімде әкем — Орақ алдына алып отырып әлдилейтін еді мені. Сонда айтушы еді «Қондыкер деген қалмаққа жеті барып, жетеуінде де ала алмай келдім. Менен туған ұл болсаң, қатарға кірген тең болсаң, Қондыкер деген қаланы ал, деуші еді. Таудың түстік жағында бір Қозандай қара тас бар. Сол қара тасты аударып жіберсең, астында бір ін бар, ол іннің астында жазулы хат болар, сонда «Орақ» деген ат бар, астында кісі сыятын тесік бар. Екі күн, екі түн жүрсең, қаланың тап ортасынан барып шығасың. Сонда қорықпай шықсаң, қаланы аласың. Басқа шығатын жол жоқ», деуші еді. Енді мен сол жолды тауып алып, кір-

сем керек, Қондыкерді алсам керек. Сендер қорықсаңдар, жүре беріңдер, — деп, өзі Қондыкерге қарай жүре берді. Сонда қырық батыр: «Мұның да қайратын көрейік», — деп, артынан жүре берді. Таудың жағасына келгесін, батырлар түсіп, тоқтады. Қазидың асып жүре береді. Қазидың қасында Әмет, Ахмет, Алау батырлар бар еді. Олар да Қазимен бірге жүре берді. Қаланың түстігіне келгенде, Қозандай тасты көрді. Қазидың атынан түсіп, тасты аударып еді, астындағы інді көрді. Ол іні ішінде хат бар екен. Қазидың хатты алып оқиды: «Осы шәрді, жеті келіп, жетеуінде де ала алмай кеттім. Менен туған ұл болса, осы шәрді, келіп, ала көрсін. Осы тесіктен кірсе, екі күн, екі түн жердің астымен жүреді және сол тесікке кіргенде, қалмақ келіп көріп тұрар, сен де оны көрерсің және тесіктің аузын қалмақ қамап тұрар. Сонда «Сенің басыңды кесіп алармын», — дер, бірақ сен қорықпа, сол тесікті тауып, жауды көріп шықсаң, шәһәрді аласың». Сонда Қазидың хатты алып оқығасын шәрді алдық», — деді. Сонда Алау мен Ахмет: «Енді біз өлдік», — деді. Сонда қырық батыр да тесікке кіреміз деп ірмеліп еді, кіре алмай, қорқып тұрды. Сонда Қазидың ат құйрығын өреді, шәрді айнала шабады. Шауып келіп, сөйледі:

— Тәңірі берсе, несіп, — деп,
Атаның кірген есік, — деп.
Жаудан өлмек — қашаннан
Ер жігітке кәсіп, — деп.

Сонда Қазидың күрең атпен тесікке кіріп, жөнелді. Қалғандары ірмеліп, кіре алмай, қорқып, қамалып тұрды.

Артынан кірді ер Абат,
Онан соң кірді Ахмет,
Онан соң кірді ер Алау,
Ноғайға түсті бір талау.
590 Бір-біріне қарады,
Іркілмеді ноғайлар,
Енді шауып барады.
Алдында жүріп Ер Қазиды,
Өлең айтып барады.
Артынан жүрді Қарасай,

- Болып кетіп барады
Орақтың екі баласы-ай.
Ауызға жақын барғанда,
Сонда Қазі атынан түсе қалады.
- 600 Тесікке жүгіріп барады,
Тасты аударып алады.
Артынан келіп ерлері,
Қатар тұрып қалады.
Артық туған ер еді,
Қамалып тұрған қалмақтың
Алдын тосып алады.
Сонда Қазидың ерлерге айтқаны:
— Қырымның байтақ елдері,
Ілгері жүрдім мен, — деді.
- 610 Мен бір шауып барайын
Қамалып тұрған қалмаққа,
Артымнан көзді салыңыз.
Мен тесіктен шыққанша,
Қатар тұрып қалыңыз.
Егер шықсам тесіктен,
«Алла!» деп, ұран шақырып,
Баршаңыз да шыға салыңыз.
Сонда Қазі жөнелді,
«Алла!» деп ұран шақырып,
- 620 Шыға шапты ақырып.
Қазі шыға шапқанда,
Қалмақтар шауып жөнелді
Алды-алдына жапырып.
Қазі шығып алады,
Шақырып ұран айғайды,
Артынан да салады.
Қазі шығып кеткесін,
Артындағы ерлердің
Біреуі қалмай, жапырып,
- 630 Ол да шығып алады.
Қалмаққа салды ойынды,
Жақын қылды тойыңды.
Сындырып жатыр қаланы,
Шулатып жатыр баланы.

- Қырық батыр қатар шыққасын,
Өлтірді талай баласын.
«Білгірмін» деген қалмақтың
Қырды талай шамасын.
Еркегін қырып тауысып,
640 Қатын мен қалды баласы.
Басында қалмақ қырылып,
Қаласының шамасын.
Енді Әділді таба алмай
Қыдырып ерлер жүреді.
Бір жас қатын жүгіріп
Қазиға таман келеді.
Қазидың келіп қасына-ай,
Көзінің төгіп жасын-ай,
Тұра қалды жас қатын
650 Мұсылман екен, осылай:
— Қази сұлтан, ер, — деді,
Бір тілегім бар, — деді,
Келдім саған мен, — деді,
Мен — мұсылман деген ел, — деді.
Мекенімді сұрасаң,
Адарыс деген қала еді.
Бесікте қалды бір бала,
Жалғыз жесір жан едім.
Жесір болып қалғалы —
660 Алты айдың жүзі толулы.
Балапан еске түскенде,
Көзімнің жасы толулы.
Тілегімді сіз берсең,
Әділ хан жатқан жерін
Табайын, Қази батыр, мен, — деді.
Атының басын бұрады,
«Әділді табам», — дегесін,
Қази сынды батырың
Кідіріп сонда тұрады.
670 — Тілегінді берейін,
Әділ сұлтан ханды көрейін.
Сонда қатын айтты:

— Өділ сұлтанды зынданға ұстап салғанда, қасында мен бар едім, — деді.

«Сізден жәрдем болар», — деп,
Жүгіріп сізге келгенім,
Жалған емес көргенім,
Жүріңіз батыр сіз, — деді.
Қазір тауып беремін
Өділ ханды біз, — деді.
Өділдейін ханымыз

680 Тап осы жерде, — деп еді.

Өділ хан тұрған жерге ертіп әкеліп, Өділді тауып береді. Сонда Қазі Өділ ханды тауып алады, бір тақтайды көтеріп. Оның асты шыңырау еді. Өділ хан сол шыңырауда жатыр екен. Сонда Қазі айғайлайды:

— Жаныңыз бар ма, Өділ? — деп.
Сонда Өділ хан сөйледі:
— Жатырмын тірі мен, — деді,
Келдің бе, Қазі, сен, — деді.

Сонда Қазіға қарындасы — Ханзия қырық құлаш жібек арқан берген екен. «Көкемнің, есін біліп, ер болып жеткелі, қолына жіп тиген жоқ еді. Енді мына жібек арқанды салып, көкемнің етін тасқа тигізбей, қауғадай тартып ала көр», — деді. Сонда жібек арқанды құдыққа түсірсе, Өділдің қолында тоғыз кісен бар екен.

Сонда Қазі айтты:

— Қайраттан дымың жоқ екен, тоғыз кісенді сындыра алмай, не қылып жатқаның? — деді.

Сонда Өділ айтты:

— Тоғыз кісенді тулап сындырып едім, енді мына тоғыз кісенді сындырсам қол-аяғымның сіңірі құрысып қалар деп, сындырмадым, — деді. Сонда Қазі тоғыз кісенді қабатынан ұстап, басып сындырды да, «Мына менің күрең атыма мін», — деді. Өділ Қазидың күрең атына мінбеді. Сол мезгілде бір қалмақ қасынан өтіп бара жатыр еді. Сонда Өділ жерден бір тасты алып, сол қалмаққа атып қалғанда, қалмақ ұшып түсті, Өділ

хан соның атына мініп алды. Сонда он сегіз күн талқандап, Қондыкердің шәрін алады. Сонда Қази әлгі Әділді тауып берген қатынның сөзін ұмытып кетеді. Далада үш қонып, шығып, әңгімелесіп отырғанда, қатын сол жерге келеді. Сонда қатын Қазига сөйлей береді:

— Дария тасса, сең бе еді,
Ерлер сөзін екі айтса,
Ол әйелмен тең бе еді?!
Қазидайын сұлтаным,
Мен қасыңа ергенде,
690 Әділдейін хандардың
Жатқан жерін көргенде,
«Осы жерде» деп, кеп жылап,
Бір төмpekке келгенде,
Тілеп едім мен сенен,
«Берерсің тілек», — деп едім.
Келе жатқан бұл асыл
Ежелден артық ел едің.
«Үдесінен ер таймас
Бір айтқасын» деп едім, —

дейді. Сонда Қазиге орнынан ұшып тұрып:

— Қанша дүние керек? Қанша көлік берейін? Қанша азық керек? Осы жерде бәрін тауып берейін, — деді.

Сонда әйел:

700 — Жүрісі тыныш жорға бер,
Жүрсем, тыныш өзіме.
Бір жүйрік ат тағы бер,
Жау көргенде, өзімді,
Жеткізбей тұрып, асайын.
Қырық құлаш арқан бер,
Шыңырауға салайын,
Суын тартып алайын.
Бір айлық азық беріңіз,
Жолдас алып, не етейін,
710 Көріп келген жерім ғой
Адаспай-ақ жетейін.

Өз еліме барайын,
Тәуекел етіп қарайын.

Сонда Қазі қатынға шаппайтын жорға, жер басқаннан қалмайтын жүйрік береді. Қырық құлаш арқан, бір айлық азық береді. Қатын атына мініп алып, сөйлейді:

— Қазі, асыл ер, — деді,
Қош, аман бол сен, — деді.
Қабыл болды-ау тілегім,
Кірді-ау, — деді, — реңім.
Атқа мініп алғасын,
Жарылды-ау менің жүрегім.
720 Алыс болса, кетейін,
Жақын болса, жетейін.
Ұлы-кіші жамағат,
Сау-саламат болыңыз,
Енді мұнан артық не етейін?!
Ол екі айлық жер еді —
Әділ ханның ордасы
Сарыат деген көл еді.

Сол көлдің басына екі айда әскер жинап, шұбырып жесір келеді. Жақындап елге келгенде, Ахмет пен Ер Алау, қасында бар ер Қазі, төртеуі еліне жақын келеді Әділдің. Сонда Әділді бір сайға тастап, үшеуі үйіне келеді. Сонда ат дүбірі естілген соң, үйден кемпір шыға келеді.

Сонда Ахмет кемпірге сөйлей береді

— Артық туған анамыз,
Қалмақтың көрдік шамасын,
730 Бұзып алдық қаласын.
Ешкімнен осал деменіз
Ер Орақтың мынау тұрған баласын,
Қазидайын ер, — деді.
Асыл туған анамыз,
Шығарып алдық зынданнан,
Алладан бұйрық болғасын,
Дүниеден қайтты, шеше, балаңыз.

- Шешеке, Әділ сұлтан хан кетті,
Қырымның қырық батырының
740 Басшысы өліп, меңдетті.
Сонда кемпір сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
— Артық туған Ахмет,
Айсадан туған сен, — деді,
Қалмақты алған ер, — деді.
Жалған айтып тұрсыз ғой,
Сенбеймін сізге мен, — деді.
Қарағым менің өлген жоқ —
Қарағым өлсе сапарда,
750 Ерлер, жүзің солмай ма,
Сізде қайғы болмай ма?!
Менің қатқан көнім жібіп тұр,
Қашаннан суалған қу емшек,
Міне, бүгін иіп тұр.
Іші-бауырым еріп тұр,
Қарағым менің келіп тұр,
Құдай маған беріп тұр.
Жасырып тұрсыз, балалар,
Бұл далада келіп тұр.

Сонда қарындасы Ханзия да үйден жүгіріп шығып,
батырларға сәлем беріп, сөйлей бастады:

- 760 — Айналайын, ағалар,
Сау-саламат келдің бе?
Әділдейін көкеме
Жібектен арқан салдың ба?
Қазидайын жас бала,
Шығарып оны алдың ба?
Аман-есен, түп-түгел
Жатқан жаудың қасында,
Ағаларым, бардың ба?
Тайдай болып тулайды,
770 Ағалар, менің жүрегім,
Кіріп тұр менің реңім.
Көкемді көрген шағымда

- Бітсе де мейлі сүрегім.
Жасырмай-ақ көкемді
Шақырып сіз беріңіз.
Керек болса, тоғайда
Толып жатыр мал деген.
Қаншасы керек, ағалар,
Сүйіншіге ал, — деді.
- 780 Мен кетейін садаға
Бірге туған ағаға.
Құрбаны болып, өтейін,
Жалғыз туған ағаға.
Ал оған көңілің болмаса,
Мені дағы ал, — деді,
Сүйіншіге жарасам,
Ризамын мен, — деді.
Сонда Ахмет сөйледі:
— Қарындасым, бауыр-ай,
- 790 Сөзің жақсы тәуір-ай,
Артымыздан келеді
Шұбырып қалмақ деген көуір-ай.
Ол көуірдің ішінде
Неше жақсы жандар бар,
Неше түрлі жақсы балалар бар,
Ризамын мен, — деді.
Әділ сұлтан, көп тұрмай,
Енді мұнда кел, — деді.

Сонда Әділ хан бір сайда тұр еді. Шақырғасын, келді. Сонда шешесі мен қарындасы Ханзия ағасын көріп, алдынан жүгірді. Ханзия шешесінен бұрын бармайын деп, кейінірек барды.

- Сонда кемпір талпынып,
- 800 Оған барып жетем деп,
Бір-екі жерде жығылды.
Сонда тұрып қарады,
Әділ сұлтан көргенде,
Жақындап жетіп келгенде,
Омырауын кемпір ашады:
— Қарағым, Әділ, кел, — деді,

- Жасыңда емген маманды,
Балам болсаң, ем, — деді.
Келіп Әділ, қарады,
810 Жасымда емген емшек, — деп,
Әділ басын салады.
Сонда кемпір толғайды:
— Құдай маған берді, — деп,
Қарағым, маған келді, — деп.
Жасыңда емген мамасын,
Қарағым келіп, емді, — деп.
Құдайға мен риза, — деп,
Алса да бүгін енді, — деп.
Қарындасы Ханзия
820 Келіп тұрды қасына-ай,
Көзінің төгіп жасын-ай,
Көтермеді сонда басын Қазі-ай.
Сонда Ханзияның айтқаны:
— Айналайын, анамыз,
Бірге туған ағамыз,
Көрінді көкем көзіме,
Айналайын, шешеке,
Бір көрсетші өзіме.
Сүйіп бір, көңлім басайын,
830 Жабыққан көңлім ашайын,
Қайғылы менің жүрегім.
Мен жыламай, не етейін?
Ағекемнің жүзінен,
Құшақтап тұрып мойнынан,
Мауқымды бір басайын.
Тыңдашы, көке, сөзімді
Бірге туған егізім,
Қайрылып көрші өзімді.
Шешеке, маған бер, — деді, —
840 Бауырыңа басасың,
Омырауыңды апасың.
Жек көре ме адамзат
Бірге туған ағасын!
Айналайын, ағеке,
Бұрмайсың маған мойныңды,

Ашпайсың неге қойныңды?!
Ерік кетіп мен деген,
Дидарыңды көргенше,
Бар еді жаным өлмеген,
850 Жүзіңді көрмей, шөлдеген.
Бірге туған бауырым,
Сау-саламат келдің бе,
Жан көке, енді сен? — деді.
Шыдамады ағасы,
Қарындасына барады,
Құшақтап алып, бетінен
Ханзияның сүйеді.

Шешесі:

— Жапанда айналайын жалғызым, — деп,
Ішінде терең судың құндызым, — деп ,
860 Жаратқан дүниеде перзентім, — деп,
Қарағым, болдың енді тұяғым, — деп,
Бір туған Ханзиямен сүйегің, — деп,
Жарылды енді бүгін жүрегім, — деп,
Басыма енді шықты мүйізім, — деп,
Ризамын Аллаға,
Өтсе енді сүрегім, — деп,

Сонда жеті күн ойын-той қылады. Сөйтіп, ноғайлы халқы жиналып, Әділ ханды сыйлайды. Әділ ханның ноғайлы ханы болып тұрған жері осы еді.

Қалмақтан алған қаласын
Қазидайын ерлердің
Білген сонда шамасын,
870 Ерлік қылмай, не қылсын,
Ол да Орақтың баласы!

Қондыкер шөрін Қази мен Әділдің алғаны осы еді.

* * *

Қарасай мен Қази екеуі бірігіп үйге келгесін, Қалмақтың Батыр хан деген ханы хабар жіберді. «Қарасай мен Қази қорықпаса, келсін, қорықса, жатсын. Біз аттанып барып, шабамыз», — деді.

Сонда Қибатты беріп алған жалғыз Тарлан бар еді. Екеуі барып, сол Тарланға таласты.

Сонда Қази айтты:

— Біз екеуіміз бір Тарлан үшін керіспейік. Шешемізге барып, ақылдасайық. Ол: «Қайсың бар» десе, сонымыз барармыз, — дейді.

Сонда бұл екеуі шешесінің қасына келгесін, Қази айтты:

— Шеше, Қарасайдан сұраңызшы. Батыр ханға барғанда не деп айтпақшы екен? — деп.

Сонда Қарасай:

— Менің атым — Қарасай,
Мен де — Орақтың баласы-ай.
Іздегенім, сұрасаң,
Батыр ханның қаласы-ай.
Кіргізуге дінімді,
Алдыртуға дінімді
Бармаймын ба қалмаққа!
Шеше, бір тыңда сөзімді,
880 Хан алдына барғанда
Жасқанбаймын өзім-ай,
Оярмын екі көзін-ай.
Қайырып жауап ол айтса,
Өлтірермін өзін-ай.
Анау тұрған Батыр хан,
Көрсетейін қайратым.
Бермеймін оған тынымды,
Алдырамын тілімді.
Кіргізермін дінімді,
890 Алдырармын тілімді.
Алдырармын басын-ай,
Қысқартармын жасын-ай,
Отырам ба қалмақтың
Атаңа нәлет қасында-ай.

Сонда Қазі: Енді менің айтқанымды тыңда, — деді.

- Менің атым — ер Қазі
Қарасай, Қазі бір туған,
Орақтан екі ұл туған.
Үйде қалды Қарасай,
900 Ол да — Орақтың баласы-ай.
Ерегіссе, кегін бермеген,
Адырнасын қолға алып,
Қаруын жауға сермеген.
Шамырқанып қараса,
Үйде бір тұрып шамданып,
Қаршыға құстай қомданып.
«Кідірмей, — маған, — бар, — деді,
Кідіріп қалсаң сен, — деді,
Артыңнан барам мен», — деді.
Көрейін деп қалаңды,
910 Білейін деп шамаңды,
Алайын деп еліңді,
Суалтуға айдын көліңді,
Аламыз деп кегіңді,
Сындырам деп беліңді,
Оярмын деп екі көзіңді.
Ағамның айтқанын етпесем,
Өлтіреді өзімді.

Сонда шешесі айтты:

— Егер Қарасай барса, «Ағасының қолынан түк келмейді, інісінің қолынан не келер дейсің?» деп айтар. Ал енді Қазі барса, «Үйінде ағасы бар екен», деп қорқар, сондықтан Қазижан барсын, — деді.

Сонда Қазі аттанып жауға кетті. Неше күндер жүріп бара жатқанда, Қазидың алдынан қалмақтың көп әскері келгенде, Қазидың айтқаны:

- Менің атым — ер Қазі-ай,
Мен — Орақтың баласы-ай,
920 Артымда қалды Қарасай.
Жарағын жауға сермеген,

- Дұшпанға кегін бермеген.
Үстіне киім кимеген,
Ақылсыз туған ит қалмақ,
Нең қалды енді өлмеген?!
Іздегенім сұрасаң,
Батыр ханның қаласы.
Көрейін деп барамын
Қалмақтың сондай шамасын.
- 930 Қамалып, қалмақ, сен келдің,
Бөрің бірдей жиналып.
Біздің елге бара бер,
Ноғайлының нашарын
Қарасай шығар сайланып.
Жарағы қанға тоймаған,
Сансыз жауды қоймаған.
Қарасай атқа мінген соң,
Ноғайлы халқы демалған.
Мен кетейін, кетейін,
- 940 Іркіліп сізге, не етейін?!
Батыр ханға жетейін,
Оған қайрат етейін.
Үйде қалған Қарасай мен
Ноғайлыға сендерді олжа етейін.

Сонда қалмақтар кеңес құрады. «Інісі Қазидың қайраты — мынау, бізді адам да демей, озып барады қалмаққа. Қой, енді біз Қарасайға бармалық» деп, кейін шабады. Батыр хан «Қази келеді», — деген хабарды естіген соң, есіктің алдына екі қатар алмас, жеті қатар шеге қақтырды, болаттан жебе қақтырды. Қази бұлардың бәрін қиратып өтіп кетеді. Келгесін Қазидың айтқаны:

- Асыл туған, қалмағым,
Менің атым — ер Қази,
Мен — Орақтың баласы,
Көрейін деп мен келдім
Қалмақтың сондай шамасын.
- 950 Қапыл бір болма, қалмағым,
Жеңіл емес салмағым.
Қарасай, Қази бір тудық,

- Орақ ханнан ұл тудық.
Шығып бір келдім Тарланмен
Алайын деп қалаңды,
Жылатуға балаңды,
Қиратуға елінді,
Суалтуға айдын шалқар көлінді.
Мынау тұрған сен, — деді,
960 Тезден жауап бер, — деді.
Жауапты тез бермесең,
Әкетемін өзінді.
Біздің дінге кірмесең,
Жұлып алып басыңды,
Қысқартармын жасыңды.
Сонда қалмақ сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Асыл туған, Қази ер,
Бізге үш күн мұрсат бер.
970 Қол астымды хабарлап,
Ел-жұртымды жинайын,
Қазы менен төремнен:
«Бұл қалай?» — деп сұрайын.
Көнбеймін десе сіздерге,
Әскер жинап, алдыңнан
Әзірленіп тұрайын.
Қатты отырмын торығып,
Келгеніңнен қорқып.
Құрулы тұрған алмасты
980 Пытырлатып қираттың,
Бұтадайын көрмедің.
Құрулы тұрған жебені
Шегедейін көрмедің.
Берейін хабар мен, — деді,
Үш күн етші сабырлық,
Асыл Қази, сен, — деді.
Үйде қалған Қарасай,
Орақтың үлкен баласы-ай,
Ер екен ғой шамасы.
990 Мен ақылдан торығып,
Қатты тұрмын қорқып,

- Бір пәлеге жолығып,
Берсең мұрсат сен, — деді,
Тұр едім жалғыз мен, — деді.
Сонда бір Қазиге ер еді,
Үш күн мұрсат береді.
Тұра кейін шегініп,
Атына мініп жөнелді.
Сонда тұрып Батыр хан
- 1000 Ер Қазиге сөйледі:
— Асыл туған ер Қазиге,
Жылдам елге кет, — деді,
Қарасайға жет, — деді.
Үстіне киер алтын тон
Қарасайға берейін,
«Алтын тонды киің», — деп.
Астына мінер жорға ат
Қарасайға ала кет.
Ат басындай алтынды
- 1010 Сыйлыққа тағы берейін,
Қарасай деген ер, — деді,
Апарып соған бер, — деді.
Келмесін мұнда Қарасай,
Апарып сен бер, — деді.
Кете көр енді сен, — деді,
Кете көр енді сен, — деді,
Мұсылман болдым мен, — деді,
Қазиге алып жөнелді.
Қара жорға ат пенен
- 1020 Алтын тонды алады,
Ат басындай алтынды —
Үшеуін алып ер Қазиге,
Қарасайға апарып береді.
Бір күндері болғанда,
Қазиге еліне келеді.

Сонда Қазидың ағасы мен шешесіне айтқаны:

— Айналайын, шешеке,
Ноғайлы деген ел еді,

- Етек-жеңі кең еді.
«Орақ пенен Мамайды
1030 Сен тумадың», — деп едің.
Сегіз-тоғыз жасымда
Батыр хан елін мен көрдім,
Қалмақ деген ел көрдім,
Неше мықты ер көрдім.
Үйде қалған Қарасай,
Бұл да — Орақтың баласы-ай.
Мінетұғын аты жоқ,
Киетұғын киімі жоқ,
Сатайын десе, тиыны жоқ,
1040 Жарлылықтан басқа көрер күні жоқ.
Қарасай деген ер еді,
Болмас па екен тең! — деді.
Үйде қалған Қарасай
Мінуге бердім сыйлық, — деп.
Қалмақтың алдым қаласын,
Мұсылман қылдым баласын.
Біз секілді ноғайдың
Бар ма екен, шеше, шамасы?!
Сонда кемпірдің Қазифа айтқаны:
1050 — Айналайын, қарағым,
Орақтан қалған тұяғым,
Сау-саламат келдің бе?
Асылдан қалған, сұңқарым,
Шаршамай жүріп келді ме
Астыңдағы тұлпарың?
Ақылы көп тірегім,
Қалмақтан алдап ел алдың,
Не деген артық сен деген.
Ақылға толған, молығып,
1060 Тоқсан баулы ноғайдың
Жоқ еді бұрын кек алған.
Асыл туған баласың,
Алдың ба қалмақ қаласын,
Көрдің бе жаудың шамасын?
Артық туған сұңқарым,
Айналайын, қарағым,

Қайғы етпей бола ма
Орақтан қалған балаға?
Белгілі туған ер еді
Мынау тұрған Қарасай,
Сен бір қалған тұқымды-ай,
Үндемейтін ер едің.
Орақтың айтқан сөзі еді:
«Асылым болар қарағым —
Қазижаным», — деуші еді.
Ризамын Аллаға,
1077 Тапсырдым Аққа мен, — деді.

«Қази мен Қарасайдың» біткен жері осы еді.

ҚАРАДӨҢ БАТЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Қарадөң

Қарадөң бір жаста әкеден, екі жаста шешеден жетім қалды. Бала сөйтіп жүріп, жасы үшке жетті. Сонда Қарадөң ноғайға келді. Келіп еді, балалар оны сабап құды. Бала соған шыдамай, қаңғырып кетті. Бір жерге келіп бала кідіріп отырып, қамығып жылап отырып айтқаны:

- «Жаратты Алла өзімді,
Ойдырып жанға көзімді.
Тыңдайтын пенде болар ма
Бұл жалғанда сөзімді?!
Сорлаған мен қу маңдай,
Ішейін десем, асым жоқ,
Киейін десем, киім жоқ,
Баратұғын үйім жоқ,
Үйге кірер күйім жоқ,
10 Ата менен ана жоқ.
Жалаң аяң, жалаң бас,
Отырмын мен де жалаңаш.
Қайда отырып, жүрейін,
Сорлы пенде мен болдым.
Бала болса, қуады,
Көзімнен аққан қанды жас
Бетімді судай жуады.
Құдай қорлады өзімді,
Кім тыңдайды сөзімді?
20 Бүйтіп қорлық бергенше,
Алсайшы, Аллам, өзімді».
Жарлы жердің түбінде

Қарадөң отырып мұңайды.
Жап-жалаңаш бұл бала
Сүйеніп жарға жылайды.

Сөйтіп, бала жылап отырғанда қасына бір кісі келеді. Ас-
тында есегі, басында сәлдесі, үстінде мәллесі, қолында асасы,
балаға сөйлейді:

- Жылама, балам, жылама,
Жыламай, көңлің тына ма?!
Анау тұрған тоғыз үй,
Ортадағы үлкен үй,
30 Соған бар да, кір, — деді,
Асырайды сол, — деді.
— Ол үй, барсам қуад, — деп,
Басыма күн туад, — деп,
Бала тағы жылады.
— Баратын үй сол, — деді,
Сені жақсы бағады,
Балам, сонда бол, — деді,
Құмайтын үй — ол, — деді.
Айтуынша үлкеннің
40 Үйіне айтқан келеді.
Келді де, бала отырды,
Ешкім жауап бермеді,
Адам деп оны көрмеді.
Отырған екен бір кемпір,
Қасында оның бала жоқ,
Отырған шалы және жоқ,
Үндеген отан адам жоқ,
Босағада мұңайып,
Жалаң аяқ, жалаң бас,
50 Отырды бала жалаңаш.
Бір уақыттар болғанда,
Үйдің келіп ақсақал,
Тұрды кемпір қасында
Қарадөң сонда жүгіріп,
Шалдың атын байлады,
Қайта айналып келіп,

Отырды сонда есікте.
Сонда тұрып кеңесті:
— Мынау бала кім? — десті.
60 — Танымаймын мен, — деді,
Сұрамасаң сен, — деді.

Сонда бала: «Мен бір жетім баламын, ата-анам жоқ», — деді.
Сонда тұрып:

«Мына қаңғырып жүрген балаға киім, тамақ беріңдер. Осы үйде тұрсын, кез келгенін ішіп-жесін», — деді.

Өзінің жүгіріп жүрген жалғыз баласы бар екен. О да еркелеп, хан балсы болғанмен, бір ауыз сөз айтпайды. Қарадөң ас ішіп, киімін киіп, қыдырып жүре берді.

Бір күндері болғанда, Қарадөңді ертіп, кеңеске апаратын болады. Тоқсан баулы ноғайлының ханы екен. Сол уақытта Қарадөң он бес жасқа келген екен. Хан бір күн батыр мен биін жинап алып, кеңес етеді.

— Осы баланы, шамадан келсе, сыйлағым келеді. Астымдағы тағымды, басымдағы тәжімді берсем, — дегенде, бала жылап тұрып жырлайды:

— Айналайын, жан баба,
Мен едім тұрған бір бала —
Қатар жүріп көрмеген,
Тек жаным бар өлмеген.
Ағайын-туған, жақын жоқ,
Ата, менде ақыл жоқ.
Жалғыздық пен жалаңаштық,
Дүниеде одан көпір жоқ,
70 Енді қайтіп жүрермін?
Менен басқа пақыр жоқ,
Әр малыңның соңында
Қаңғырып жүрдім жалпылдап.
Әркім ояр көзімді,
Кім тыңдайды сөзімді?
Сіз берген алтын тағыңыз,
Басыңыздағы тәжіңіз
Қиын болар киюге,
Ауыр болар мінуге.

- 80 Қорламаңыз өзімді,
Күнде шұқыр көзімді,
«Қаңғырып жүрген жетім», — деп,
Тыңдамас ешкім сөзімді.
Сізден кидім киімді,
Бүгін халқың жиылды.
Қаңғырып жүрген жетімге
Таққа міну қиын-ды.
Сөйтіп бала егілді,
Көзінің жасы төгілді.
- 90 Сонда тұрып атасы,
Тағы бір сөз сұрайды:
— Тоқсан баулы ноғай халқы еді,
Балам менің жалқы еді,
Өлгенінің арты еді,
Білсең, мұның парқы еді.
Өзімнен туған бұл бала,
Ол қатарға кірмейді,
«Атам» деп, жауап бермейді,
Балалықтан еркелеп,
- 100 Қатарымда жүрмейді.
Мынау тұрған Қарадөң
Кеудесі толған сана еді.
Тоқсан баулы ноғайды,
Тірі болса, бағады
Ашы менен арығын,
Пақыр, міскін, кәрібін
Түгелдей көңлін табады.

Сонда жиналған көптің ішінде бір бек бар еді, ол сөйледі:

— Мен бес жылдай оның әкесі — ханның қасында жүріп едім.
Әкесі ел билеген хан еді, ақылы көп жан еді, — деп ханның сөзін
қостады.

Сонда хан айтты:

— Осы Қарадөңді сынап көрейік, — деді. — Жақсылық шама-
сын байқап көріңіз, — деді.

Қарадөң сонда күледі,
Өксіп-өксіп жылайды.

- 110 Жылайды да, жырлайды:
— Мен бір жетім бала едім,
Жалғыз жүрген жан едім.
Таба алмасам парқыңды,
Біле алмасам қалпыңды,
Көптің бабын таба алмай,
Мен ойлаймын артымды.
Айналайын, көп халқым,
Оя көрме көзімді,
Тыңда менің сөзімді,
- 120 Өлтіресің бе өзімді?
Қымбатты артық бабамыз,
Жел болған күн панамыз,
Жау келген күн қаламыз,
Мені ілгері бастырып,
Қорлыққа бермей қараңыз.
Сонда қартың сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Қарадөң қойған атыңды,
Асыл туған затыңды.
- 130 Сыйлап саған билікті,
Берейін деп отырмын,
Тыңдаңыз, халқым, сөзімді.
Айтып саған бәрін де,
Қасында өзім тұрайын,
Бітпейтұғын іс болса,
Өз халқымнан сұрайын.
Бірігіп кеңес құрайын,
Қыдырып бір-екі жыл қасыңда,
Өзім жолдас болайын.
- 140 Есіткен соң бұл сөзді,
Қарадөң бала тебіренді.
Қоймасын ақыр білген соң,
Мақұлдап бала, алады.
Тарқаған соң кеңестен
Атасымен ол еріп,
Үйге сонда барады.
Атадан тақты алған соң,
Қарадөң ойға қалады.

Екі-үш күн өткен соң атасына келіп:

«Ай, ата, мен де жалғыз бала едім. Жалғыз болсам да, халықтың ойы жеңді ғой. «Жалғызбын» деп отыра берем бе? Қараменде деген Қалмаққа барайын, соны шауып алайын, — деді. Ер қаруы — бес қаруды асынып алып, басына дулығасын киіп, қара тұлпарды ерттеп мініп, жүріп кетеді.

- Қарадөң бала жөнеді,
150 Сол қалмаққа бармаққа,
Қалмақтың елін алмаққа,
Барып, ойын салмаққа.
Тәуекел етіп, жол жүрді,
«Алыс та болса, жетем» деп,
Күні-түні жол жүрген,
Есебі жоқ мол жүрген.
Көрмеді жанның қарасын,
Жалғыздық сонда білінді.
«Жапанда жалғыз мен, — деді,
160 Қыбырлаған қара көрмеген,
Тек жалғыз қалдым өлмеген.
Ен майданға шыққан соң,
Сонда көңлім сүрінді.
Жараттың, Алла, өзімді,
Аштырған соң көзімді,
Көрсеттің жақсы-жаманды.
Дүниеден екі рет
Шешекемнен айырып,
Зарлаттың, Алла, өзімді.
170 Табаным жерге тие алмай,
Жығылдым талай жерлерге.
Бір күндері болғанда,
Екіге жасым толғанда,
Әкемнен тағы айрылдым.
Әкемнің аты Бек еді,
Әруақты ер еді.
Қысылғанда жебейтін
Қайран атам жоқ еді.
Тәуекелге бел байлап,
180 Найза ұшына ту байлап,

- Жалғыз да кетіп барамын,
Біз секілді ерлерді,
Қаңғырып жалғыз жүргенде,
Есіңе ал біздерді.
Көрмеген қиғаш жерлерге,
Шығайын деп белдерге,
Жетейін деп елдерге.
Баба түкті шашты Өзіз,
Қырық шілтен Қызыр мен,
190 Жәрдем берші біздерге.
Астымдағы Қара атым
Шапқан сайын зулайды,
Жануар да қанатты —
Алдынан қашқан бұлан мен
Ақбөкендей аңдардың
Біреуін де қоймайды.
Жалғаншы деген бұл зұлым,
Талайларды алдаған,
Жалғыз жүріп жапанда
200 Қалай жұмыс етермін?!
Он беске жасым толғанда,
Талаптанып жол шықтым,
Аз ғана емес, мол шықтым,
Бір мезгілде қашан жетермін».
Бір уақытта түн болды,
Түн артынан күн болды.
Дамылсыз шауып келеді,
Қара ат-тағы піл болды.
Төрт аяғын тең басып,
210 Ұшқан құспен теңесті.
Шаршасын ба жануар,
Шапқан сайын бұл өсті.
Қос тепкіні салғанда,
Жымитып құлақ алғанда,
Атына көңлі толығып,
Өзіне өзі кеңесті:
«Жан серігім — Қара атым,
Қолымдағы болатым,
Үстіндегі Қарадөң

- 220 Сендерге де сын болды.
Жалғыз шықтым елімнен,
Туып-өскен жерімнен.
Жалғыз жетім қалғанда,
Қарт атама бала боп,
Мұндай күйге жеткенде,
Ала алмасаң жауыңды,
Саған да, батыр, мін болды!».
Ен даладан өткенде,
Қалмаққа жақын жеткенде,
- 230 Көңлі өсіп батырдың,
Ентеленіп ол жүрді.
Жақындап кеп, қараса,
Алыстан үлкен шаң көрді.
Шаң ішінде будақтап
Келе жатқан жан көрді.
Шаңға қарай ол жүрді,
Жақындағанда ол шаңы,
Топырлаған көп жан көрді.
Бөлінбеді шамасы,
- 240 Ашылмады арасы,
Шаң мен жанды көргенде
Сонда тұрып қамықты:
«Ана менен атадан
Қылып жүрдай қойғаның,
Жетім қалып жасымнан.
Осы ма еді дүниеде
Екі көзбен көргенім?!
Дін мұсылман елдерім,
Шағалалы айдын көлдерім,
- 250 Көңірсіген құба дөңдерім,
Егер мынау жау болып,
Алла жәрдем бермесе,
Қалады сондай жерлерім.
Қырық шілтен, Қызыр мен
Бабам, жәрдем болғайсың.
Баба түкті шашты Өзіз,
Біздерді еске алғайсың.
Сөндіргей жаудың оттарын,

- Күлін көкке ұшырып,
260 Дарытпағын оқтарын.
Осы егер жау болып,
Жау қолында мен өлсем,
Ата менен туған анам жоқ,
Қысылсам — көмек беретін.
Анамнан туған ағам жоқ,
Білмеймін кімнің жоқтарын.
Әуелі Алла, екінші —
Әулие, шайқы, пірлерім
Болмаса, басқа панам жоқ.
- 270 Не болса да, көнемін,
Қылды Алла, шарам жоқ.
Ен далада жалғызбын,
Қара аттан басқа қарам жоқ.
Қасымда жоқ жолдасым,
Осындай қиын тар жолда
Алланың өзі қолдасын!».
Жаудың көрді қарасын,
Көрінді оның шамасы.
Жақындап келіп қалыпты
- 280 Жиналған қалмақ баласы.
Жалғыз тұрған қараға,
Тобын жазбай көп қалмақ,
Қараменде бас болып,
Қарадөңдей келді балаға.
Келе сонда Қараменде сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Әй, жас бала, жас бала,
Жоқ жолдасың қасыңда,
Ақылың жоқ басыңда.
- 290 Қырық бірдей биіммен
Шықтым аңға осында.
Көріп сені далада,
Келдім сенің қасыңа.
Танымай тұрмын мен, — деді,
Аты жөнің сен айтып,
Түсіндір, бала, сен, — деді.

- Қарадөң сонда сөйледі:
— Ата тегім сұрасаң,
Ноғай деген ел, — деді.
- 300 Өзімнің әкем Бек еді,
Атымды менің сұрасаң,
Қарадөң деген ер едім.
Жөнімді менің сұрасаң,
Қалмақ деген ел, — деді.
Сол қалмаққа барарға,
Қалмақтың елін аларға,
Еліне ойын саларға,
Ата жауым қалмақтың
Іздедім елін шабарға.
- 310 Ата тегінді сұрайын,
Жауап маған бер, — деді.
Сонда қалмақ сөйледі:
— Қалмақ деген ел едім,
Ежелден мекен тұтынып,
Тұрған осы жерім.
Атымды менің сұрасаң,
Қараменде ер еді,
Қалмақ та болсам, асылым —
Ақсүйек туған төре еді,
- 320 Ноғайды көрсе, жер еді.
Ноғайлы деген сен бе едің,
Бізіңменен тең бе едің?!
Қаһарланып ақырсам,
Ноғайлының баласын
Бір қауызға сыйдырам.
Қаһарым қатты ер едім,
Деміме ас пісірген.
Ерегіскен сендей ноғайдың
Өзінің қанын өзіне
- 330 Түрпіменен ішірген.
Басыңдағы дулыға,
Шалқайтып оны киіпсің.
Қолыңа ұстап найзанды,
Айла қандай қылыпсың?
Соғысуға келіпсің,

- Астыңдағы Қара атпен
Күні-түні желіпсің.
Соғысуға келсең сен,
Астыңдағы атың мен
340 Қолыңдағы найзаңды
Маған, бала, бересің.
Егер маған бермесең,
Сонда, сорлы, өлесің,
Өлімді жақын көресің.
Жас басыңнан соғыссаң,
Жанбай оғың, болып күл,
Тезірек, бала, сөнесің.
Егер соны етпесең,
Қасымдағы аламан
350 Ұрыспай ма баламен?
Астыңа мінген қарасың,
Шаршап келген қара атпен
«Қашамын», — деп ойлайсың.
Қашып, қайда барасың?
Сонда Қарадөң сөйледі:
— Қашатын кісі мен емес,
Ол айтқаның жөн емес.
Аяп тұрсаң: «Бала», — деп,
Астыңдағы атың мен
360 Беліндегі беренді
Шешіп беріп көр, — деген,
Дәмең болса кел, — деген,
Қайратымды көр, — деген.
«Бала», — деп, сен аясаң,
Кезегімді бер, — деген.
Сонда Қараменде сөйледі:
— Жасым үлкен ағамын,
Жасы кіші баладан
Жасымды мен ол бұлдап,
370 Кезегімді аламын.
Кезегімді мен алсам,
Алла тізгін оңдаса,
Ақ сүңгіні саламын,
Көңлінді табамын.

- Жасың үлкен ағасың,
Жасыңды сен ол бұлдап,
Кезегіңді аласың.
Сонда қалмақ оқталды,
Толайына қол салды,
380 Қозы жауырын қу жебе
Суырып оны қолға алды,
Садағын керіп тағы алды.
Ішінде бар ақ сауыт,
Қарт қояндай қасқарып,
Тұрды қарап қақшиып,
Сонда қалмақ оқ атты,
Бір атқанда үш атты,
Үш оқты бірден босатты.
Үстіне киген ақ сауыт
390 Жыртыла жаздап ол қалды.
Сөгілер еді ақ сауыт,
Жар болды кәміл пірлері,
Кереметті дүрлері,
Қасиетті ерлері.
Қарадөңдей жас батыр
Садақты керіп қолға алды,
Садақты қолға алғанда,
Өлерін өзі білген соң,
Қарадөңдей баланың
400 Әруағын көрген соң,
Жағаға сонда қол салды.
Суырып алды қылышын
Тарылтуға тынысын.
Сонда тұрып Қарадөң
Қылышын алды суырып.
Атаңа нәлет қалмақтың
Заманасын қуырып.
Суырып алған қылышпен
Сонда тұрып ұрады.
410 Үстіне киген көк темір,
Батпады, қылыш тисе де.
Батырлар сонда шамданды,
Қатуланды, қаттанды,

- Буырқанды, бусанды,
Мұздай темір құрсанды.
Қолына алды батырлар
Ақ сапты болат найзасын.
Шығаруға ерліктің
Біріне-бірі айласын,
420 Ойлады жанның пайдасын.
Жап-жас қана балаға
Тамағынан шалдырып,
Жанын беру қиын-ды.
Өздерінше ол дағы
Бабасына сыйынды.
Найзаларын суырып,
Біріне-бірі салады,
Итерісіп қалады.
Қиын сондай іс болды,
430 Қарадөңдей балаға
Қалмақ сонда күш қылды.
Қарадөң сонда қарады,
Бабасына сыйынып,
Балдағы алтын құрыш болат
Суырып қолға алады.
Бабасы жәрдем болған соң,
Ендіре алмады ит қалмақ
Онан әрі найзасын,
Таппады жанның айласын.
440 Қараменде қалмаққа
Қарадөң найза ендірді.
Қылышпенен тағы ұрды
Қалмақтың басын алмаққа.
Қалмақтайын көуірдің,
Жүрекке найза енгенде,
Ауыздан қаны атылды.
Сонда басын алады,
Тездетіп ол жүгіріп,
Қара атқа барады.
450 Ханы оның өлген соң,
Қасындағы би мен бек
Ақ берені жарқылдап,

- Соғысуға қарады.
Алды қолға қылышын
Тарылтуға тынысын,
Ақ найзасын өңгерді.
Жалғыз өзін, қарасаң,
Сол қырыққа теңгерді.
Салды батыр айқайды,
460 Басындағы дулыға
Сонда кейін қайқайды.
Араласып соғысты,
Сол соғыстың ішінде
Би, шора, бектері,
Басына қылыш тигенде
Жаны кетіп кеудеден,
Тек ат үстінен шалқайды.
Шалқасынан жығылған,
Ішіне найза тығылған.
470 Ат үстінде ол жүріп,
Көрді алып талайды.
Аты жүйрік би мен бек
Еліне қашып барады,
Сай-саланы далдалап.
Еліне хабар береді,
Сол хабарды естіп,
Шықты елінен көп халық.
Ала шұбар ат мінген,
Ат құйрығын шарт түйген.
480 Құр айғыр ол ұстап,
Кейбіреуі салт мінген,
Шықты, міне, қаладан.
Келді алдынан Қарадөң,
Сол бір қолды көргенде
Астындағы қара тұлпары
Ортқи-ортқи ойнады,
Қолында бар ақ семсер,
Жүзі қанға тоймайды.
Топтан шықты бір қара,
490 Келе тұра қалады.
Сонда тұрып сөйледі,

- Сөйлегенде, бүй деді:
— Қарсы топқа ұрынып,
Өзің де жас баласың.
Білмей ме екен жас бала
Өзінің қайрат-шамасын?!
Сенің әлің жете ме,
Қалың топты қарашы?!
Өлейін деген, жас бала,
500 Өлімнен тіпті ойың жоқ.
Өзіңнен зорға жолықсаң,
Жабыстырар жерлерге.
Қарға-құзғын жем болып,
Бұйырмас саған жерлер де,
Боларсың сонда масқара.
Қарадөң сонда сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді:
«Балам, балам» дей берме,
Менің әкем сен емес,
510 Сенің балаң мен емес,
Ол айтқаның жөн емес.
Атаңа нәлет, ит кәуір,
Қыламысың келемеж?!
Қанша айта келсең де,
Ол айтқаның жөн емес.
Көптігіне сүйеніп,
Қалмақ сонда жапырды.
Ақ семсерін қолға алып,
Оларға қарап, ақырды,
520 Аллалап ұран шақырды.
Нөсерлеген жауындай
Қолындағы қылышты
Үсті-үстіне сермеді.
Кезіне келген қалмақты
Бұтадайын көрмеді.
Қарсы келген қалмақтың
Қақ маңдайын шабады.
Оңына келген қалмақтың
Найзамен көңлін табады.
530 Қарадөңдей батырдың

- Қабағынан қар жауды,
Екі көзден от жанды.
Қарсы келген қалмақтың
Айнадайын көзінен
Қып-қызыл боп қан тамды.
Найзағайдай ойнады,
Қалмақтың тойын тойлады.
Ақ семсері жарқылдап,
Қара тұлпар үстінде
- 540 Найзағай мен бұлттай
Ортада жүріп ойнайды.
Қалмақтың тойын тойлайды,
Сұр бүркіттей түнерді.
Сонда қалмақ қашады,
Қайтерін білмей, сасады,
Жанұшырумен көп қалмақ
Қалаға келіп кіреді.
Қаланың аузын қандатты,
Шарбақтың ішін шаңдатты.
- 550 Ортадан ойып жол салды,
Ерегіскен қалмақтың
Жабығынан қол салды,
Жесірлерін дулатты.
Қаланы алып болған соң,
Мұсылман қылды діндерін.
Сындырды жаман белдерін,
Бүлдірді сөйтіп елдерін.
Қаланы алып болған соң,
Айдады елге ол қарай
- 560 Жесір-жебір, жетімді
Және малды айдады.
Арада асты таулардан,
Және асты белдерден,
Жесірді айдап барады.
Батпақ, сорлы жерлерден,
Орғыл, шағыл құмдардан,
Және де өтіп барады.
Батпақты, лай көлдерден,
Арып, ашып, тон тозып,

- 570 Сонда жеткен секілді
Мекен еткен елдерге.
Алып жесір келгенде,
Көк ала шұбар ту байлап,
Көктен шатыр көтертіп.
Салтанатын білдіріп,
Боз жорғамен жүрдіріп,
Атасы өгей ол шықты.
Қарадөңдей еріңіз
Қара атынан ол түсіп,
580 Алдынан келіп атаның
Сонда сәлем береді.
Ел-жұрты халқы мен
Ата-анасы көреді.
Барлығына ол қарап,
Және де сәлем береді:
— Жасың үлкен бабамыз,
Жел болғанда, панамыз,
Сау-саламат, аман ба
Өзіңнің салған қалаңыз!?
590 Қалмақ жауға мен бардым,
Шауып алдым қаласын,
Қараменде хандарды
Жекпе-жекте өлтіріп,
Қасында келді қырық би,
Оны дағы жібердім
Сұқбатына келтіріп.
Содан бардым қалаға,
Қалада қалмақ көп екен,
Шеңгелі иттің зор екен,
600 Бардым салып соғысты.
Қалмақтың алып қаласын,
Шулатып қатын-баласын,
Жесір-жебір мен алдым.
Келе жатыр артымда
Қосылған және мал мен мүлік.
Малдың санын төрт түлік
Ноғайлының аш-арық
Соларға, ата, бер бәрін.

Сонда атасы көптің ортасына шығып, мадиықтанып, бір ауыз сөз айтты:

- Жиналған көп жамағат,
610 Қайтарды ғой еңбекті
Өгей де болса, бір өскен
Келді бала саламат.
Халықтың қамын мен айттым,
Жөнін біліп баланың.
Айтпадым мен ол жалған,
Абзалында шын айттым.
Айналайын, ел-халқым,
Балаға мен ризамын,
Он беске жасы толғанда,
620 Атаның кегін арлаған,
Өшіккен жауын қорлаған.
Ноғайлыда ондай ер,
Жаралғалы адамзат,
Ондай ұлан болмаған.
Жапанда кетіп барады —
Қасында жоқ жолдасы,
Алласы болды панасы.
Атадан артық туғандай,
Суретіне қарашы.
630 Қарадөң тірі бар болса,
Жыламас ноғай баласы.
Үстінен дүбір өткізбес,
Кетпес жауға қарасы.
Ноғайдың кегін арлады,
Болады Ноғай панасы.
Айтпадым ба азалда:
«Осындай туған баланың
Көкірегінде көп деп санасы!» —

деп, ноғай ханы сөзін бітірді. Сонан кейін бүкіл ноғайлыны шақырып, той қылып, Қарадөңді мадихаттап, көтерді.

Арада неше жыл өтті. Баласы ханның Бердіхан. Ноғай соны азғырды. Әкесі жоқ кезінде ноғай сонда жиылды. Сонда тұрып, бір биі сөз сөйледі:

- «Ай, Бердіхан, Бердіхан,
640 Әкеңнің тұрған алтын тақ
Қаңғырып келген жетімге
Билеттің оны сен бейбақ.
Баласы ханның сен едің,
Алтын тақты билеуің
Саған, бала, жөн еді.
Айрылдың мұра орнынан,
Ақылың сенің кем, — деді.
Баланы қойшы жоқ етіп,
Әкеңнің тұрған тағында
650 Тұршы, балам, сен, — деді.
Қаңғырып келген сол жетім
Билеп сенің кетпей ме
Маңдайдағы бағыңды.
Айрылсаң бағыңнан,
Жиналған сенің ол құрбың
Сені мазақ етпей ме?!
«Айрылдың бақтан» деп,
Мандайыңа теппей ме?!»
Ақылынан адасып,
660 Болсаң да ханның баласы,
Ақылың сенің болды кем.
Алтын тақтан айрылып,
Болдың ғой сорлы сен бейбақ.
Ортасына көптің келгенше,
Бүйтіп қорлық көргенше,
Емес пе жақсы өлгенім».
Сонда бала тұрады,
Ақылынан адасты.
Араға түскен шайтандар
670 Әр түрлі жолға бұрады.
Ақылының кемдігі:
Әкесі мен баланы
Шағыстырып залымдар,
«Жолдаспын» деп жүргенде,
Болмады оған елдігі.
«Ала алмай тақты жүргенің
Азалдағы ақылыңның кемдігі».

Соны айтып болды. Сонда бала ой ойлады: «Әкеме барайын, бүйтіп ханның тағын жетімге беріп, өзім билерге күлкі болғаным жарамас. Сол тақты, қалай да болса, өзім алайын», — деді.

Бұл сөздің бәрін естіген Қарадөң:
«Жетім» деген сөздері
680 Жүрегіме жік болды». Есіткен соң сөздерді,
Қайғыланып қан жұтты.
«Жараттың, Алла, не етерге?!
Жолығып тұрмын бетерге.
Өуелі бастан мен неге
Келдім екен қалаға,
Өмірімді мен өткізіп,
Жүрмедім неге далада?!
Қайғылы болды іштері,
690 Жасыды жаман күштері.
«Тұра берсем бұл жерде,
Қиын болар шайтанның
Істейтін маған істері».

Бердіханның әкесіне келіп сөйлегені:

— Ай, бабамыз, бабамыз,
Желді күні панамыз.
Жауын жерде панамыз,
Мен көрдім, ата, зорлықты.
Жетімді қойып тағыңа,
Бердің маған қорлықты.
700 Хан баласы болсам да,
Қатарыма енбедім,
Күнім өтті кеюмен.
Қатарға жүріп, атамыз,
Қызықты дәурен сүрмедім,
Қызықты дәуір сүрмедім.

Сонда баланы ертіп, жиналған топқа әкеліп, әкесінің айтқаны:

- Жиналған еді ноғайлы,
Атасы сонда сөйледі:
«Атам» деп, маған ермедің,
Жолығып, жауап бермедің,
710 Қатарымда жүрмедің.
Жас он беске келгенше
Қатарымды көрмедің.
«Хан баласы» дегенмен,
Асып сөзді сөйледің.
Қарадөңдей жас бала,
Дұшпанменен қас бала
Сегіз жасқа келген соң,
Қатар жүріп, көздеді,
Өз қатарын іздеді.
720 Жаманға жүдө ермеді,
Жаманның бетін көрмеді.
Жақсы сөзін сөйлесе,
Отырып, сөз тыңдады.
Жаманның ісін қылмады,
Жасы үлкенді сыйлады.
Балам, сені қарасам,
Керек емес сөз айтып,
Жақсының ісін қылмадың.
Бетіңе біреу айтса сөз,
730 Өз-өзіңнен тұлдандың.
Баласы ханның болған соң,
Шора мен биді жинадың.
Қарадөңді тақтан алуға,
Мұддағанды айтуға
Атаңа келіп сөйлейсің,
Лайықты сөзің болмады.
Қарадөңді қарасам,
Хас патшадай қамданған,
Лашын құстай қомданған,
740 Дұшпанды айтса, сайланған,
Қару-жарақ байланған,
Қиын-қыстау кездерде
Тоқсан баулы ноғайдың,
Іздеп, құлқын табад, — деп,

Ерегескен дұшпанды
Айдап жолға салад, — деп,
Айтпадым көп қалпын.
Араға түскен бұл бала
Бұзды ма елдің тұр-қалпын?!
750 Өзімнің балам болсаң да,
Қоя алмаймын хандыққа.
Егер де болсаң хандықта,
Елі-халқым бұзылар,
Тұра алмайсың хандықта.

Сол елдің бір басты адамы бар екен. Сол да ханның сөзін қостады. Сол қостағасын, барлық халқы қостайды.

Қарадөң ойлады: «Ішіндегі жамандардың ойы жаман екен. Мен тағы да қалмаққа аттанайын. Сонан соң сол елді алып келген соң, ноғайға көзін сала алмайды ғой», — деп ойлады.

Қарадөңдей батырың
Мінерге атын баптады.
Найзаларын саптады,
Қылыштарын таптады.
Тұлпарын қара жемдеді,
760 Айыл-тұрман бек тартып,
Құйысқанын қысқартып,
«Жүрейін жөн», — деді.
Тоқсан баулы ноғайдан
Бір жан оған ермеді.
«Қаразымдай қалмақ ханына
Жүрейін», — деп, атты ерледі.
Бадана көзді берік сауыт
Үстіне баса киеді.
Пірлеріне сыйынып,
770 Енді атына мінеді,
Халық үшін белді буады.
Ноғайдың қамын ойлады,
Жылатпасқа баласын,
Бүлдіртпеске қаласын,
Қаладан шығып жөнеді.
Астындағы қарасы

- Орғыл-орғыл құмдардан
Ақ бөкендей өрмелеп,
Аузын ашып келеді.
780 Омыраудан тері сорғалап,
Және де өтіп барады
Талай-талай төбеден.
Шалқыған дария көлдерден
Суғарып атын алады.
Суға әбден қанған соң,
Ор қояндай жосытып
Және кетіп барады.
Өтті биік таулардан,
Қорқар емес жаулардан.
790 Ақ найзасын өңгеріп,
Келе жатыр сол бала,
Бір өзін мыңға теңгеріп.
Алыс та болса, алмағы,
Қаразымның жеріне
Ойлады бала бармаға.
Қызын соның күң етіп,
Ұлын қоюды ойлады
Есікте жүрер құл етіп.
Неше күндей жосиды,
800 Бір замандар болғанда,
Келді елдің шетіне,
Келген соң елдің шетіне,
Қарауылда ол тұрған
Көрді жүздей қалмақты.
Сонда көрді шамасын,
Жүз қаралы кісінің
Көріп қалды қарасын.
Келе тұра қала сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
810 — Кімнің мынау қаласы?
Кімсің сендер сұрайын,
Боласың қандай ел? — деді.
Аты-жөнім сұрасаң,
Қарадөң деген ер, — деді.
Іздедім Қалмақ елдерін,

Жерін оның аларға,
Еліне ойын саларға
Іздеп шықтым мен, — деді.
Асылым менің — ноғаймын,
820 Жүргенім менің солаймын.

Сонда қалмақ ханы Өзір жігіттен сегіз жүз жігіт алып,
Қарадөңге қарсы шықты. Сонда қалмақтар артындағы еліне хабар жіберді. Сонда сегіз жүз кісінің ішінен біреуі сөз сөйледі:

«Тегімізді сұрасаң,
Қалмақ деген ел едік,
Тұрған бөлініп ер едік.
Күтіп тұрған ерлерміз,
Көрсек ноғайды жер едік.
Қаңғырып мұнда келгенің,
Ағарды ма, сорлы, көзіңіз.
Сегіз жүздей еріміз,
«Соғысамын» деп сен сорлы
830 Келіп, нені білгенің?!
Болмай ма өлім көргенің?!
Ажал дағы, сор маңдай,
Сені айдап келгені.
Өзің жалғыз дарасың,
Байтақ қалмақ елдерін,
Алдында тұрған бабаңыз,
Өлтіреді өзіңді,
Қалай менен аласың?!
Қолға ұстаған ақ сүңгі
840 Саған салып алармын,
Қайратыңды қарармын.
Ұстаған қолға көк берен,
Оны да сермеп қалармын.
Ерегессең сен, бала,
Астындағы атың мен
Үстіңе киген шарайна,
Ұстаған қолға қаруың
Олжа қып, бөрің алармын.

Сонда Қарадөң сөйледі:

- Менің атым — Қарадөң,
850 Жекпе-жекке келсең сен,
Өлтірермін өзінді,
Оярмын екі көзінді.
Астыма бүктеп салармын,
Тамағыңнан бауыздап,
Көңліңді табармын.
Артыңдағы көп қолды,
Талқандап оны шабармын,
Мақтасам, мақтау сүйеді,
Астымдағы Қара атым.
- 860 Жүзіне келсе, қоймайды
Жандағы алмас болатым.
Қусам, саған жетермін,
Өлтіріп сені алармын,
Еліңе таман барармын!
Ұлыңды отын етермін,
Қызыңды қатын етермін.
Қалаңды шауып мен алып,
Қызың [ды] қатын етпесем,
Атамнан тумай кетермін.
- 870 Қаразымдай қалмаққа
Осы сөзі өтеді,
Сүйегіне жетеді.
«Қызың қатын етейін»
Деген сөзі қалмақтың
Зығырын сонда қайнатты.
Сонда қалмақ долданды,
Құрыш болат қолға алды,
Қарадөңге қарады.
О да қайсар ер екен,
- 880 Суырып қылыш алады.
Қаразым сонда ұмтылды,
Екі батыр жекпе-жек
Алысып сонда қалады.
Ақ найзасы жарқылдап,
Бірін-бірі шанышты.

- Нар бурадай айқасып,
Арыстандай алысты.
Шанышқанға шыдамай
Қаразымның найзасы,
890 Ортасынан бөлінді.
Найзасы қолдан кеткен соң,
Жеңілері білінді.
Қарадөңнің көздері
Шамшырақтай жайнады,
Зығыры ердің қайнады.
Атқа қамшы басады,
Екінші кезек келгенде
Найза сонда шаншады.
Найзамен түйіп қалғанда
900 Ысырылып ханыңыз,
Ат көтіне барады.
Мұрсат бермей, тағы да
Найзаны салып қалады.
Қалмақтың ханы — Қаразым
Сонда аттан ұшады,
Қара жерді құшады.
Ханы аттан ұшқанда,
Сегіз жүз қалмақ жапырды.
Сонда тұрып Қарадөң
910 Бұларға қарай ақырды.
Оң келгенін оң шапты,
Сол келгенін сол шапты.
Қарсы келген қалмақтың
Қақ маңдайын шабады,
Кейбіреуін шанышады.
Аттан түсіп кей қалмақ,
Аузынан қаны атылды.
Сонда қалмақ қашады,
Қырылып көбі қалған соң,
920 Не етерін білмей, сасады.
Қалаға келіп, қамалды-ай,
Тапшады басқа амалды-ай.
Қарадөң мінген Қарасы
Желеді есіп самалдай.

- Қаланың ішін қан қылды,
Қатын мен баласын,
Қалмақтың алды қаласын.
Мұсылман қылды діндерін,
Жесір-жебір, мал алып.
- 930 Қаразымның қызы еді,
Гүлқашима сұлуды
Алып жүрді оны да.
Еліне қайтты, қарашы.
Бірнеше күн жүреді,
Нақ үш айға толғанда
Жесір-жебір, мал алып,
Еліне сонда келеді.
Жесір менен жебірді
Үлестіріп батырың
Халыққа оны береді.
- 941 Жарлысы байға теңелді...

Жұбаныш

(1-нұсқасы)

- Жұбаныш он жасқа толғанда атқа мінді,
Сонда әкесі Жұбанышқа айтады:
Тоқсанның келдім төртеуіне,
Барасың жалғыз балам-ай,
Жапанға шығып далаға-ай,
Онға келген жасыңда
Жолдасың жоқ қасыңда,
Тәуекел етіп жол шектің.
Жасы бір жеткен бабамыз,
- 10 «Қал» десеңіз, қаламыз.
Барасыз ба бізді жалғыз
Тастап, баламыз.
Отырсам шұқыр көлдерден,
Жапанда шықты елдерден.
Қарағым, қалай іздейсің
Көрмеген басқа жерлерді.
Алты күн шапқан ат еді,
Белгілі асыл зат еді
Шамаң келсе, аларсың,
- 20 Ындыстың барсаң, балам, еліне,
Мекен еткен жеріне,
Ойық деген көліне,
Айламен байтақ еліне.

Баласы сонда сөйледі шамалап сөзді, еп айтты:

— Жасы үлкен бабамыз,
Алла бір болсын панамыз.
Бұрын-соңды көрмеген,

Сізден алған алмастай,
Алып, жауға сермеген,
Астымда мінген Көкшабақ.

- 30 Сүрегі бітсе кім кетпес,
Дүниеге кім жетпес?!
Барайын іздеп ындысты,
Көрмеген жанға кім жетпес?!

Жұбаныш сонда жөнелді,
Кідірместен жөнелді.
Іркілместен бейшара
Ындысқа шығып жөнелді.
Ермеген ешкім, бір тыңдап,
Асыл ердің сөзіне.

- 40 «Ұлы бір жолға салдым, — деп,
Айлық бір жолға шықтым, — деп,
Алты күнде барам, — деп,
Ындыстың ханы — Қылышбай
Тура сонда алам, — деп.
Ойық бір көлдің басына,
Барармын деп қасына,
Ұзындығы бес құлашы,
Шығарып, шешіп, бір жазса,
Бес құлаш болар қылышы.

- 50 Ақ сүңгі белге байлаған,
Жөнелді батыр тебініп,
Жетейін деп емініп.
Күні бір түні жол жүрді,
Сайға бір келіп басады,
Биік дөңнен асады,
Топырағын боратып,
Тоқсан қардай шашады.
Ту бір жатқан аңдардан
Тау теке, киік, аңдардан,
60 Өтейін деп биік таулардан,
Тауына биік шығады
Шықпаған ерлер басына.
Ойық деген көлдерде,

- Ындыстың жатқан жерлерде,
«Барам, жетіп, жақындап,
Ойлап толық ақылды».
Өзі мықты, ақылды,
Ойлағаны мақұл-ды.
Ындыстың барды еліне,
70 Тұратұғын жеріне
Найзасын тістеп егелеп,
Алмасын буып беліне,
Алайын деп қаласын,
Білейін деп қаласын.
... тауып алса,
Қылыш ханның қаласын.
Асыл туған ер еді,
Тәуекелмен аралап,
Алып түрлі ...
80 Жапырып атпен жүреді.
Ойлап, ақыл таппады,
Аралап жауды, шақтады,
Көп екені білінді.
Артық туған ер еді,
Асыл туған деп еді.
Сонда кеңес құрады,
Қойшы менен түйеші,
Қаңғырып, содан сұрады.
— Асыл туған ер, — деді,
90 Артық туған мен, — деді.
— Біздің бар еді байтақ еліміз,
Қылышбай деген ханымыз.
Мың кісі бар қасында,
Аттанып кетті ноғай еліне.
Алуға кетті ноғайды —
Бұзуға мекен еткен жерлерін,
Ноғай халқының елдерін.
Жұбаныш бала тағы да
Жан-жағына қарады,
100 Ойлап, бір кеңес құрады.
Биік бір таудың басында,
«Не қылам?» деп тұрады.

- Ойлады сонда: «Ақыл, — деп,
Кетіп қалған бар болса,
Көзінің көрген жарағы.
Алдынан шығып қарайын,
Шама келсе, соғысып,
Сол заңғарға салайын.
Келе жатқан әскерді
- 110 Биіктен байқап алайын».
Асыл туған ер еді,
«Мекен қылып бір тауда,
Қоныс қылып жатам, — деп,
Қызығына батам, — деп,
Қалмақты сонда ұстап, атам, — деп.
Алармын, — деп, — қаласын,
Жылатып қатын-баласын,
Жеңермін деп шамасын,
Көрермін деп қаласын»,
- 120 Жасқанбастан жас бала
Екі ай жатты сол жерде.
Мекен еткен қ...
Барған екен Қылыш хан
Бөлек жатқан Ноғайға.
Ноғайлының елі еді,
Қарадөң деген ер еді.
Тоқсан төртке жеткенше
Өзі асыл ер еді.
Артық туған ер еді,
- 130 Теріс ойда бар еді.
Бөлек бір жатқан ел еді,
Болған бір жауы құйылды,
Қарадөң халқы еліне
Мың кісі келіп, түйілді.
Қарадөңнің аты жоқ,
Асыл қару заты жоқ.
Қырылған соң қоймай,
Қосылған соң
Жатқан бір елдің үстіне,
- 140 Атаның жаны болмай ма?!
Жасы тоқсанның төртеуі...

- Қарадөңді өлтіріп,
Тартып алды қаласын.
Ел бар жерін ол алды,
Көп ноғайға бармады
«Болар деп осы шамасы»,
Кейін қайтып барады.
Қарадөңнің өзінің
Жетеу еді қатыны.
Алтауын бірдей өлтіріп,
150 Жалғыз қатыны бір қалған.
Содан туған Жұбаныш,
«Көрдік біз», — деді, —
Мұның да жасы елуде,
Таянған екен өлуге,
Бөйбіше шандоз көруге.
«Артық бір шіркін мол жерде,
Екі ай сол жерде,
Ел қыруға жетем, — деп,
Ілгері хабар етем, — деп.
160 Алдым, ноғай мынау, — деп,
Мақтанып қайрат етем», — деп,
Жүз кісінің алдында,
Ноғайдың ханы Қарадөң,
Мұны өлтіріп салған соң,
Ордасын шауып алған соң,
«Енді менде қапа жоқ,
Алдым ноғай, — деп, — қаласын,
Көрдім күшінің шамасын».
Білмейді екен бейшара
170 Жұбаныштай баласын.
Көрінді қалмақ қарасы,
Тау басында тұр екен
Жұбаныш жалғыз шамасы.
Астындағы Көкшабақ
Тұрған екен байлауда,
Өзірленіп салуға.
Өзірленді Жұбаныш,
Ішіне қалмақ барады,
Білейін деп хабарды.

- 180 Атқа мініп бұл жүрді
Жұз кісіге барарға,
Қойшы менен түйеші
Айтып сөзін болғасын,
«Енді келді бізге», — деп.
Мынау ындыстың байтақ жері
Алдынан келді тебініп.
Жап-жалаңаш баладай
Жеңілдетіп барады
Ат сүңгіні қыздырып.
- 190 Қолға алып найзасын,
Белге буып беренін
Тақымына қысады.
Жақын келіп сөйледі
Жұбаныштай балаға:
«Келесің қайдан қалаға?!»

Қалмақтың ханы — Қылыш сонда сөйлей береді. Жаудан кейінірек бұл тұрған «бері кел!» деп балаға.

- Жапанда жалғыз баласың.
Жарқыным, қайда барасың?
Астыңдағы қатқан көк,
Ал қайратың тіпті жоқ.
- 200 Біз ындыстың елі едік,
Елден бір шыққан ері едік,
Өңкей бір шыққан төре едік.
«Ноғайдың елін алсақ», — деп,
Ноғайлы еліне біз шаптық.
Қарадөңді өлтіріп,
Қатынын алдық жесірге,
Айдап бір жолға салуға,
Жасы елуде болса да,
Келеміз енді алуға.
- 210 Асылы, қайт, баласың,
Байғұс-ай, енді
Өліп қаласың.
Білмей ме екен жас бала
Қайратының шамасын!

- Қарадөң сонда қалған соң,
«Өлді» деп хабар алған соң,
Жұбаныш бала тулаған.
Тулағанда, не деді:
— Шыққан бір жалғыз мен, — деді,
- 220 Менімен адам тең бе еді?!
Алған бір болсаң қатынын,
Қандай еді ақылың?!
Сөздің білмейсің нақылын
Қандай жауап сұрайсың,
Дінсіз кәпір сен өзің?!
Мен — ноғайдың елімін,
Елден шыққан ерімін,
Айқайлаған бөрімін.
Тәуекел етіп жол шықтым
- 230 Енді, ындыс, көрермін.
«Мықтымын», — деп, мақтанба,
Жазаңды сенің берермін.
Сонда Қылыш хан бір тебінді,
Жалмауыздай емінді,
Қорамсаға қол салды.
Атайын деп Жұбаныш,
Ол қалмаққа оқ атты.
«Тәуекел, Алла, енді», — деп,
- 240 Өз өзінен буланды.
Екі көзі бірдей қызарды,
Құм сағыздай сазарды,
Түсі кетіп, бозарды.
«Тәуекел, Алла, енді, — деп,
Қасиетің бар болса,
Осы жерде кел», — деді.
Қалмаққа салды ойынды
«Етем, — деп, — сенің тойыңды».
Ындыстың алып қаласын,
- 250 Кәпірдің көріп шамасын,
Аударған жүз кісі,
Жетемін деп еліне,
Шыға қашқан жеріне.
Артындағы көп қара

- Ол да әскер көрінді,
Қашқанын батыр қумады.
Жүрді бір күн орнына,
Қараның көп тобына,
Алайын деп ыңғайлап,
260 Көп ындыстың қаласын.
Қайта келді ындысқа,
Қырып-шауып қаласын,
Көрейін деп шамасын.
Онға жасы толғасын
Елден шыққан аю ғой,
Аю шаппай қоймайды.
Қарасын көріп салысты,
Атысып жаман қалысты.
Қорамсаны қолға алып,
270 Бір атқанда, он атты.
Көріп қалмақ, сасады.
Нешесін алып ит қалмақ,
Еліне қарай қашады.
Сасыған сайға жиналып,
Айналдырып қарады.
Сегіз жүз ындысты бұл қырды,
Бір жүзі кетіп қалады.
Жапанда жалғыз айналып,
Көп әскері қалада,
280 Қарасын ба бұл оған
«Қайда менің анам?» — деп,
Ораған жасынан балам, — деп,
Көрейін деп анасын,
Емейін деп мамасын,
Артық туған ер еді,
Білуге анасының шамасын
Қалаға келді қуалап,
Отырсын ба байбалап.
Келген болса қалмаққа
290 Хабар берді қамалап.
Астындағы Көкшабақ
Бұл шабыстан тоймады
«Менің анам қайда?» — деп,

- Қыдырып шықса далаға,
Дорба салып мойнына,
Тезек теріп жүр далада.
Қарсы келді сұрасаң,
Анаға жалғыз баласы.
Танымады сормандай
- 300 Көзіне түсіп жылаған:
«Қай баласың сен-ау?» — деп
Жұбаныштан сұраған
«Асыл туған баладан айырылып,
Сорлы болған мен-ай, — деді,
Елден келіп мен деген,
Тек жаным бар өлмеген.
Жалғыз ұлым көрмедім,
Алған жарым — Қарадөң
Тоқсан төртте бұл кетті.
- 310 Мынау тұрған ындыстың
Иттері бұл жетті.
Жылқы менен қой келді,
Менің маңдайыма сор келді.
Көре алмадым жалғызым,
Мен көрмеген баласың».
Жолығып жауап бергесін,
Шыдамады жас бала,
Болғанын білді масқара.
Тура келіп, сөйледі,
- 320 Сөйлегенде Жұбаныш
Шешесіне: — Сен, — деді, —
Айналайын анамыз,
Суалған емген мамамыз.
Сағынып көрген, шешеке,
Мен едім жалғыз балаңыз.
.....
«Барып қайрат етем, — деп,
Шығарған екен Құдайым
Қаңғыртып елден, не етем?! — деп.
Жапанда тұрған дарамын,
- 330 Жалғыз туған баламын,
Менің атым — Жұбаныш

Жаңа көрдім өзіңді.
Дорба алып қаңғырған
Көрдім тезек жолында.

.....
Мен келгесін елге
Болған екен.....
.....

Бұзам бір қалмақ қаласын,
Иттің бір көрем шамасын.
Бұл ындыстың мен кіріп,
340 Қылыш ханын өлтірдім,

.....

Секілденген данасың.
Асыл туған анамыз,
Дорба, қапты тастаңыз.
Өлгенім емей, немене?!
Ұзағырақ жерге
Келіпсің шеше, сен, — деді.
Астымдағы Көкішпабақ
Бір шабысы толмаған.

.....

Атаңа нәлет ындыстың
350 Нашарлары зарлаған.

.....

Мұндай жауды қорлаған.
Қапа болған дүниеге,
Неге тудым мен, — деді.
Сонда тұрып бұл кемпір:
— Бекер ме айтқан сөзің? — деп,
Жылай берді егіліп.
— Аспанда тұрған жұлдызым

Суда қама құндызым,
Рас па еді бұл сөзің?!

360 Беріп едім мамаңды,
«Бір көрсет, — деп, — балаңды».

Енді көрдім өзіңді,
Айналайын көзіңді.
Ындыста болып, қарағым,
Мазақтама сен, — деді,

- Жалған айтып сөз, — деді.
Кесек алып артымнан
Қуады, көріп, балалар,
Рас па еді, қарағым?!
370 Шын болса айтқаның,
Бері кел, — деп жылайды.
Сонда тұрып, Жұбаныш
Аттан түсіп келеді.
Көкшабақтың шылбырын
Тастай беріп ...
— Айналайын, анажан,
Маманды маған бер, — деді.
Шыдасын ба анасы,
Танығасын баласын.
380 Танығасын анасы
Екі емшегін шығарып,
Баласына береді.
.....
Еме берді баласы,
Танығасын анасы.
Еміп тұрып мамасын,
Сонда бір Жұбаныш сөйледі:
— Жапанда жалғыз өзіммін.
Артымда іні бар болса,
Берер ме еді дұшпанға
390 Ақ сүтін берген анамды!
Қорғар еді мамамды,
Астымдағы малдарын...
Қыбырлаған жандарын
.....
Дүниеден сапар шегіпті,
Шешеке, енді жылама,
Жыламай, көңлің тына ма?
Өлген шіркін тұрар ма?
Алла тілек, берген бағында-ай,
Отырасың баяғыдай
400 Әкемнің қойған тағында-ай.
Атаңа нәлет, ит ындыс,
Анасын алып, келтірді,

- Көп ындысты өлтірді.
Ындыстың алды қаласын,
Шұбыртып алып баласын,
Көпірдің көрді шамасын.
Жиырма күннің ішінде
Талайды ... ындыстың.
Ындысты жеңіп алғасын,
410 Шерінде тұрып алады.
Күймелі арба, алтын тақ
Мінгізді сонда анасын
Қасында жүрді баласы.
Жеңе алмайтын шаһар жоқ,
Ерегіскен ер еді,
Асыл туған ер еді.
... туған ел еді,
Мынау тұрған, байқап қарасаң,
Ындыстың әуелі алған жері еді,
420 Атқа мініп жүреді.
«Қылыш ханның қатынын,
Жалғыз қызын Ажардай,
Оны алам», — деп ...
Жұбаныш қайта шықты, ындысты алып,
Ындысқа неше түрлі ойын салып,
Анасын ол шығарды, танып алып.
Анасы сонда сөз айтты баласына,
Айтқан ол жаудың шамасын-ай.
430 Көргесін перзентін, жылай берді:
— Қарағым, айналайын, сен аман ба? —
Деп, анасы сұрай берді.
Баласы сөз айтады, сонда тұрып:
— Қандай ана сен едің,
Қалған елден бұл жаққа келіп едің.
Мен де ындыстың елін алдым.
Қаласын бұл ындыстың талқан етіп,
Көп жерден тауып алдым, сізді көріп.
Шығардым бұл ындысты ...
440 Қайталық енді енді елге біз-ау, — деді,
Қайтарға енді, ана, сіз-ау, — деді.
Ит Ындыс өлтірді артық ерді,

- Барармыз бір үш айда енді-ау, — деді,
 Баяғы өзің көрген жерге-ау деді.
 Мінерсің ... болса
 Баяғыдай, ана-ау, бағың,
 Жол жүрді ... етейін, — деп, —
 Келіп бұл жерге хабар сал, — деді.
 Басына атасының бала барды,
 450 Барғасын Қарадөңнің моласына,
 Басына барды жалғыз баласы-ай.
 Барды да, сөз сөйледі бұл Жұбаныш.
 ... анасының барды қасына.
 Ата — ана ... бұл дүниеде...
 Көзінің бала төкті бұл жасын-ай.
 — Жан ата, жатырмысың сен-ау, — деді,
 Ындыстан келдім қайтып мен-ау, — деді.
 Бір Алла болсын жолыма...
 Шақырдым көр басына сені-ау, — деді,
 460 Сағынған мынау перзентің мен-ау, — деді.
 Алладан жоқ ешбір шара,
 «Жауабын сен айтар», — деп едім,
 Қияда тұрған ... баласына сыр айтатұғын.
 Жұбаныш көрді дағы, елге барды,
 Мекендеп өзі қонған жерге барды,
 Сонда тұрып бұл анаға.
 Шыдай ма ана, шіркін, бұл балаға?
 Қарағым, Жұбанышжан, сағынғаным,
 Айырылып сенен жалғыз, не қылғаным?
 470 Сен кетсең ...
 Қызылбас ындыс пенен қолға алмай ма?
 Бір күнде жасы жетіп, меңдегенге,
 Жыладым күні-түні, таппай,
 Жүзіңді мен көрмегенге.
 Қарағым қалдырды ғой мынау қа ...
 Зарлатпа ата-ананды, өзің қара.
 Ындыста неше түрлі кегім кетті,

 Жапанда ұшып кеткен сұңқарым-ай,
 Қонасың қайтып келіп қашан қолға?
 480 Сонда аққан жасына,

- Тамағынан бір сүйіп,
Құшақтап тұрды баласы
Бауырына басып-ай.
Сол сексенде ...
Жұбаныш түсті аттан анасына,
Емуге жетіп келді мамасына.
Бетінен бір сүйеді сонда иіскеп,
Оң қолын берді сонда анасына.
— Шешеке, тапсырдым Аллаға, — деді,
490 Жылама сен, ана, маған, — деді,
Келермін, аман болсам, елге қайтып.
Аллаға тапсыр мені ...
Аттанып жүре берді, жолға салып,
Ақ сүңгі мен беренін қолға алып.
Қасында темір ...
Басында киген дулыға,
«Алыс бір жолға жетем, — деп.
Жақын болса, барам, — деп,
Ындыстың елін алам, — деп,
500 Зұлымға ойын салам, — деп.
Қашыармын жерінен,
Бүлдірермін елін, — деп,
Сындырармын белін», — деп.
Астында мінген Көкшабақ
Дөңгеленіп келеді.
Жануар басып сырғиды
Айлық бір жолға тебініп,
Жасқанбайтын ер еді.
«Он беске жас келгесін,
510 Қорқытсам ба жаман мен?!» — деді.
Атадан туған ер еді,
Асыл бір туған төре еді.
Мынау тұрған ындысқа
Жетіп бір бала келеді.
«Алайын деп ындыстың,
Қиратайын деп қаласын.
Көрейін деп шамасын,
Ерлердің артық шамасын»,
Байқап бір ер де қарады

- 520 «Білейін деп ындыстың
Мекен қылған қаласын».
Ол қалмақтың бегі еді
Астында мінген ...
Екі жүз мың кісі әскері
Алдынан ердің кесіпті.
— Қаңғырып ноғай, сен, — деді,
Мынау бір ындыс мен, — деді.
Барасың, сорлы, қайда сен?» — деді.
Танырсың, ноғай, бабаңды,
- 530 Қоярмын, сорлы, маңдайды.
Асылым туған бек, — деді,
Қайраты оның көп, — деді.
Сен секілді ноғайға,
Келесің өзің оңайға.
Жұбаныш сонда сөйлейді.
Сөйлегенде, не дейді:
— Атаңа нәлет, көп ындыс,
Көптігіңе мақтанба.
Ындыстың талайын мен алдым,
- 540 Атанған жерін, қаласын.
Мықты деген көрдім шамасын.
Ақылың жоқ жамансың.
Ақылыңның жоқтығы —
Ерткенің мың кісі қасыңа,
Қан туар сенің басыңа.
Астыңдағы керіңді көріп тұрып,
.....
Тебініп шықтым: «Елім!» — деп,
Алайын деп кегімді.
Кірсең бұл дінге, ер, — деді,
- 550 Кіrmесең дінге, қал, — деді,
Екі жағы тең, — деді.
Ортасынан қолға алды.
Он екі тұтам ол оқтың
Құмалаққа қол салды,
Атайын деп ... оқталды.
.....
Сонда бір тұрып сөйледі:

- Атпа, ноғай, сен, — деді,
 Мықты болсаң, жақындап,
 Қолыңды, ноғай, бер, — деді.
- 560 Алайын деп сенің жерінді,
 Мен — бір артық ер, — деді,
 Кейін бір тұршы сен, — деді.
 Іркілмей қарсы тұрып,
 Жұбаныш жағаға қолды салады.
 Ат үстіне тырысып,
 Екі жағы келісті.
 Көрмегенге тең бола ма?
 Төрт күн бірдей атысып,
 Ат аяғы шаң болды.
- 570 Енді бір тұрып қол салды,
 Шабайын деп қияға
 Жұбаныш бала толғанды.
 Көзінің бөрі қызарды,
 Қаны бір қашып, бозарды,
 Құм сағыздай сазарды.
 Бар екен оның үстінде
 Киіп бір жүрген шарайна,
 Басында киген дулыға.

 Жұбаныштың айласы қылған жауға.

- 580 Салып бір қалды қылышты.

 Ат жығылды, басы кетіп.
 Аты жығылып қалған соң,
 Қ ... ер еді
 Басы жерге кеткенде
 Басындағы дулыға,
 Өзі көзі көргесін,

 Шығармады дыбысын.
 Беліндегі бос жатқан

 Бес құлаш еді шамасы
- 590 Қарадөңнің ежелден бір алған аты.

- Ындыстың патшасы бейнесі.
Жерге бір тастап бұл келді.
Артындағы екі жүз адам
Жіберіп болғанда
.....
Сонда бір тұрып Жұбаныш,
Алмасты қия жұмсады.
Жеті күндей алысты,
Ат үстінде салысты.
.....
Кетейін деп жеріне,
600 Беруге хабар еліне...
.....
Қырмай оны, не қылсын?
Осылай еді
«Түгінді қоймаймын», — деп,
Кезенді Жұбаныш ындысқа.
Күн бір онға толғанда,
Он күн соғысып болғанда,
Ындыстың алып қаласын,
Ханның қызы бар екен,
Жәмиладай сұлу баласы.
.....
610 Кезенді соны алуға,
Ақ Жәмила сияқты
Көруге Жұбаныштың шамасын
«Өлермін» деп ол қорықты.
Бұлдыраған сағымдай
Келді бір жетіп қасына.
Келе тұрып сөйледі
Жұбаныш ерге осындай:
— Ақ сүйек туған төресің,
Төрелер қайдан келесің?
620 Мен де бір — ханның баласы.
Келіп едім сіздерге:
«Кез келген ындыс екен, — деп,
Өлтірер, — деп, — біздерді».
Өзім қатар теңім-ді,
Он екіде жасым бар,

- Келдім-ау, батыр, қасыңа.
 Асылымды сұрасаң,
 Осындай еді шамасы,
 Мен де бір — ханның баласы.
 630 Көтерейін пердемді,
 Назарың салып, қарашы.
 Ол қыз болған
 Жаратқан жаннан басқадай.
 Мақпалдай беті құбылып,
 Ботадай белі қыналып,
 Сол секілді асыл-ай
 Келіп тұрды қасына-ай.
 Жұбаныш бала көз салды,
 Қызды көзі көргесін,
 640 Бұзылды ердің ақылы.
 — Қорламайын мен, — деді,
 Қайта тұр, жарқыным, сен, — деді.
 Елді бір жайлап алалық,
 Елден келдім алыстан,
 Ұрыспай, неге қалайын?!
 Үшеуінің бері алып,
 Елге бір қайтып жетеді.
 Жұбаныштың шаһар алғаны
 Осылай ма екен деп еді.
 650 Елге бір жүрді қайтуға,
 Жақындап, жауап айтарға.
 Елге бір жақын келгесін,

 Ананың жүзін көрерге,

 Жолығып жауап берерге.
 Тұр екен шығып анасы,
 Анасының қасына
 Түсіп аттан, қарады.
 Шеше туған бейшара
 Шыға келді үйінен
 660 Шығарып екі мамасын.

 — Айналайын анамыз,

Сау-саламат бармысың?!
Келді аман балаңыз.
Көріп мені, қараңыз.

.....

- Екі күнде келеді
Жесір-жебір, қарамыз.
Етек-жеңі кең болса,
Астана халқың аман ба?
Сонда анасы тұрып сөйледі,
670 Сөйлегенде, бүй деді:
— Айналайын, жалғызым,
.....қонған сұңқардай
Қолыма келіп қонар ма?
Жалғызынан айрылса,
Біздей жалғыз оңар ма?
Айналайын, жалғызым,
Шықты мүйіз басыма.
Берігірек кел, қарағым,
Жақынырақ қасыма.
680 Жарылды менің жүрегім.
Кел, сүйейін бетіңнен,
Иіскейін тамағыңнан.
Сені, төрем, көргесін,
Ашылды жаңа қабағым.
Жүзіңді көрмей, сұңқарым,
..... шөлдедім
Сонда бір түсіп Жұбаныш,
Келді жақын қасына.
.....
Көзінен аққан жасына.
690 Тамағынан бір сүйіп,
Құшақтап тұрды баласын,
Бауырына басып-ай,
Сол секілді төрені.
Жұбаныш сонда не дейді:
— Қайран бір шешем сен-ау, — деп,
Мауқыңды бас сен, — деді.
Кемпір сонда қуанды.
Ноғайға хабар шығарып,

Мерекелеп той қылды:
«Тәңір бізге берді, — деп,
Балам патша болды», — деп.
Жұбаныштай ерлердің
Екі шаһар алған жері.
Осылайша ерлердің
704 Шамалары, сірә, келер ме?

Жұбаныш

(2-нұсқасы)

- Қарадөңнің баласы болып,
Жасы жетіге толып,
Едәуір егде болып,
Ноғайда хан болған,
Өзі асыл жан болған.
Жетім қалып жасында,
Бақыт қонып басында,
Қалмақ пен қызылбас,
Ындыстан кек алған,
10 Атасынан тақ алған.
Құдай беріп бағын да,
Отырғасын тағында,
Тоқсан баулы ноғайды
Өз аузына қаратқан.
Ақылы асып, білік пен ерлікке,
Қосқан жоқ Алла кемдікке.
«Енді кеттім-ау», — дегенде,
Қатынынан бір ұл туады.
Ұл туғанда қатыны
20 Әулиеге түнеген,
Алладан перзент тілеген.
Артық туған ерлердің
Тілегі қабыл болған соң,
Бұрынғы өткен пірлерден
Балалы жан болғасын,
Мерекелі той қылып,
«Кім қоямыз деп атын».
Ноғайлы халқы кеңесті,
«Жұбаныш» деп қойды атын.

- 30 Онға жасы толады,
Едәуір жігіт болады.
Әкесі Қарадөң
Сексенге таман жетеді.
Әкесі Қарадөңге келіп,
Жұбаныш сөз сөйлейді:
«Артық туған данасың,
Ноғайлы халқына панасың.
Алыс пенен жақынның
Жүріп білдің арасын.
- 40 Жас басыңнан ат міндің,
«Алыс жерге жетем, — деп,
Ноғайды бермей қорлыққа,
Соған пана етем», — деп.
Бір күндері болғанда,
Артыңнан туған мен балаң.
Сіз барда көлік мінейін,
Жақсы менен жаманды
Қыдырып-ақ білейін.
Күш — көмегі аз еді,
- 50 Жалғыз болды тағайын,
Бола ма бізге ағайын.
Шығуға қалай далаға,
Отырған қалай қалада.
Алыс жерге барарға,
Көкірекке жел енді,
Басқа жерді аларға.
Рұқсат сізден аларға,
Алыс жерге кетерге,
Қару-жарақ, атыммен
- 60 Ындыс пенен қалмаққа,
Шама келсе, жетерге.
Ноғайлының жақсысы
Ақыл салып, жолықсын.
Көп халықтың ішінде
Неше түрлі бар шығар,
Жамандары қорықсын.
«Ата жолын қуды, — деп,
Атаға тартып туды», — деп,

- Жақсылары қуансын,
70 Жамандары күйінсін.
Тәуекелмен, әй, ата,
Жапанда жалғыз көп жүрдің.
Тәуекел мен де етейін,
Аллаға қойып ниетті,
Бұл қалмаққа кетейін.
Енді басқа халықтар
Бізбен болмас ағайын.
Қайратым халыққа білінсін,
Ноғайға болсын қайратым.
- 80 Білінген сыртқа тағайын,
Тудым, ата, мен сізден,
Не қылып мал бағайын!
Не қылса да, бір жерге,
Рұқсат болса, барайын.
Қарадең сонда сөйледі:
— Ақ сұңқар едің қу алған,
Жалғызы кетсе алысқа,
Оның арты суалған.
Алпыстан жасым асқасын,
- 90 Перзентті беріп бір Алла,
Мен едім қатты қуанған.
Қойып едім атыңды,
«Жұбатсын» деп Жұбаныш.
«Кетемін десең алысқа»,
«Жүремін» десең, жол болсын.
Ерлік деген жалғанда
Айламенен он болған.
Айламенен ерлік қыл,
Тек ерліктен пайда жоқ.
- 100 Біреуге күйіп сен кетпе,
Құр ашудан пайда жоқ.
Жалғыз жүрген ерлер көп,
Ноғайлының ішінде —
Ол ерлерде айла көп.
Айламенен іс қылмақ,
Егескен жауға күш қылмақ.
Міне қалсаң, шырағым,

- Байлаулы тұрған Қара атқа,
Төрт тұяғы болат-ты.
- 110 Төрт аяқтан қолаңса,
Ол бір үлкен қанат-ты.
Сандықта бар-ды,
Темірі-асыл болат-ты.
Кез келгенді кесерге,
Кез келген қылыш жарамас.
Сандықта тұрған көк балдақ,
Ол темірге қарамас.
Ақ сүңгі найза қолыңа ал,
Жебесі алмас жасалған,
- 120 «Өтпейді» деп, тая алмас.
Сандықта тұрған көк жебе
Ер қасына ілерсің.
Алыс та болса, шамалы
Жерге қатты жүрерсің.
Шамалы жерді өлшеп бар,
Ол шабыстан танбайды.
Жүрісін байқап қарасаң,
Үшқан құстан қалмайды.
Жекпе жекке келгенде,
- 130 Көк жебенің ішінде
Сауыт бұзар бір оқ бар —
Ол сауытты бұзбай қоймайды,
Өтпей, сірә, қалмайды.
Жекпе-жекке келгенде,
Шарайнасыз келмейді.
Жұмсап қатты болатты,
Сауыт бұзар оқ атшы.
Қарадөң мен Жұбаныш
Екеуі сөйлеп тұрғанда,
- 140 Шешесі келіп сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Халық ұстаған хан едің,
Ақылға қамал дана едің.
Айтпасыңа болмайды,
Перзентіңе үйрет ақылды.
Ақылы болса, аңдасын;

- Барған жауын шамдасын.
Тек сөйлескенмен, жылыстап,
Дұшпанға сырын бермесін,
150 Оны жақын көрмесін.
Естісін Жұбаныш, құлағың,
Тапсырдым Аққа, шырағым.
Алыс та болса, барарсың.
Аршыланнан көп тіле,
Қабыл болса тілегің,
Ындыс пенен қалмақтың,
Қайсысын болса да, аларсың.
Кетемін десең, кетерсің,
Дұшпанға қайрат етерсің.
160 «Шаршаймын» деп ойлама,
Алыс болса, барарсың.
Жері жазық дөң болса,
Кештің қырын жүргейсің.
Ол дұшпанға қаларсың,
Ортаға кіріп кетпегін,
Шетте тұршы оңаша.
Орта тұрсаң, қаларсың,
Қиындыққа, қарағым.
Ақылың болса, аларсың,
170 Жадыға ал мұны, қарағым,
Жадыға алып әр сөзді.
— Батаңызды бер, — деді,
Жақсы менен жаманды
Көп көріп едің сен, — деді.
Рұқсат алып бөрінен,
Жұбаныш шықты үйінен.
Алғыс алып анадан,
Қара атты, келіп, ерледі.
«Етіне қатаң тиер» деп,
180 Мақпалдан тоқым салдырды,
Жібектен салды құйысқан,
Жоқ еді шуысқан.
Омырауша бұл салды,
Екі тартпа бұл тартты.
Шешесіне Жұбаныш

- Қайрылып тұрып, сөйледі:
— Асыл туған анамыз,
Алыс та жерге біз кетіп,
Қайран ана, барамыз,
190 Болғай Алла панамыз!
Қолыңды бер, қарт ана,
Жылағаннан пайда жоқ,
Тәуекел, ерде айла көп.
Ындыс деген елдердің
Қылыш деген ханы бар,
Ар жағында тауы бар,
Бер жағында құмы бар,
Өзен, дария, көлі бар,
Естігенім шын болса,
200 Байтақ жатқан елі бар.
Асыл туған анамыз,
Оң қолыңды беріңіз.
Жылап қалма, шешеке,
Жас шығарып көзіңнен.
— Ризамын өзіңе,
Қарғам, айтқан сөзіңе.
Аман қайтар күн болса,
Кешікпей, балам, кел, — деді.
Жасы жеткен бабаң бар,
210 Шетте тұрған қалаң бар,
Ноғайлы деген елің бар.
Осынша ноғай ішінен
Барасың жалғыз сен, — деді.
Жылағанмен, пайда жоқ.
Тапсырдым Аққа мен, — деді.
«Бер десең қолым», қарағым,
Берегірек кел, — деді.
Жұбаныштай жас бала:
«Ат үстінен қол берсем,
220 Мұным ұлық болар», — деп,
Аттан түсіп қалады,
Шешесінің қолынан
Жұбаныш ұстай алады.
Көзінің жасын тигізбей,

- Қолдасып кемпір қалады.
Атқа мініп Жұбаныш,
Сапар шығып жөнелді.
Жануардың жүрісі
Ор қояндай ырғиды,
230 Атқан оқтай зырғиды.
Аяңдамайды, желеді,
Дөңгеленіп келеді.
Диірменнің тасындай,
Жүрісі қызық осындай.
Ындыстың жері алыс-ты,
Балалығы емес пе,
Жұбаныштай батырың
Ұшқан құспен жарысты.
Арандай аузын ашады,
240 Құлаштап аяқ басады.
Дарияның суындай
Тер шыққан сайын құлашты
Жануар жаман ашады.
Найза бойы жар келсе,
Үстінен аттап кетеді.
Тасыған дария су келсе,
Онан да қарғып өтеді.
Бір айданның баласы
Онан не қып озады!
250 Таулардың шығып басына,
Көз салады әр жерге.
Іздеп жүрген ындыстың
Еш қарасын көрмеді.
Артық туған ер ме еді.
Он екіде жасын-ай,
Ноғайлыдан ермеді,
Бір адам шығып, қасына-ай,
Кеткені жалғыз осылай.
Бөтентау деген тау екен,
260 Ар жағы ындыс — жау екен.
Қара томар, сексеуіл
Қалың шыққан бұл екен.
Ұзыннан жатқан дария еді,

- Екі жағы ел еді —
Ындыс пен қалмақ елі еді.
Бір күндері болғанда
Бөтентауға барады.
Биіктің шығып басына,
Төңірегіне қарады.
- 270 «Білейін деп шамасын,
Ашылсын деп арасы.
Көрейін, — деп ойлады, —
Ындыстың азды-көпті шамасын.
Мен де жоқ-ты қатын, — деп,
Қалған жетім бала, — деп,
Жоқ еді менде қара», — деп,
Ойлады тәсіл, ақылды.
Неше күндей қыдырып,
Түйеші мен қойшыға
- 280 Жылқы баққан жылқышы —
Малшыға барды аяңдап.
— Бұл кім деген ел? — деді,
Алыстан қаңғырып келген мен, — деді,
Киімнің киіп төменін.
Бұл бір қалай ел, — деді,
Ханыңыз сіздің кім? — деді.
Қай жерде ханның қаласы?
Қанша еді ындыстың баласы?
— Бұл бір ындыс елінің
- 290 Қойын баққан қойшымыз.
Бұл — ындыс деген ел, — деді,
Етек-жеңі кең, — деді.
Еш нәрсені білмеймін,
Бұл бір — бұқара ел, — деді.
Елімізді билейтін
Қылыш деген хан, — деді,
Біздің елде сондай біреу хан еді.
Қылыш деген ханымыз
Бір мың кісі әскермен
- 300 Іздеп кетті ноғайды,
«Алайын, — деп, — шамасын.
Олжа қылып алам, — деп, —

- Қатыны мен баласын».
Көрініп тұрған — Көктөрткіл,
Сонда бар-ды, сұрасаң,
Қылыш ханның қаласы,
Жоқ еді ер жеткен оның баласы.
Кеткелі Қылыш ханға ай болды,
Қатандау елге хан еді.
- 310 Шығып елден кеткесін,
Нағыз тыныш жай болды.
Келіп тұрған ақсақал
Берді хабар біздерге.
Бөтен хабар бермеді,
Келетін шақ болса да,
Өзір Қылыш келмеді.
Сый саулықты ал дағы,
Кете берші, тілеуші,
Неге керек саған ел.
- 320 Керегіңді ал да, жүре бер,
Қарамай, сен, — деді.
Жұбаныш ақыл біледі,
Осындай хабар болғасын,
Бөтентаудай биікке
Шығайын деп жүреді.
Ел шетінде бар еді
Қарадөңнің қаласы.
Жеткендей еді бір қолға
Жинаған дәулет, қарасы.
- 330 «Елге қиын салар, — деп. —
Атаңа нәлет бұл ындыс
Осы біздің елге барар, — деп,
Алыстан қарап алайын.
Биіктау деген таудың
Үстіне шығып алайын.
Биіктігі сол еді,
Түссе, адам көрінбейді
Айналасы қамыстан.
Басына шықса, көруші еді
- 340 Алыстағы қараны.
Бір күндері болғанда,

- Бөтентауда тұрғанда,
Алыстан көрді бір қара.
Көргеннен соң қараны,
Бөтентаудан құлады.
Алайын деп хабарға,
Сол қараға барарға.
Жұбаныштай ер еді,
Соған құлап жөнелді.
- 350 Арасы сексеуіл, жыңғыл ну еді,
Қалыңдығы бұл еді.
Бөтентаудың басынан
Жүз кісі әскер көріпті.
«Жетім-жесір алдық, — деп,
Олжаға батып қалдық», — деп,
Жүз кісіге бас болып,
Қылыш ханың қас болып,
Қарадөңді өлтіріп,
Талқандап оның қаласын,
- 360 Шулатып қатын-баласын,
Еліне бұрын барарға,
Салайын деп хабарға.
Қашаннан жүріп, ел алған,
Ноғайдан неше кек алған.
«Елге таман барамын,
Жатып, демді аламын.
Ноғайға тағы шабам», — деп.
Сонда Жұбаныш сөйледі:
— Асықпашы, батыр-ай,
- 370 Қорықпашы, япырай.
Атаңа нәлет, сен ындыс,
Мақтанасың, Қылыш хан,
Сөзіме енді құлақ сал.
Мен — ноғайлы елімін,
Елден шыққан ерімін.
«Қылыш хандай ындысты
Алармын, көрсем», — деп едім.
Түр едім көріп қолыңды,
Білейін деп түр едім
- 380 Сендей Ындыс шамаңды.

- Мен — Қарадөң баласы,
Менің атым — Жұбаныш.
Тыңдап, салып құлағың,
Ұрысар болды уағым.
Ақ сүңгіні беруге
Ерге бола ма тұруға!
Астыма мінген Қара атты,
Жануар құстай қанатты.
Қамалып тұрған ындысқа
390 Жұмсады батыр болатты.
Араға түсіп ындыстар,
Қылыш ханды қорыды.
Қарт бурадай қасқайып,
«Алла!» деп ұран салады.
«Еліңді алдым» дегесін,
Құм сағыздай сазарып,
Қаны қашты бозарып,
Өз-өзінен долданып,
Батыр жаман қорланып,
400 Үлкен соғыс болады.
Қаңбақтайын жұмалап,
Жұмсады найза сабалап,
Ындыстың басы құлады
Қара жерге жұмалап.
Әрқайсысын әр жерде
Найзалады қуалап.
Өлгеннен соң нобайлап,
Өлтіруге қолайлап,
Ындыстың кетті сәндері.
410 «Бізге болды солай, — деп,
«Болмайды екен оңай, — деп,
Құлады таудан Қылыш хан
Жасырынатын тоғай», — деп.
Жұбаныш шапты тоғайды-ай,
Қылыш етті тойынды-ай.
Тұрмады жаудың қасында,
Талайдың түсірді басын-ай,
Қысқартып иттің жасын-ай.
Қарсы тұрып, тоғысты,

- 420 Мұндай етіп соғысты.
Көбі қашты еліне,
Артынан қуып бұл жетті,
Бірталайын меңдетті.
Қатын менен баласын,
Ындысқа көрсетпей, шулатты,
Алып барып еліне.
Кірді туған еліне,
Жеткізіп қанды жеріне.
Қашқанының артынан
- 430 Жұбаныш қуып жетеді.
Ақ сүңгіні салады,
Жығылып шіркін қалады.
Жер жазықтап ол дағы
Топыраққа барады.
Қырылды ындыстың
Бірі қалмай, қарашы.
Тап келеді далада
Жұбанышқа анасы.
Дорба салып мойнына,
- 440 Тезек теріп жүр екен,
Ен далада мұңайып.
— Аспандағы жұлдызым,
Судағы берен құндызым,
Ішімнен шыққан уызым —
Жапанда жүріп зарлаған
Есітер ме екен дыбысым?!
Шақырсам, қолға қонар ма,
Жалғызынан айрылған
Біздей сорлы оңар ма?!
- 450 Заманым менің түзеліп,
Бұрынғыдай болар ма?!
Қан төгіліп көзімнен,
Қалды дүние өзімнен.
Атаңа нәлет, бұл ындыс
Ойды менің көзімді,
Құртуға қалды өзімді.
Есітер ме екен жалғызым
Зарлаған менің сөзімді.

- Естісе оның құлағы,
460 Келер еді шырағым.
Бұрылуға шама жоқ,
Залым қалмақ алғандай,
Енді болды арманда-ай.
Сонда кемпір мұңайды,
Жапанда жүріп жылайды.
Артынан еріп Жұбаныш
Анасының келеді.
Айтқан сөзін естіп,
Соңынан қалмай ереді.
470 Алдынан шығып Жұбаныш,
Анасына сөйледі.
— Артық туған данамыз,
Сен едің туған анамыз,
Мен едім сіздің балаңыз.
Ындыстың көрдім қаласын,
Қалмақтың көрдім шамасын.
Тоғыз ай, он күн көтерген
Қайран менің анамсың.
Танымасаң өзімді,
480 Тыңда менің сөзімді.
Сонда кемпір сөйледі:
— Айналайын, жас бала,
Кеселеп менің алдымды,
Басыма күн туды,
Үйге барсам, сабалап
Қатын мен бала тұрады,
«Өлтірем, — деп, — өзімді,
Жұлады талдап шашымды,
Кесейін деп басымды,
490 Қысқартуға жасымды,
Қорлады менің өзімді,
Тыңдамайды сөзімді,
Танымай тұрмын мен, — деді.
Жұбаныштай жас бала
Атынан түсе қалады.
— Жалған емес сөзім, — деп,
Балаң едім өзім, — деп.

- Жұбаныш балаң — мен, — деді,
Менің шешем — сен, — деді.
500 Сынайын десең, шешеке,
Мамаңды маған бер, — деді.
Сонда кемпір қарады,
— Қарағым менің сен бе? — деп,
Омырауын бұл ашып,
Кемпір жақын барады.
— Жасымда емген мамам, — деп,
Сен едің менің анам, — деп,
Аузына салып Жұбаныш
Емшегін сорып қалады.
510 Танығасын бір-бірін,
Екеуі атқа мінеді.
Қылыштайын қалмақтың
Жылатқан екен баласын,
Көргесін шамасын,
Алды жинап қарасын.
Шұбыртып елге айдады
Ындыстың қатын-баласын.
Шешесіне өзінің
Жорғаны таңдап мінгізді,
520 Торқаны таңдап кигізді.
Қасына қосып бір қосшы,
Тәрбиемен жүргізді.
Қалмақты айдап еліне,
Жеткізем деп жеріне,
Келеді айдап батыр-ай,
Жақындады, япырай!
Жаяу жүріп, қаңғырды,
Шарасы бар ма, пақыр-ай!
Елге жақын келгенде,
530 Жұбаныш озды еліне,
Бұрынғы қонған жеріне.
Жеріне келсе, елі жоқ,
Елсіз жерде тұрғасын,
Ырғалып тұрған шөбі көп.
Жұбаныш сонда келеді
Әкесінің қасына,

- Моласының басына:
 «Артық туған бабамыз,
 Талайды көрген данамыз,
 540 Алыс сапар жол жүріп,
 Келеді-ау бүгін балаңыз.
 Алдымда туған аға жоқ,
 Күн туды, әке, біздерге.
 Артымда туған інім жоқ,
 Ерліктен басқа мінім жоқ.
 Сөйлесер едің, әкежан,
 Бұрынғыдай тілің жоқ.
 Оқиын Құран басыңа,
 Келіп тұрмын қасыңа.
 550 Беретін жауап тілің жоқ,
 Басыңа келдім енді», — деп,
 Құдай күнің берді, — деп,
 Оқып Құран, басынан
 Шығып кетті Жұбаныш —
 Әкесінің қасынан.
 Шұбыртып жесір келтірді
 Өз орнына қондырды.
 Жұбаныштай батырдың
 Қылыштың елін шауып келгені.
 560 Жұбаныш бір күндері кеңес құрды,

 Жер шамасын көрейін,
 Қызылбас пен ындыстың,
 Жүріп, елін көрейін.
 Ар жағында қалмақты
 бармақты.
 Шамасы келсе, ноғайды
 Бұл қалмағың алмақ-ты.
 Ноғай деген бұл халық —
 Толып жатқан байтақ ел.
 570 Үшқиян — деген жақын жер,
 Ағынды дария су еді,
 Жағасы балқаш — ну еді.
 «Қалмақ келіп қалар, — деп,
 Жесірлікке алар, — деп.

- Үстімнен дүбір өтпесін,
Басыма қорлық жетпесін.
Өзім тірі тұрғанда,
Ата жолын қуайын.
Ындысқа кегім кетулі,
580 Қорлығына мекен өтулі.
Алған менің қаламды,
Өлтірген менің бабамды,
Аямаспын ындысты,
Шамам келсе дүниеде,
Істеген ісі жаман-ды.
Ойламай ма ер жігіт,
«Қорлық көрсе, намыс» деп,
Ноғайлы халқым — ел», — деді,
Ақсақалдар, жиналып,
590 Жолығалық, кел, — деді.
Жасы жеткен қарт анам
Тапсырамын мен», — деді.
Ақ сақалды данасы,
Бірқатары шалдардың
Сонда келді шамасы.
Жұбанышты бұл көпке
Айтқан сөзін қарашы.
— Жасы үлкен даналар,
Бұрын туған бабалар!
600 Қызылбастан ел алса,
Енді бізді қамалар.
«Сындырдым, — деп, — белдерін,
Суалттым, — деп, — көлдерін.
Бетегелі, боз бұйрат,
Аламын, — деп, — жерлерін»,
Кетейін деп мен тұрмын,
Ындыстың естіп елдерін.
Іздесем, ақыр табармын,
Солардың мекен жерлерін,
610 Мынау тұрған — анамыз,
Жасаңдау еді балаңыз.
Алла оңғарса сапарды,
Алысқа кетіп барамыз.

- Тапсырдым Аққа мен, — деді,
Жамандық көрер жер болса,
Жәрдем берің ақсақал,
Ағайын-туған, ел, — деді.
Баратұғын жерімнің
Қиғаш екен арасы.
- 620 Айтушы еді Қарадөң:
«Жүдә алыс, — деп, — шамасы.
Тоқсан күндік жол, — деді,
Жиырма күндік шөл, — деді.
Арасы — батпақ, дөң, — деді,
Өзінің тірі күнінде
Іздеме балам сен, — деді.
Қайрылып жауға бармайды,
Кеткен қайтып келмейді».
- Ақсақалдар, не дейсің,
630 Барамын кетіп мен? — деді.
Сұлтан деген бір шалың
Сонда тұрып сөйледі:
— Жұбаныштай баланың
Оңғарсын Алла сапарын!
Өзің кетіп барасың,
Үстіне дұшпан келмесе,
Залым қорлық бермесе,
Біз отырмыз, шықпастан,
Зөре тимес ноғайдан.
- 640 Жақсы-жаман болса да,
Көрерсің, балам, Құдайдан.
Барамын деп, ат міндің,
Бұл ындыстың елі еді.
Алдыңызда Қарадөң
Деген бір шөл жатыр.
Бір сөзінде өзінің
Айтушы еді Қарадөң:
«Арасы алыс дөң, деуші ед,
Өзі алыс шөл, деуші ед.
- 650 Сол себептен бара алмай
Жүруші едім мен», деуші ед.
Ол шөлді, балам, не етесің,

Қалай алыс кетесің?
Шөлдің алыс шамасы,
«Отыз күндік жер», деуші еді.
Астыңа мініп барасың
Қарадөң мінген Қара атты.
Тұяқтары болат-ты,
Қолаңсада ол еді
660 Ұшқан құстай қанат-ты.

Сонда Жұбаныштың қартқа айтқан сөзі:

— Ілгергі туған ағалар,
Жақсы-жаман көп көрген
Бәрің де білгір даналар!
Мен мінемін Қара атты,
Құс секілді жануар,
Төрт аяқта бар-ды қанаты.
Атадан қалған адырна,
Белге будым болатты.
Қу жебені қолға алдым,
670 Шарайна киіп үстіме,
Дулыға кидім басыма.
«Барам деп жауға», кезендім.
Бір ноғай ермей қалушы ед
Қашаннан-ақ қасыма.
Ақ сүңгіні байлаған,
Жүрерге жолын сайлаған,
Тапсырып Аққа, кетем, — деп,
Ындысқа бармай, не етем! — деп,
Әкеме еткен қорлығын
680 Сол ындысқа етем», — деп,
Атқа мініп алғанда,
Ақсақал мен даналар,
Бәрі үлкен ағалар,
Келіп тұрды ноғайлы
Жұбанышты қамалап.
Анасы келіп қасына,
Сөз сөйледі шамалап:
— Жұбаныштай перзентім,

- Қолыңды көтер, сүйейін,
690 Берейін бата мен, — деді.
Алланың шері — Аршылан,
Қысылатын жер болса,
Шаһимардан
Жалғызға жәрдем бер, — деді.
Рүстем, Дастан деген бар,
Ол — Аршыланның досы еді.
Жұбаныштай перзентім
Саламат келер күн болса,
Ендігі қалған жасымда
700 Тілегім менің осы еді.
Әулие, шайқы қолдасын,
Рүстем, Дастан, Алланың
«Аршылан» деп ат қойған —
Солар болсын жолдасың,
Ындыстың жолы оңбасын.
Атаңнан қалған көк алмас,
Сермесе, кеспей қалмаған.
Қолыңа алған ақ сүңгі,
Сауыты мен шарайна,
710 Онан өтпей қалмаған.
Дұшпаныңа барғанда,
Жақындасып сөз айтпа,
Аз ғана сөйлесіп, кеткейсің.
Перзентім, енді кел, — деді,
Оң қолыңды бер, — деді.
Алла оңғарсын жолыңды,
«Тапсырдым Аққа мен, — деді.
Сонда тұрып Жұбаныш,
Қара атқа мініп жөнелді.
720 «Тапсырдым, — деп, — Аллаға»,
Үйден шығып барады.
Тобылғылы деген тау еді,
Қашаннан ындыс жау еді.
Ол үйіріп жан ұстаған
Талайдан мықты хан еді.
Ындыс деген халыққа
Ие болған асыл жан еді.

- Әскер жиып, алдынан
Ноғайға таман барады.
- 730 Мың жарым кісі әскермен
Шыққан екен алдынан.
«Үшқиянға жетем, — деп,
Ноғайды талқан етем, — деп,
Олжаға малын салам, — деп,
Ноғайдың жерін алам, — деп.
Алты айлық азық бұл алып,
Бұл алты айда, не қылып,
Жетпей қалай қалам, — деп.
Ноғайға жетіп алғасын,
- 740 Азықты сонан алам», — деп,
Мейманасы тасқаны.
Есепсіз батыр жол жүрді,
Жетейін деп, мол жүрді.
Астындағы Қара ат-ты,
Буады белге болатты.
Аймаады Жұбаныш,
Қатты жүріп, бұл атты.
Артында жатқан Қара тау
Мұнар деген тау еді,
- 750 Өзі биік жар еді,
Сол таудың шықты басына,
«Жетпей қалай қалам», — деп.
Жаны жоқ еді батырдың
Аттан басқа қасында.
Сонда Жұбаныш тұрып сөйледі:
«Көлденең жатқан Қаратау,
Басың мұнар, қараңғы-ау.
Байтақ ноғай ел еді,
Ішінде ері көп еді.
- 760 Ар жағыңда жалғыз болғасын,
Тумадан тума болмады,
Жалғыз адам бармады.
Аттанып жолға жүрсем де,
Жалғыз кетіп барсам да,
Мырза мен би келмеді.
Көкіректе шыбын жан,

- Тапсырдым Аққа мен, — деді,
Рүстем, Дастан — ер, — деді,
Алла шері — Аршылан,
770 Шақырамын ерлерді.
Жау қарасы көрінсе,
Сіздер жәрдем бер, — деді.
Қыдыр ата, жад болып,
Қырық Шілтен, қолдай көр,
Жолымды, Құдай, оңдай көр.
Көлденең жатқан Қаратау,
Аттанған шығар ындыс — жау.
Көрініп тұрған қара жер
Ағарған енді шаң болды.
780 Шаңды көріп алғасын,
Жұбаныш әр нәрсеге таң болды.
Батыр таудан құлады,
Алладан медет сұрады.
Іздегені жау еді,
Құламай батыр қалай тұрады?!
Аяңдамай, желеді,
Құйындайын бұрқырап
Жапанда жалғыз келеді.
Тәуекелмен іс қылған
790 Сондай тұқымды ер еді.
Ол ындыстан аттанған
Мың жарым әскер сол еді.

Сонда хан мың жарым әскер шығарған екен «ноғайлы келе жатыр» деп.

- Жұбаныш қараны көргесін,
Жау екенін білгесін,
Қарсы келді тебініп,
Омырауынан тер сорғалап.
Қорықсын ба ындыстан,
«Көп екен» деп, қорғалап.
Астына мінген бұл қара ат
800 Құйрығын тігіп, қамшылап,
Тер шыққасын, қызады.

- Маңдай тері тамшылап,
Қарыштап аяқ басады.
Бұрынғыдай болмады,
Терлегесін жануар,
Адымын қатты ашады,
«Жібер» деп сонда басын-ай.
Жетіп келді ындыстың
Мың жарым кісі қасына-ай.
- 810 Келгендігі ындысқа
Жұбаныштың осылай.
Ындыс деген көп халық,
Алып келді қамалап,
Тұра қалды жағалап.
Ортаға келіп бұл тұрды,
Бір Аллаға паналап.
Он екі жілігін
Он екі мыңға санап-ай,
Қамаған жауға қарамай.
- 820 Сонда ындыс сөйледі:
— Жылқының міндің қарасын,
Жарқыным, қайда барасың?!
Білмей ме екен жас бала
Өзінің қайрат-шамасын?!
Қолындағы найзаңыз,
Болмайды енді айлаңыз.
Қамап тұрған ындысқа
Келе ме, байғұс, шамаңыз?!
Қайта жүр, бала, сіз, — деді,
- 830 Сіздің елге барамыз.
Елден шықтық ноғайға,
Көрсек, елін шабарға.
Олжа қылып мал-басын
Ол ноғайдың аларға.
Баста сен бір еліңе,
Тауып бер бізге жеріңді.
«Өлмеймін» деп ойлама,
Бізіңменен ойнама,
Қамап тұрған ер, — деді.
- 840 Боламысың осынша

- Көп халыққа тең? — деді.
Түк ашуда пайда жоқ,
Өлесің, сорлы, сен, — деді.
«Өлмеймін» десең бейшара,
Еліңе бастап жүр, — деді.
Сонда Жұбаныш сөйледі:
— Мен ноғай деген ел, — деді,
Мекенімді сұрасаң,
Еділден шыққан кең сала,
850 Ноғайдан шыққан ер, — деді.
Бастайын ба енді мен?! — деді,
Аузыңа келген сөзіңді
Сөйледің-ау, ындыс, сен, — деді.
Ұстадым алмас қолыма,
Салармын, ындыс, жолыңа.
«Аламын деп тұрсың ба,
Жалғыз ғой» деп, өзіңше!
Еліңді іздеп табарға,
Ындысты қоймай шабарға.
860 Артымда жүрген әскер көп,
Ілгері озып мен келдім
Болатұғын хабарға,
Еліңді іздеп табарға.
Бес мың кісі қолым бар,
Енді, ындыс, сорың бар,
Атың менен тоныңды
Олжа етіп аларға
Ойлаған менің ойым бар.
Елің.....
870 Тобылғылы тауға
Көп ындысты.....
Келдім мен.....
Сонда ындыс сөйледі:
— Жерімді менің сұрасаң,
Тобылғылы тау, — деді.
Іздегенім сұрасаң,
Еділ деген су, — деді,
Жағасы қалың ну, — деді,
Жер сауыры бұл, — деді.

- 880 Әңгімені көп айтпа,
 Баста енді соғысты.
 Енді өлесің сен, — деді.
 Ер еді артық айлалы,
 Көлденеңнен қолға алды
 Жұбаныш сонда найзаны.
 Бір шабуыл жанына
 Батыр етті пайданы.
 Найзасын алып қолына,
 Ұрысатын жаулардың
 890 Сонда салды жолына.
 Сермеді, найза қолға алып...

.....

- Жұбаныш сонда ақырды.
 Рүстем Дастан, Арышлан —
 Екі ерді шақырды.
 Жеңейін деп ойлады
 Ындыс деген көпірді.
 Найзасын салып ындысқа,
 Апшысын жаудың қуырды.
 Көрмегенге таң болды,
 900 Ұрысқан жерін қараса,
 Қызыл жоса қан болды.
 Өлген адам үстінен
 Қара ат шауып, басады,
 Ындыс қорқып, сасады.
 Күні-түні соғысты
 Бұл төрт күнге толады.
 Күн қараңғы болады,
 Ындыстар қашып тарады.
 Ағарып таң атқанда
 910 Жұбаныш дөңге көз салған.
 Ешбіреуін көре алмай,
 Сай-саладан қарады,
 «Тағы да қалмақ бар ма, — деп,
 Кеткен екен заңғар, — деп,

- Жетейін, — деп, — еліне,
Тобылғылы тауына», —
Жұбаныш батыр салады.
Күні-түні жол жүрді,
Қисапсыз көп мол жүрді.
- 920 Еліне хабар тиіпті,
Мұнан бұрын қалмақтар
Еліне келіп жетіпті,
Ханға хабар етіпті.
Күні-түні шапқылап,
Еліне жетті жалбақтап:
«Бізге қиын болды, — деп,
Ноғай келіп қалды, — деп.
Қатын менен баланы
Ноғай талап алды, — деп.
- 930 Артында оның бар, — деді,
Бес мың кісі қолдары.
Әскері оның көп екен,
Қазылып жатыр жолдары бұл, — деді.
Озып келген бір адам,
Қолында бар найзасы,
Көп екен жауға айласы,
Шапсақ, қылыш өтпейді.
Онан да жақын баруға,
Қолымыз, қорқып, батпады.
- 940 Қу жебесі қолында,
Кейінгі қалған ындыстың
Жүрген шығар соңында».
Ілгері кетті хабарға:
«Ханымызға айтар, — деп,
Жинап әскер алар, — деп.
Ханымыз барса ноғайға,
Басын кесіп алар, — деп,
Сормаңдай өліп қалар, — деп.
Астында жүйрік Қара ат бар,
- 950 Тек сермесе, кеседі,
Жанында кескір болат бар.
Не қылса да, қоймайды,
Жарағы қанға тоймайды.

- Ортада қамап тұрғанда,
Шамырқанып, шамданды,
Буырқанып, бусанды,
Қалмаққа құтырып оқ атты,
Жұмсады қатты болатты.
Көрген адам айта алмас,
960 «Жылқы» деп бұл атты.
Атқан оғы іркілмей
Нешесінен өтеді.
Ортаға атқан бұл оғы
Нешелерді бұл тесіп,
Шетке шығып кетеді.
Қолында бар-ды жебесі-ай,
Көрмеді жөнді шегедей.
Жалғыз келді оңаша,
Қайраты мықты, тамаша.
970 Мың жарым кісі қамады,
Келмеді сонда бір жанның
Бұл адамға шамасы.
Бұл пәле екен табылған
Жалмауыздай, қарашы-ай».
Ханы сонда ақырды,
Әскерлерін шақырды.
Тұрмады әскер бапталып,
Бәрі шығып, шабады,
Мұрсатқа қоймай, жапырып,
980 Хан бұйырғасын, шақырып.
Ханға келді қашқаны,
Тұра ала ма сасқаны.
«Жалғыз болса бұл адам,
Етерміз деп ұйығын,
Кесерміз деп мүйізін»,
Көп әскердің ішінде
Ханы жүрді бас болып,
Көрейін деп ноғайдың,
Жалғыз болса, шамасын.
990 Кім өлтірсе, сол алсын
Астындағы Қарасын.
Және алсын қолынан

- Қылышы мен найзасын,
Тарылтсың деп тынысын.
Шығармай, жылдам өлтір деп,
Сол ноғайдың тынысын.
Алдымен келді ерлері,
Ханынан бұрын жетем деп.
Жалпылдап шауып келеді,
1000 Ат-тонын олжа етем деп.
Қанғырып жүрген бұл ноғай
Олжа қылмай, не етем деп.
Жұбаныш сонда Қара атты
Мініп алып, шабады.
Топырағы кетеді
Құйындайын бұрқырап.
Кесек-кесек кетеді
Табанынан зырқырап.
Бұрылмады батыр-ай,
1010 Салды, «Алла!» деп, айқайын
Жұбаныш сонда, япырай!
Дауысын естіп ындыстар,
Зөресе кетіп, сасады.
Ермін деген немелер,
Түсі кетіп, қашады.
Найзағайдай ойнады,
Шабысқа Қара ат тоймады.
Ол дыбысын қарасаң,
Күркіреген күндей-ді.
1020 «Қайратымды біл», — дейді.
Бұрынғыны тастап Жұбаныш,
Енді нағыз шындайды.
Алдына келген ындысты,
Қылыш шауып, ұндайды.
Көрмеген екен сор маңдай
Қырғын салған мұндайды.
Қайратын көріп, сасады,
Әр жаққа ындыс қашады.
Шығармады биікке-ай,
1030 Оны қуып киіктей,
Сай-салаға қамады.

- Тығылғанын табады,
Балдағы алтын көк алмас,
Соныменен шабады.
Бұл батырға шабуға
Ендігі жерде хан керек,
Хан болса, сорлы не қылсын,
Оған дағы жан керек!
Барайын деп қалаға,
1040 Ол да қашты, қайрылмай,
Ұрысуға шыдамай.
Бара алмады қалаға,
«Кетейін деп далаға,
Қалың қамыс араға.
Кетермін, — деп ойлады, —
Көрінбей ол қараға».
Жазық бір жердің даласын,
Жұбаныш көріп қалады,
Қашан ханның қарасын.
1050 Қасында бар он кісі
Бұрыннан жолдас, шамасы.
Ашылсын деп араға,
Барайын деп қалаға,
Қашқан екен ол сорлы,
Жеткізбен деп қараға.
Жұбаныш қуып келеді.
Атының басын бұрады,
Қараны көріп алғасын,
Кетпесін деп далаға,
1060 Шыға қашты қараға.
Жазылып келіп, бүгілді,
Омыраудан тері төгілді,
Шортандай белі бүгілді.
Аузын ашып арандай
Артынан жетті, япырай,
Жақындап келді батыр-ай.
«Қашқанменен, қоймас, — деп,
Құр қашқанмен, болмас», — деп,
Тұра қалды қайрылып,
1070 Жолдасынан айрылып.

- Басқасы тұрды кідіріп:
«Ханды тастап кетпелік,
Құр қорқақтық етпелік,
Егер жеңсе ханымыз,
Сонда кірер сәніміз.
Хан жеңілсе, бұл қамыс
Ішіне қашып барайық».
Сонда келіп Жұбаныш,
Ындысқа сөз сөйледі:
- 1080 — Астыңа мінген — сұр, — деді,
Әуре қылып, ындысым,
Қаша бермей құр, — деді.
Аты-жөнің айтшы сен,
Іздегенім сіз, — деді,
Сөзіме құлақ сал, — деді,
Өлмей тұрып, атыңды айт,
Сұрап тұрмын мен?! — деді.
Сонда ханың сөйледі:
— Ақылсыз ноғай — сен, — деді,
- 1090 Ындыс деген — мен, — деді.
Өңгіме саған не керек,
Соғысалық, кел! — деді.
Артынан келген тебініп,
Жалмауыздай емініп,
Қорықсын ба ындыстан,
Тұрсын ба кейін шегініп.
Екеуі қатар шабысты,
Найзаны қатар салысты.
Ындыстың салған найзасы
- 1100 Ұңғысынан омырылып,
Найзасы сынып қалады.
Жұбаныштың найзасы,
Салғанда оның айласын,
Ұстаған жерден жапырылып,
Омырылған екен ұңғысы.
Алмаспенен шабысты,
Сауыт пенен шарайна
Үстінде оның бар еді.
Темірден өтпей қаруы,

- 1110 Сермесе де, қалады.
Сонда тұрып Жұбаныш
Қорамсаға қол салды.
«Қалмайын деп ноғайдан»,
Қалмақ та сонда оңдалды.
Жұбаныш артық ер еді,
Қыбырлайтын жер еді.
Сұр жебені қолға алып,
Батыр атып қалады.
Атқан жерін қарашы,
Жұтқыншақтан өтеді,
- 1120 Қалмақтың басы жерге жетеді.
Ханы өлген соң, сормаңдай,
Қасындағы он кісі
Баяғы айтқан қамысқа
Жасырынып қалады.
Сытырлаған қамыстан
Даусын естіп алыстан,
Он кісінің аты да
Шаршаған екен шабыстан,
Онын бірдей өлтірді.
- 1130 Жұбаныштай батыр-ай
Қарамады «олжа» деп.
Көрейін деп шамасын.
Алайын деп қаласын,
Бірқатарын қырғасын,
Ханның салған сарайын,
Сарайына барады.
Ішінде тұрған қолдардың
Қырып салды талайын.
Енді көрді шамасын,
- 1140 Шулатты қатын-баласын.
Оттатпады ол атты,
Өзі де тамақ татпады,
Дем алып, кідіріп, жатпады.
Ат құйрығын өргесін,
Жау қайратын көргесін,
Тілегін Алла бергесін,
Ындысқа салды ойынды,

- Қатты қылды тойынды.
«Жау келеді» деген жоқ,
1150 Бұл ындыстың ойында.
Шұбырды ындыс баласы,
Көп екен оның қарасы.
Көп те болса, не қылсын
Келмейді оның шамасы.
Айдады қуып жеріне,
Жеткізем деп еліне,
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Қолдарын байлап, айдады.
Жүрді қатты аяңдап,
1160 Тұрмады жерде баяндап.
Күні-түні жүргізіп,
Ындысқа тыным бермеді.
Бір күндері келеді,
Үш Қиянның бойынан
Ноғайлының көрді қарасын,
Елінің көрді шамасын.
Жесір менен жебірдің
Елі көрді қарасын.
Жұбаныш жүрді ілгері,
1170 Барайын деп, хабарға.
Анасына жолығып,
Сөлемдесіп қаларға.
Жерінің жазық даласы,
Ішінде оның бар екен
Бес жасар Сүйініш деген баласы.
Ауылға жақын келгенде,
Алдынан шықты анасы,
Ол құшақтап баласын.
Сонда Жұбаныш сөйледі:
1180 — Артық туған анамыз,
Ақылы асқан данамыз!
Дені сау ма, қарт ана,
Қолыңда тұрған балаңыз.
Астана халқым аман ба?
Барған жерім ындыстың
Тобылғылы тау еді,

- Шүкір, денім сау еді.
Біндыс ханын өлтіріп,
Айдадым қатын-баласын,
1190 Тартып алдым қаласын,
Жетім мен жесір айдадым,
Анау — соның қарасы.
Кемпір сонда сөйледі:
— Сау-саламат келдің бе,
Жұбанып көрген қарағым,
Омыртқада жұлыным,
Немере туған құлыным?!
Жазық құба дөңіңіз,
Тап өзіңіз көргендей
1200 Мұнда қалған еліңіз.
Бұрынғыдай түзелді,
Сіздер қайтып келгесін,
Қарағым, енді бұл заман.
Біз — тұрған анаңыз,
Қолымда тұрған, қарағым,
Мынау Сүйініш балаңыз.
Алдыңа алып, сүйінші,
Сүйініп көрген балаңыз.
Атының басын бұрады,
1210 Жақындап батыр, сұрады:
«Берсең, берші, ана», — деп,
Қолына алып тұрады.
Біразырақ қыдырып,
Ат үстінде жүреді.
«Енді мынау бала, — деп,
Балаңды алшы, ана», — деп,
Атынан түсіп жазыққа,
Ат байлады қазыққа.
Екі бірдей шөрді алып,
1220 Келген жері осы еді.

Сүйініш

- Қарадөңнің баласы —
Жұбаныш деген ер еді.
Он жас пенен он бесте
Атқа мініп кек алған.
Жұбаныш атқа мінгесін,
Ноғайлы халқы дем алған.
Баласыз болып бұл жүріп,
Баба түкті шашты Өзіз —
Кереметті пірлерге
- 10 Отырып үйде сыйынған,
Сол секілді ерлерге.
Алладан тілеп жүргенде,
Қатынынан бір ұл туды.
Сүйініп, туған баланың
Атын қойды Сүйініш.
Сүйініш асық ойнады,
Ойынға ол тоймады.
Ойын менен күлкіге
Сүйініш жүріп молықты.
- 20 Асық ойнап жүргенде,
Ноғайлының бір шалы
Сүйінішке жолықты.
Асық, сақа қолға алып,
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Бара жатыр бала қозғалып,
Балаларға жетем деп,
Ойнамай асық, не етем — деп.
Ноғайлының бір шалы:
— Тұра тұр, бала, сен, — деді,

- 30 Жолығамын мен, — деді.
Бара жатқан бала жүгіріп,
Тұра қалды кідіріп.
Қасындағы бұл шалы:
«Баласы кімнің сен? — деді,
Жөнінді енді айт», — деді.
Сонда бала кідіріп,
Сақасы бар қолында,
Балалықтан басқа жоқ еді
Ол баланың ойында.
- 40 Сонда Сүйініш сөйледі:
— Жасың үлкен бабасың,
Сұрайсың кімнің баласын?
Әкемнің аты — Жұбаныш,
Өзімнің атым — Сүйініш,
Ойнайын деп барамын
Көрінген анау балаға.
Жолдасымнан қалдырып,
Қалдырдың ғой мені бөлеге.
Ар жағымды білмеймін,
- 50 Көргенім жоқ мен, — деді.
Сонда қартың сөйледі:
— Арғы атаңды білемін,
Қарадөң деген қарт еді.
Өзің әкең — Жұбаныш
Жұбанып көрген бала еді.
Сүйініш бала сен бе едің,
Ойнағаның асық жөн бе еді!
Он жасыңа жеткенің,
Асық ойнап, не еткенің!
- 60 Атаңа тартып тумадың,
Атаның жолын қумадың!
Әкең еді Жұбаныш —
Адырнасын қолға алып,
Ел шетіне жау келсе,
Жүруші еді долданып.
«Дұшпанға кегім кетер», — деп,
Қорлығы мұның өтер, — деп,
Құр жүргенім бекер», — деп,

- Он жасында өкең ел алған,
70 Ындыс пенен қалмақтан
Жапанда талай кек алған.
Жұбаныш таққа мінген соң,
Бұл ноғайлы дем алған.
Жыламаған ноғайлының
Қатыны мен баласы.
Асықпа, балам, асықпа,
Сөзімді аңдап қарашы.
Іздеп келдім мен сені
«Жұбаныштан Сүйініш
80 Туды» деген сөзбенен,
Көруге келдім көзбенен.
Ұмтыласың асыққа,
Асық құрысын, асықпа!
Тіл алсаң, бала, сен, — деді,
Ноғайдың шетін жау алды,
Оны алған — қалмақ ел, — деді.
Ішінде оның ханы жоқ,
Артық туған ері жоқ
Шаруа ноғай ел еді.
90 Оның ішінде байы көп,
Мырза менен шал еді.
«Малдың жайын етем, — деп,
Малды бақпай, не етем — деп,
Ел шетіне қонам, — деп,
Жұбаныштың қасында
Үстімнен дүбір келмес, — деп,
Дұшпаным қорлық бермес», — деп,
Жұбаныштай ерлерің
Алпысқа жасы толған соң,
100 Өзі егде болған соң,
Шықпай отыр далаға,
Артында бала болған соң.
Ақылды болсаң, кетпеші,
Ақылсыз болсаң, кете бер,
Кеткен балаға жете бер,
Анау тұрған балаға.
Тындамасаң сөзімді,

- Кете бер енді далаға,
Жұбаныш пен Қарадөңдей
110 Атадан бол садаға!
Бүйтіп адам болғанша,
Барғайсың жылдам молаға.
Менің атым — Нұр, — деді,
Сөзімді байқап тұр, — деді.
Ноғайлының шетін жау алды,
Оны алған — қалмақ жау, — деді.
Сүйініш енді сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Жасың үлкен сіз, — деді,
120 Ойнаған бала — біз, — деді.
Барушы едім жүгіріп,
Жалаң аяқ, жалаң бас
Өзіммен қатар балаға.
«Әкем тірі тұрғанда,
Келе ме деуші едім,
Ноғайлы халқы қараға!
Қызылбас пен бұл ындыс
Көзін салмас деп едім,
Қатын менен балаға».
130 Жасың жетіп, жан ата,
Сақал-мұртың ағарып,
Келдің ғой қатты қабарып,
Қалмақ елді алды деп,
Болмайсың енді адам деп.
Онға жаңа мен жеттім —
Ойнаушы едім баламен,
Жүруші едім даламен.
Не қылғаның, жан ата,
Кейігенің балаға?!
140 Құмармысың, жан ата,
Қаңғыртуға далаға,
Мені сілтеп бөлеге?!
Мен еркелеп жүруші ем
Ата менен анаға.
Асықтан басқа шықпадым
Жалғыз өзім далаға.

- Еш нәрсені көрмеген
Оңай бола ма балаға?!
Сонда қартың сөйледі:
- 150 — Бұрынғы өткен заманда
Ілгері қатар теңімен,
Ноғайлының елінен —
Орақ пенен ер Мамай
Сегіз бенен тоғызда
Қозанды алды, шырағым!
Қарасай мен ер Қазі,
Ол — Орақтың баласы,
Жеті менен сегізде
Қондыкер шәрін бұл алды.
- 160 Мұны байқап қарашы,
Бұлардың жасы бұл қалай?!
Сегіз жасқа келгенде,
Ұрыспай барып, кек алған
Батыр хан деген қалмақтан.
Үйде қалған Қарасай,
Мінейін десе, аты жоқ,
Асынар қару, заты жоқ.
«Қарасай көкем келер, — деп,
Басыңды, қалмақ, бөлер, — деп,
- 170 Үш күн тұрмай, жылдам көн,
Көкем келіп қалар», — деп,
Үйде қалған Қарасай
Сыралғы сыйлық бұл алды.
Ер Қазидың ақылы —
Жасыңнан сенің бұл қалай?!
Төрт жасына жеткенде,
Ақжонас ұлы Ер Кеңес,
Жасы алтыға келгенде,
Қара деген қалмақтың
- 180 Мұсылман қылған қаласын,
Жылатқан қатын-баласын,
Мұны, балам, біл, — деді.
Қараның қызы Қарлығаш
Жұптыға алған ер, — деді.
Кеңестердің ақылын,

- Жүрегiнiң батылын,
Он жас келгесiн басыңа,
Сол ердiң қарашы, қарағым,
Қаншаға келген жасына.
- 190 Сонда Сүйiнiш жабықты,
«Тастайын деп асықты»,
Даладан келiп үйiне,
Шешесiне келе сөйледi:
— Айналайын анамыз,
Жасым онға келгесiн,
Суалды-ау сiздiң мамаңыз.
Мен едiм жалғыз балаңыз,
Көңлiме қатты ой түстi,
Шешеке, байқап қараңыз.
- 200 Жердiң жүзi кең екен,
Қара жердiң үстiнде
Әр түрлi халық, ел екен.
Қайратымды бiлмеген
Ақылсыз надан мен екем.
Бiзден бұрын ноғайдан
Неше түрлi ер өткен.
Сұрап келiп отырсам,
Бәрiнiң жасы менен кем өткен.
- 210 Алты-жетi жасында,
Алдыңың тоғыз жасы бар,
Олардың, байқап қарасам,
Ындыстан алған елi бар,
Жiбермеген кегi бар,
Әркiмнiң маған айтатын сөзi бар.
Әкем мiнген Қара атты
Мiнуге келдiм, шешеке,
Бууға келдiм белiме,
Шеше, семсер болатты.
- 220 Адырнаны қолға алып,
Үргiм келдi, қозғалып.
Алыс жерге мен кетсем,
Ер белгiсiн мен етсем,
Ындыс пенен қалмақты,
Қызылбастай елдердi

- Келтірмеймін қалаға.
Асырайын оларды,
Жерімнен қуып, далаға,
Айналайын, шешеке.
- 230 Шешесі сонда сөйледі:
— Артық туған данасың,
Жап-жас қана баласың.
Қандай жауға барасың?
Қабырғаң сенің қатқан жоқ,
Омыртқаң әлі өскен жоқ,
Сүйегің сенің, қарағым,
Он беске жасың толықсын.
Қыз-келіншек жүгіріп,
«Болды деп жігіт», жолықсын.
- 240 «Пөленшенің ұлы», — деп,
Сыртыңнан дұшпан торықсын.
Ноғайлының жақсылары
«Ер тұқымы» деп жолықсын.
Жалаң аяқ, жалаң бас
Ойнап жүрсің асықты.
Тілімді алсаң, ат мінбе,
Ер киімін сен киме,
Елсіз жол сен жүрме.
Қасыңа жолдас ермейді,
Сені «ер» деп ешкім білмейді.
- 250 Жер жазығы даласың,
Далада өліп қаласың,
Ақылың болса, шырағым,
Ананың тілін аласың.
Он беске жасың толғасын,
Жауыңа сонда барасың.
Жасы жеткен анаңыз
Сен кеткен соң қалаға,
Қалмай ма иесіз далада?
Сонда Сүйініш сөйледі:
- 260 — Неше түрлі елдерде,
Неше түрлі ерлер де,
Жеті менен сегізде
Қызылбас пен қалмақтан

Ындыс деген елдерден,
Жауын жеңіп кек алған
Мендей ноғайлы жоқ па екен?!

- Сонда тұрып Сүйініш,
Ат қасына барады.
Атты барып ноқталап,
270 Басына жүген салады.
Жүгендегі атты ерледі,
Екі айылын бек тартып,
Құйысқанын қысқартып.
Атты ерлеп болғасын,
Үйге таман келеді.
Аштырып сонда сандықты,
Қорамсадан көп оқты
Ол қабына салады.
Керегеде тұрған кек жебе
280 Оны да батыр алады.
Ілулі тұрған беренді
Белге тартып буады.
Үстіне киіп шарайна,
Бек тартады белдеуін,
Дулығаны қолға алып,
Оңғарсын Алла жолды деп,
Қара атқа мініп алады.
Ноғайлынын, бірі жүрмеді,
«Ақылсыз туған сорлы» деп,
290 Бір адам оған ермеді.
Сүйініш кетті қалаға,
Тұрмаймын деп далада.
«Тапсырдым Аққа сені», — деп,
Жауап берді анаға.
Бұл байғұсқа қиын-ды,
Бір Аллаға сиынды,
Кетті батыр алысқа,
Шыдасын ба намысқа!
Қашаннан тұлпар серігі
300 Шаршасын ба шабысқа!
Шыдасын ба ер жігіт,

- Онға жасы толғасын,
Дұшпанға кеткен намысқа!
Сұлтан деген қалмағың
Жіберген екен әскерін,
Алып кел деп ноғайлының
Қатыны мен баласын,
Бұзып кел деп қаласын.
Сүйініш жүріп келгенде
- 310 Аңның көрді қарасын.
Шаң қарасын көргесін,
Атының басын тартады,
Ат құйрығын өреді.
Жау қарасын көргесін,
Жақындап батыр келеді.
Жалғыз қара екенін
Қалмақтар сонда біледі.
Екі қалмақ сол көптен
Ілгері қарай шығады.
- 320 «Ол бір жалғыз қара, — деп,
Жолдасы жоқ дара», — деп,
Екі қалмақ кеңесті.
«Оған келер шама», — деп
Жақындап қалмақ келеді.
Мінгендері көк екен,
Қайраттары көп екен.
Алмаймын деген бір жанды
Жүдө ойында жоқ екен.
Сүйініш те кідірмей,
- 330 Қалмаққа жетіп келеді.
Қалмақ сонда сөйледі:
— Жас бала ғой өзі, — деп,
Мазақтап сонда күледі.
Жылқының мініп қарасын,
Жарқыным, қайда барасың?
Бізде әскер көп, — деді,
Сізде қандай ой, — деді,
Сізге болар той, — деді.
Астыңдағы атыңды,
- 340 Қару менен жарағың

- Жерге шеш те, қой, — деді.
Сонда Сүйініш сөйледі:
— Біздің ноғай — ел, — деді,
Әркімнің де ақылы
Өзіне болар жөн, — деді.
Төбесі шоқты қалмақтың
Ақылсызы сенсің-ау,
Ат-жарақты беретін
Кісі ме едім мен?! — деді.
- 350 Мен — ноғайлы деген ел, — деді,
Артымда әскер, қолым бар,
Қалмақ деген елдерді
Қойман деген ойым бар.
Дін мәнісін білмейсің,
Дінсіз көпір, сен, — деді,
Қоямыз ба сені біз!
Келе жатқан артымда
Бір мың кісі қол! — деді.
Қарауылға шығып келе жатқан
- 360 Жалғыз кісі — мен, — деді.
Ат берген жол жақсы болса,
Аттарыңнан түс-тағы,
Қорамсанды бер, — деді.
«Алып тасталы, — деп, — басын-ай,
Тұрасың ба қасында-ай»,
Екі қалмақ ұмтылды
Қапелімде осылай.
Сүйініш салды алмасты,
Ол алмас кеспей қалмас-ты,
- 370 Біреуін шауып тастады.
Ал біреуі өлгесін,
Қалғаны қашады,
Қысылып, жаман сасады.
Қалмақтың аты көк еді,
Сүйініштің атының
Қайраты тіпті көп еді.
Жетсе дағы, сермемей
Келе жатыр алмасты,
«Дұшпанның көзі көрсін, — деп,

380 Көзі көріп тұрғанда,
Көз алдында өлсін», — деп.
Әскерге жақын келгенде,
Сонда салды найзасын.
Шығарып жанын байғұстың,
Шынымен қылды айласын.

Сүйініш екеуін өлтіргеннен кейін көп әскермен соғысқысы келмеді. Сүйініштің қайратын көрген соң, көп әскер де бата алмайды. Батыр өзі жөніне жүре береді.

Іздеген жерін сұрасаң,
Қараойықтың көлі еді.
Сонда жатқан көп қалмақ
Қашаннан жау ел еді.
390 Күні-түні жол жүрді,
Қисапсыз көп мол жүрді.
Жапанда жүрген бала-ды,
Жалғыз кетіп барады.
Он жасына келгенде,
Тәуекелмен іс қылып,
Жолға түсіп алады.
Жүрген жерін сұрасаң,
Екі айлық жер еді,
Айдын шалқар көл еді.
400 Құдық қазылмайтын дөң еді,
Екі айлық жолдың ішінде
Бір айлығы шөл еді.
Іздеп шыққан қалмақты,
Шамасы келсе, алмақ-ты.
Баяғы қарттың сөзімен
Ашуланып жас бала,
Алыс жерге бармақ-ты.
Қараойықтың көлінде,
Неше түрлі ерлер бар
410 Ол қалмақтың елінде.
Мақтанады әркімдер
Өзінің тұрып жерінде.
Қалмақтың ханы Сұлтан-ды,

- Халық еді жатқан ұлтанды.
Жібермей бір боз тұлпарды,
Ол да жайлап қоюшы еді.
Ақылы көп, мол екен,
Айдалы қалмақ сол екен.
Ай сайын атпен қыдырып,
420 Елінің шетін барлайтын.
Сондай болған хан екен,
Халқына тыныш жан екен.
Хан атқа мініп, ел шетін
Қыдырып жүріп, ол өзі,
Асынғаны — көк темір,
Үстінде бар-ды көп темір,
Алыс пенен жақынды болжайды екен.
«Қашсам, құтылып кетем, — деп,
Қусам, өзім жетем, — деп,
430 Жолдас алып, не етем, — деп,
Сұлтандайын қарашы,
Айласы көп заңғарды.
Майдан жазық, дөңдерде
Сұлтан көрді бір қара.
Келе жатқан Сүйініш
Ол да көрді қараны.
«Жапанда жалғыз бір қара
Жетейін», — деп, бұл қалмақ,
Ол қараға қарады,
440 Бозға қамшы салады.
Қалмақ мінген боз тұлпар —
Ұшқан құстай жануар,
Зырлады ол да шүйіліп.
Атының түрін көргесін,
Сүйініш батыр қарады.
Қара атты «шүү» деп алғасын,
Алдынан қара көргесін,
Арандай аузын ашады,
Құлаштап аяқ басады.
450 Ханның мінген боз атының
Сүйегі қызып барады,
Жүрген сайын топырақ

- Құйындай қылып борады.
Ол Сұлтанның үстінде
Бір теңгелік киім жоқ.
Ең болмаса, қолында
Ұстаған мықты қамшы жоқ.
Сонда ханың келеді,
Сүйініштің қасына
460 Келе сөйлей береді:
— Жылқының мінген қарасын,
Жарқыным, қайда барасың?
Мен қалмақ деген ел едім,
Біраз түйе жоғалтып,
Іздеп жүрген батырмын.
Көрдіңіз бе қара сіз? — деді,
Жоқ қараған — біз, — деді.
Хан секілді емес, апырай!
Киіміне қарасаң,
470 Қаңғырып жүрген пақыр-ай.
Сонда Сүйініш сөйледі:
Астыңа мінген боз, — деді,
Мынау қалай сөз! — деді.
Өзіңізге қарасам,
Бір теңгелік киім жоқ.
Атыңызға қарасам,
Құстай зырлайды.
Сүйегі қызып алған соң,
Бұл жануар тұра ма?!
480 Қалайынша жоғалды
Бұл қалмақтың түйесі?!
Жоғалған малдың сен бе едің,
Бейшара, енді иесі?!
Сонда ханың сөйледі:
— Шаруа халқым жай еді,
Мен бір жүрген малшы едім,
Мал бақтырған бай еді.
«Тауып кел, — деп, — түйені»,
Қатты маған ақырды,
490 Мініп шыққаным соның аты еді.
Іздеп шықтым далаға,

- «Іздеп, тауып келмесең,
Келме, — деді, — қалаға».
Жарлылық деген көп жаман,
Қалам ғой сонда бөлеге.
Көрдің бе сондай түйені,
Кім боласың сен? — деді.
Сүйініш сонда сөйледі:
Көргенім жоқ түйені,
500 Менің елім — құл, — деді,
Басқа жөнімді сұрама.
Еш нәрсенің мәнісін
Білмейсің ғой сен, — деді.
Бұл қалмақ қандай ел? — деді,
Қараойық қандай жер?
Басташы еліңе сен, — деді,
Бастамасаң еліңе,
Өлтіремін мен! — деді.
— Артық туған батыр-ай,
510 Мен едім жарлы пақыр-ай.
Қарайын мен де малымды,
«Тауып бер» деп, қинама,
Менің тұрған елімді,
Өзірлеме маған өлімді.
Жібереің мен сілтеп
Саған тұрған жерімді.
Кейін қайтып мен барсам,
Хабарды қалмақ алғасын,
Бекітіп қаласын қойғасын,
520 Алды-артын байқар-ды.
Елге өзің барғасын,
Салмаймысың айқайды!
Асыл туған ер, — деді,
Ғаріп болған мен, — деді.
Алыс емес ауылым,
Жеті күндік жер, — деді.
Жеті күн түгіл, бес күнде,
Тек бір тірі болсаң, барасың.
Сол уақыттар болғанда,
530 Төңірегіне қарады.

- Сүйініштейін жас бала:
«Бұл қалай, — деп, — апыр-ай?!»
Астындағы атына қараса,
Омырауы кең даладай.
Аяғына қараса,
Тасты шағып басады,
Сай-саланы бұл аттап,
Адымын сондай ашады.
Сонда тұрып Сүйініш
- 540 Қайрыла тұрып сөйледі:
— Әй, қалмағым, сен, — деді,
Сенің көріп атыңды,
Сескеніп тұрмын мен, — деді.
Айыл-тұрман бек, — деді,
Қайраты аттың көп, — деді.
Сүйініш қалды бұл ойға:
«Ұмтылайын, найза алып,
Қалмақ қорқып, қашар, — деп,
Ұшы жаман найзадан, қорамсадан, — деп.
- 550 Көрейін, — деп, — қайратын
Астына мінген боз аттың».
Қалмақтың мінген боз аты
Ауыздығын шайнады,
Қысаңқырақ бұл тартса,
«Жібер деп басын», ойнады.
Қалмақ қауіп етеді,
Боздың басын босатты.
Сүйініш сонда қарады,
Қара аттың басын босатып,
- 560 Бұл да шабуыл салады.
Алыстан жүрген жануар,
Сал бөксе болған Қара ат
Жете алмай қалады.
Боз атпенен, шегініп,
Қалмақ қашып кетеді.
Тер шыққанша, Қара атты
Сүйініш бала ұрмады.
Кідіріп қалмақ тұрмады,
Оқтан жүйрік жануар

- 570 Боздан аттап зырлады.
Омыраудан тер шығып,
Қара ат сонда желікті.
Алдынан кеткен боз атқа
Жетіп қалды қарасы,
Жақындады шамасы.
Сонда тұрып хан Сұлтан
Атының басын бұрады,
Көлденең тартып тұрады.
Мынау тұрған ақбоз ат
- 580 Жер басқан жаһан жетпеген,
Алдынан жаһан кетпеген.
Артымнан жетіп қоймадың,
«Қашқан құл», — деп ойладың.
Сабыр қыл, бала, сен, — деді,
Елге хабар берейін,
Ер болсаң, батыр, сен, — деді.
Сонда Сүйініш ойлады
Ғаріп емес екенін:
«Мұның еліне барсам,
- 590 Қаласы қандай екен деп,
Аттанып шықсын әскері,
Қайратымды көрсін деп,
Жазыққа майдан келсін деп».
— Рұқсат бердім мен, — деді,
Еліңе хабар бер, — деді,
Кешігіп қалмай үш күннен,
Жақындап осында кел, — деді.
Болған сынды, Сұлтан хан,
Жансыз болған сен, — деді.
- 600 Қолыңа алған қару жоқ,
Боларсың қапыл, ер, — деді.
Қапысыз болып енді өзің,
Мықты болсаң, кел, — деді.
Төңірегінде бар еді
Биік-биік таулары,
Мықты оның жаулары.
Көріп тұрып Сүйініш,
Үш күндей тоқтап қалады.

- Анау Сұлтан ханымыз
610 Еліне хабар салады,
Үш күнде әскер жинап алады.
— Бізге болды қызық, — деп,
Қаңғырып бір ноғай келді, — деп,
Қайраты жаман бұзық, — деп.
Аты жүйрік, қашқанды
Жібермей, қуып жетеді.
Қашып едім жеткізбей,
«Кетемін, — деп, — жеткізбей»,
Жібермеді Қара ат-ай,
620 Құрғырда бар-ды қанат-ай.
Үш мың кісі көп әскер,
Хан шықты бұған бас болып.
Келе жатыр Сұлтаның,
Ерлерді «кел» деп, шақырды:
«Ойлап, ақыл табың, — деп,
Қаңғырып келді бір ноғай,
Ортаға мықтап алың, — деп.
Ортаға мықтап алғасын,
Аямай, оны шабың, — деп.
630 Қамағасын бөріңіз,
Бір ноғайға келмей ме
Қаңғырып жүрген әліңіз!
Шығайын таудың басына,
Бір жүз кісі тұрыңыз
Менің келіп қасыма.
Үш мың әскердің
Бір кісіні жеңе алмай,
«Қозғалайық», — деп,
«Ажал айдаған сор маңдай,
640 Ақылсыз, — деп ойлама, —
Бұрын-соңды ұрысып
Басқа жаумен көрмеген».
«Нем қалар деп ойлайды,
Мұнша жаннан өлмеген».
Жапыра қамап алыңыз,
Соны өлтіріп келгенді
Патша етіп қоярмын.

- Бетіне біреу қараса,
Оның басын кесіп, жоярмын,
650 Қылар ма екен осылай!
Істегін, біліп өзіңіз —
Менің айтқаным осылай».
Сонда тұрып әскерлер:
— Ол ноғайдан қорықпаң, — деп,
Бәрі етіп мықтылық,
Хан алдында мақтанды.
Жау қарасын көргесін,
Қара атты жақсы ерледі,
Ат құйрығын өреді.
660 Сай-саладан аулақта
Сүйініш барып тұрыпты.
Қаумалаған көп қалмақ
Ол баланы көргесін,
Соған қарап жөнелді.
Көп әскерді көргесін,
Жасқанбады Сүйініш,
Сүйініш тұрып қалады,
Дулыға киді басына,
Келсе де қалмақ қасына.
670 Сүйеніп тұрып найзасын,
Тұрып сонда, ойлады
Өзіне келер пайдасын.
Көп кісіні көргесін,
Бір Аллаға сыйынды,
Бұрынғы өткен пірлерге.
Шарайна мен дулыға,
Оны жақсы киінді,
Екі білегін сыбанды.
Үш мың кісі әскердің
680 Шаңы болды тұмандай.
«Құтылар ма екен адам!» деп,
Он екі тұтам қу жебе
Ер қасынан алады.
Атайын деп ол оқты
Оңтайланып бұл да қарады.
Ақ сүңгінің бар еді

- Ортасында ілгегі,
Қарына оны іледі.
Атының басын бұрады,
690 «Тәуекел!» деп, тұрады.
Шапқан қалмақ бола ма,
Жапырған қол қоя ма,
Шыр айнала қамады.
Ортада тұрып Сүйініш
Жалғыз өзі қалады.
Еш жауапқа келмей-ақ,
Сұр жебеге қол қояды,
Қолы оқты тартып қалады.
Төртеу, бесеу кісі емес,
700 Талайдың басы домалап,
Басылып жерде қалады.
Атқан оқтың алдынан
Бірқатары төгіліп,
Сол жерде бос қалады.
Неше рет оқ атты,
Оқты қардай боратты.
Оқтың түрін көргесін,
Қалмақтың ханы шұбырып,
Тұра алмады кідіріп.
710 Тұс-тұсынан шабады,
Жақындап келіп қалады.
Келгенімен, пайда жоқ,
Қылатұғын айла жоқ.
Көк жебені ерге іліп,
Астындағы Қара аты
Оқ жыландай ойнайды.
Салып еді шабуыл,
Ол шабысқа тоймайды.
Кешкі уақыт болғанда,
720 Күннің көзі батады.
Қырылған адам саны жоқ,
Домаланып жатады,
Жанталасып, «Өлем» деп,
Өлім жолын көрем деп.
Келіп еді әуелі

- «Бір ноғайды алам» деп.
Ала алмады ноғайды,
Берекесі кетеді.
Кеткен емей, немене!
- 730 Бір мыңдайы қырылды,
Сәске уақыты жеткенше,
Мыңға жетіп өлгені —
Япырай, мұны қарашы-ай,
Енді болды тамаша-ай!
Қырылған көп қалмақтар
Ат аяғына басылды,
Қаны судай шашылды.
Сол жорықтың бойында
Қара атпен қосылды.
- 740 Тер шыққасын омыраудан,
Қара ат жақсы көсілді.
Хан қасында қорғалап,
Тығылды бес жүз адам-ай.
Өлмегені қашыпты,
Еліне қарай асыпты,
Қорғануға еліне,
Өзінің тұрған жеріне.
Ағарып таң атқанда,
Маңайында көпір жоқ,
- 750 Қыбырлап жүр Сүйініш,
Қалмақты қуып аямай.
Тау басында кідіріп,
Тек алты жүз кісімен
Ханның өзі қалады.
Ханның шаңын көргесін,
Барады жақын батыр-ай.
Қолы ханға тигесін,
Тоқтасын ба, япырай!
Қалмақпен, келіп, соғысты.
- 760 Көп ұрыстың ішінде
Қарсы келіп, Сүйініш
Сұлтан ханмен тоғысты.
Сұлтандайын ханыңыз келе сөйлей береді:
— Ноғайлы деген — сен, — деді,

- Қалмақ деген — мен, — деді,
Менің атым — хан Сұлтан,
Жасқанбасаң, кел, — деді.
Қарсы келіп екеуі,
Ақ сүңгіні салысты.
- 770 Өтпегесін сүңгісі,
Алмаспенен шабысты.
Кейін бірдей шегініп,
Қорамсамен атысты.
Жайына қарап жүрген жоқ,
Қызыл қанға батысты.
Сүйініштей жас бала
Шылбырды белге байлады,
Қаруды жақын сайлады.
Бір күн, бір түн алысып,
- 780 Сұлтандайын ханыңды
Жығып жерге салады.
Доңыздайын өкіртіп,
Ол қалмақты шалады.
Өлтіргесін қалмақты,
Қарамады олжаға,
Қалаға жетіп барады.
Қалаға қалмақ толыпты,
Жақындап бәрі босыпты.
Қалаға келді Сүйініш,
- 790 Көкірекке дем беріп.
Қазулы жатқан орларды,
Жаюлы тұрған торларды,
Қағулы тұрған жебесін,
Бекітіп қаққан шегесін,
Қалмақтың басты қаласын,
«Көрейін, — деп, — шамасын».
Қала да қорған болмады,
Сыртқа қашып тұрады,
Үріккен жаман болады.
- 800 Алды-алдына бытырап
Қалмақтар кетіп барады.
Төңірегі қызыл құм еді,
Сексеуілді бұл түлей

- Және қамыс ну еді,
Қалмақтар соған қашады.
Қатын-бала жүгіріп
Алды-алдына бұл кетті.
Көзі көрген адамды
Жібермеді Сүйініш,
810 Қалаға қуып қамады.
«Жүрмеймін» деген адамды
Малша қуып, сабады.
Тоғыз күнге толғанда,
Ол қалмақты қамады.
Бұрын мекен еткен қала-ды,
Қалаға қасап болғасын,
«Айдайын, — деп, — қалмақты»,
Жеріне қарай қарады.
Көндіруге дініне,
820 Сөйлетуге тіліне.
Сұлтанның қызы — Бибіжан
Сонда келді қасына.
Келе сонда сөйледі:
Ақсүйек қаның баласың.
Алдың қалмақ қаласын.
Өлтірдің менің бабамды,
Бұздың тұрған қаламды.
«Сүйегі қатар, теңім деп,
Көретін заман болар ма,
830 Әлдеқандай енді деп»,
Артық туған ер, — деді,
Көруге келдім мен, — деді,
Жақсы-жаман етсең де,
Қызметіңе көнеміз,
Не қыласың сен? — деді.
Реңі жанға жаққандай,
Беті қызыл мақпалдай.
Сонда Сүйініш сөйледі:
Қайта бер кейін сен, — деді,
840 Көп кісімен жүресің,
Өлтірмеймін мен, — деді.
Өз бағыңнан көресің,

- Өлтіргізбен, — деді.
Қайтуға батыр қамданды,
Күні-түні жол жүрді,
Неше күндей мол жүрді,
Жақындады қалаға.
«Барайын» деп ойлады,
Ілгері хабар етуге.
- 850 Көрінді жесір қарасы,
Көрінгесін, қараға,
Сүйініш батыр бұл жүрді
Көрінуге анаға.
Алдынан шығып анасы,
Келгеннен соң баласы,
Сөзді айтты, қарашы:
— Қарағым, қалқам, сен, — деді,
Отыр едім сағынып.
Сау-саламат келдің бе,
- 860 Перзентім жалғыз, сен, — деді.
Баяғы иісің бар ма екен,
Искейін, қарағым,
Берегірек кел, — деді.
Атынан түсіп Сүйініш,
Жүгіріп келді анаға.
Шыдай ма ана балаға!
Бетінен сүйіп, «Балам» деп,
Қорғалайтын панам деп.
Айналайын, қарағым,
- 870 Жау келген күн қалам деп,
Жел болған күн панам деп.
Ризамын Құдайға,
Кетсем де енді дүниеден, —
Осылай деп кемпір сөйледі.
Мерекелеп, той қылып,
Сұлтанның қызы — аруды,
Жұпты қылып алған жер
Бибі сынды сұлуды.
Бибіменен екеуі
- 880 Бірге өмір сүреді.
Бір күндері болғанда,

- Қатынынан ұл туады.
Сүйініштей ханыңыз,
Ноғайды билеп тұрған заманда
Бір күні хабар алады,
Аттанып қалмақ келді деп,
Ноғайды шауып алды деп,
Сонда Сүйініш ханыңыз
Жинап алды қарасын,
Би менен ер, шорасын.
- 890 Келетін жау кім екен,
Хабарларың бар ма? — деп.
Шығайық енді далаға,
Келтірмейік қалаға.
Тигізбейік заңғарды
Қатын менен балаға.
Шетке шығып, қарарға,
Қарауылға барарға
Біреуіңді қасыма
Қосшылыққа аларға.
- 900 Сол кісінің ішінен
Еш адам жауап бермеді,
«Ерем» деп айтып көрмеді.
Ішінде бір жас жігіт —
Нұрлыхан жауап береді:
— Егер қосшы қылсаңыз,
Барайын бірге мен, — деді,
Ат, жарағым кем еді,
Жарлылау едім мен, — деді.
«Боламын қосшы» дегесін,
- 910 Сүйініш сонда қарады.
Астыңа мінер ат болса,
Қолайлы керек зат болса,
Анау тұрған қазынадан
Тандап ат пен қару ал.
Сонда барып Нұрлыхан,
Көп жылқының ішінен
Өзіне ат тандады.
Қанша аралап жүрсе де,
Қолайлы ат таппады.

- 920 Сонда жүгіріп Нұрлыхан
Сүйінішке келеді:
Көп жылқының ішінен
Бір ат таңдап, таппадым.
Егер рұқсат етсеңіз,
Бір жарлының Көк атын,
Соны көріп, ұнаттым.
Енді қалай қылайын,
Ұрыспасаңыз өзіңіз,
Көк жылқыға төрт жылқы
- 930 Айырбас қылып алайын.
Сүйініш сонда шақырды
Ноғайлының байларын
Дәулет жиған қасына.
«Төрт жылқыны берің» деп,
Байлардың салды басына.
Бұйрықтан кетер шама жоқ,
Бермейтұғын шара жоқ,
Байлар беріп төрт атты,
Алып берді Көк атты,
- 940 Кескір қылыш найза мен.
Жүретін болды екеуі
Қатарласып айылмен.
Сүйініш мінді Қараны-ай,
Қасына ертіп жолдасын,
Екеуі кетіп барады-ай.
Жүрген жердің белгілі
Алыс еді арасы.
Іздеген жердің шамасы —
Қарашымырақ даласы.
- 950 Түбі жақын құмдығы
Ежелден-ақ мол еді,
Мекені қалмақ сол еді,
Сол жерде жатқан ел еді.
«Елден бір шығып алғасын,
Барамыз саған, болса да,
Бір қырық күнде» деп еді.
Өзі жаздың күні еді,
«Шөлдейміз» деп Сүйініш,

- Екі салқын бойында
960 Қатаңырақ жүреді.
Жер белгісін шамалайды,
Ақылы бар адам ғой,
Көк аттың жүрісін аңдайды.
Батырларға жол болды,
Жүрісі жүрген оң болды.
Мың кісі қалмақ аттанған,
«Ноғайлыны шабам деп,
Сүйінішті іздеп табам деп,
Бізге қайрат қылатын
970 Ол ноғай қандай адам деп,
Естіген екен хабар деп,
Ноғай келіп қалар деп».
Жіберген екен мың әскер,
«Ноғайды, барып, шабың деп,
Қайдан да болса, табың деп»,
Айтқан екен хандары.
Аттандырып жіберген
Өңкей батыр ерлерді.
Бұларға айтқан бұйрығы:
980 Ноғайлыны алып кел,
Тулатып бірге баласын,
Қиратып кел қаласын.
Басқа жерге бармай сіз,
Тек ноғайға барыңыз.
Көріп келің ерлерін,
Ноғайлының елдерін,
Байтақ көл мен жерлерін.
Қапы қылмай, хабарлап,
Ұрысыңыз ерлермен.
990 Аттанған кісі мың еді,
Бәрі де өңкей ер еді.
«Бір-біреуміз болмаймыз
Мың кісіге», — деп еді.
Төрт айлық алып азықты
Аттарына артыпты.
«Барамыз, — деп, — ноғайға»,
Мың кісі қалмақ тартады.

- Шаттың бойын жағалап,
Жүрді қалмақ қамалап,
1000 Төмен жүрді шамалап.
Алдынан салып қарауыл,
Қырық кісі кетті ілгері
Ноғайлыны көріп, аларға,
Қайта айналып берерге
Кейінгіге хабарға.
Бір күндері болғанда,
Қырық кісі алдымен
Темірдің келді басына.
Екі батыр бұл шыққан
1010 Шаттың бойын жағалап.
«Жазық жерге шықпайық,
Барайық таумен жағалап».
Жемнің бойы Темір-ді,
Темірге келіп Сүйініш,
Дем алып сонда, кідірді.
Жатыр еді Сүйініш
Қалың тоғай жағалап,
«Жері қалың қамыс деп,
Өлі қалмақ алыс деп».
1020 Жолдасына сол шақта:
— Бала, тұршы сен, — деді,
Жүрегім менің толқып тұр,
Дұшпан келіп қалмасын.
Отырғанда бұл бейқұт,
Бізді ұстап алмасын!
Байлауда аты тұрса да,
Қару-жарақ жерде еді.
Қасындағы балаға:
— Түрегел! — деп Сүйініш,
1030 Сол заманда ақырды.
Түрегеліп бұл ұшып,
— Тұршы, батыр, сен де, — деп,
Дұшпан келді енді, — деп,
Хабар берді батыр-ай,
Сасып қалды, япырай!
Жерде жатқан алмасты

- Бала белге буады.
Тұсаулы тұрған Көк атқа,
Арқандаулы жануар.
- 1040 Сүйініш те беліне
Байлап алды қылышын.
Қорамсаны ерге ілді,
Жау келгенін ер білді.
Шаншып тастап найзасын,
Таба алмай қалды батырлар
Жауға қылар айласын,
Қалмақ келіп қалғасын.
Аттарына аттанды
Екі бірдей батырың,
- 1050 Жан-жағына қарамай.
Келе жатқан қырық кісі
Көздері көріп қалады
Қозғалаған екі қараны.
Қырық кісі қайтады,
Азын-көбін білмеді,
Аттың басын бұрмады.
Үстіне дұшпан келгесін,
Бұлар да қарап тұрмады.
Батырлар қатты сасады,
- 1060 Айқай-тарсыл естігесін,
Астындағы аттары
Басын алып қашады.
Сүйініш сонда ақырды,
«Алла!» — деп, ұран шақырды.
Астында мінген Көк, — деді,
Қайраты аттың көп, — деді.
Бұл бейнелі жылқылар
Қалмақ итте жоқ, — деді.
Маңайынан алысқа
- 1070 Асып кетпе далаға.
Шамалы жерде, қасымда
Жалғасып жүріп, ер, — деді.
Екеуінің аттары
Аспанға қарғып, ырғиды.
Аузын ашып арандай,

- Құлағын тігіп жануар.
Қалмақ жақын келгенде
Байлады жасыл туын-ай.
«Алланың» шері — Аршылан,
1080 Енді жәрдем бер, — деді.
Қыбырла, бала, сен, — деді,
Аттың басын бұр туған.
Қалмаққа қарап жөнелді,
«Қалма, бала, сен», — деді.
Қасындағы баласы
Жалғас кетіп барады,
Жақындасып қалады,
Ойынды үлкен салады.
Күні-түні соғысты,
1090 Қалмақтар жаман тоғысты.
Оқ тиген жерде тастады,
Қалып жатыр қалмақтың
Домалап жерде бастары.
Қысылып Қара ат, терледі,
Беренді батыр сермеді.
Қасындағы баласы
Өзіне қатар ермеді.
Таңдап алған Көк еді,
Мұнда да қайрат көп еді.
1100 Қолы қанға тойғасын,
Қысылмай ол да жөнелді.
Суырып алып, «Алмас деп,
Шапса, кеспей қалмас деп»,
Қалмақтың келіп қасына-ай,
Тұрсын ба кеспей басын-ай!
Сүйініштен кем емес,
Ерлігі мұның осылай.
Ат құйрығын өрісті,
Қызықты сонда көрісті.
1110 Шаң шығады тұмандай,
Қызық болды бұларға-ай.
Күн бір кешке таянды,
Екі батыр найзасын
Етіп жатыр-ау, қалмақтың

- Шетінен қырып, пайдасын.
Қызыл қанға боялды,
Ерлер қандады найзасын.
Сермеді қатты қылышын,
Тарылтты жаудың тынысын.
- 1120 Күннің көзі батқанша,
Жеңіліпті, япырай,
Белгілі құрған қақпандай.
Қарсы тұрған қалмаққа
Жарағы қанға тоймады,
Көрінгенді қоймады.
«Тауысам деп қалмақты»,
Сонда батыр ойлады.
Қасындағы жас бала,
Бұл да батыр масқара.
- 1130 Түн ортасы болғанда,
Бірін-бірі шақырды.
Сүйініш: — Әй, жас бала,
Жолдасым, бері кел, — деді,
Жөн таптым мен, — деді.
Сүйініштің қасына
Қайтып келді бала да.
Ағасына сөйледі:
— Артық туған жанымыз,
Билеген жалғыз ханымыз,
- 1140 Таба алмадым қалмақты,
Өрі бері шапқылап.
«Осы жерден біреуі,
Бітті ме деп ойлаймын,
Қалмақ иттің срогы».
Шақырған келдім дауысқа,
Жақын жерді айтсаң да,
Кетіп қалған екенмін,
«Қуам» деп, тіпті алысқа.
Енді қалай етеміз,
- 1150 Біреуі жоқ қалмақтың,
Қайдан іздеп табамыз,
Бұл жерде тұрып, не етеміз?!
Жолмен жағалап,

- Шаттың бойын кетелік.
Енді қара көрінсе,
Ұстап алып, заңғардың
Өзін басшы етелік.
Жүре берді аяңдап,
Отырмады баяндап,
1160 Ат бір демін алсын деп,
Терін басып алсын деп.
- Көргесін қалмақ қараны,
Жіберген екен бір адам,
«Жылдам әскер келсін деп,
Азы-көбін білмейміз,
Көрдік екі қараны,
«Жансыз ба», деп ойлаймыз,
Аз болсақ та, соғысып,
Басын кесіп аламыз».
- 1170 «Екеу ғой деп қарасы,
Аз екен деп шамасы,
Жақынырақ келгесін
Қалмақтар қатты сасады.
Күннің көзі батқансын,
Бес-оннан бөлініп әрқайсысы,
Қалың қамыс ішіне
Бәрі бытырап қашады.
Қалмақты қашқан көргесін,
Артынан қоймай қуады,
- 1180 Қалмаққа мүшкіл туады.
Қалың қамыс ішінен
Біреуін ұстап алады,
— Қанша едің? — деп сұрады.
Сонда қалмақ сөйледі:
— Асыл туған ер, — деді,
Қырық кісі біз, — деді,
Артымызда бар еді
Бір мың кісі қол, — деді.
Елімізді сұрасаң,
- 1190 Қарақұдық басында,
Жері қалың ну, — деді,

- Өзі жазық дөң, — деді,
Көп ноғайдын ішінде
Байтақ жатқан ел, — деді.
Аз кісісің сен, — деді,
Оған барсаң өлесің,
Бармай қайтшы сен, — деді,
Таң атқанша келеді,
Байқасаңыз, ол, — деді.
- 1200 Енді өзіңіз біліңіз,
Келмейді біздің шамамыз.
«Есіттік қой хабарын,
Лайықты болды ғой
Басын кесіп аларға!»
Қасындағы жолдасы
Сүйініштің суырды
Беліндегі қылышын.
Ол баланың көрдің бе —
Сермеген екен қылышын,
- 1210 Тарылтты қалмақ тынысын.
Аттың басын бұрады,
Ат құйрығын өреді,
Кідіріп Сүйініш тұрады,
Үстінде бар-ды ақ сауыт,
Ілгері еді көп зауыт.
Сүйініш артық ер еді,
Үстінде асыл киімі.
Қасындағы баланың
Шүберектен басқа емес
- 1220 Үстіндегі киімі.
Сүйініш сонда шешіп,
Үстіндегі шарайна
Жолдасына береді.
Шарайна киді үстіне,
Дулыға киді басына.
Тастасын ба Сүйініш,
Тірлікте баланы
Еріткесін қасына.
Таң сарғайып келгенде,
- 1230 Күннің көзі шығады.

- Сонда Сүйініш сөйледі:
«Жар болсын Жаппар Құдайым,
Рүстем, Дастан ер, — деді,
Ер тілегін бер, — деді.
Алланың шері — Аршылан,
Жәрдем бер бізге сен, — деді.
Қасиеттерің бар болса,
Осы жауда кел», — деді.
Осылай деп Сүйініш,
1240 Құбылаға бір қарады.
Қасындағы жас бала,
Жау көрмеген бала еді,
Сүйініш оған пана еді.
Күннің көзі шыққанда,
Көрінді жаудың қарасы-ай,
Енді болды тамаша-ай.
«Қайтеміз», — деп сөйледі,
Қасындағы баласы-ай.
Сонда Сүйініш сөйледі:
1250 — Қасымда жолдас, жұбайым,
Жар болсын Жаппар Құдайым!
Үстіңдегі шарайна
Өтпейді қылыш, найзасы,
Қалмақтың аз-ды айласы.
- Сүйініш мінген Қара ат
Құлағын тігіп жануар,
Түстік жаққа қарады.
Не көрді деп жануар,
Сүйініш сонда тұрады.
1260 Бара жатыр бір адам
Атқа мініп жалпылдап,
Екі аяғы салпылдап.
Қасындағы балаға
Сүйініш тұрып бұйырды:
— Ол қараға бар, — деді,
Өлтірмей қуып кел, — деді,
Тұрармын байқап мен, — деді.
Мен тұрармын аялдап,

- Алдыма қарай кел, — деді.
- 1270 Шауып бала жөнелді,
Қайраты аттың көп еді,
Жетті қуып артынан,
Құтыла алмас болғасын,
Ол да тоқтап тұр еді.
— Кейін қарай жүр, — деді,
Өлтіремін мен, — деді.
Қуып айдап келеді
Сүйінішті алдына.
Сүйініш сонда сөйледі:
- 1280 — Қай қалмақсың, сен? — деді,
Сөзіме жауап бер, — деді,
Кешегі әскер ішінде
Жүрген едің сен, — деді,
Еліңді тауып бер, — деді.
Еліңді тауып бермесен,
Өлтіремін мен, — деді.
Сонда қалмақ сөйледі:
— Қашық-ау біздің ел, — деді,
Кідірмей жүрсек біз, — деді,
- 1290 Жиырма күндік жол, — деді.
Елде қалды ханымыз,
Жолға шықтым мен, — деді.
«Қоймаймыз жауды деуші едік,
Алармыз деп қаласын,
Көрерміз-ау деуші едік,
Ондай жаудың шамасын.
Салармыз деп құлдыққа
Оның қатын-баласын».
Елге бармай біз көрдік
- 1300 Ен далада қызықты,
Басымыз қалды домалап.
Атқан оқты біз көрдік
Жаңбырдай тасқан сабалап.
Қалмақтың қаны төгілді
Биіктен ойға жұмалап,
Қашып едім, кетем деп,
Қайтып елге жетем, кеп.

- Артымнан қуып бұл жетті,
Мініп алып Көк атпен,
1310 Беліне байлап қылышын,
Тарылтты-ау менің тынысым.
Жақынырақ келгенде,
«Тұр» деген есіттім дыбысын.
Атымның басын бұрғанша
Қорыққаннан тұрғаным
Бір қасық қисаң қанымды,
Қинамасаң жанымды.
Тура бастап барамын,
Мекен қылған елімді.
1320 Неге адасып кетейін,
Өсіп-өнген жерімнен
Берсең және ағамды,
Ата менен анамды,
Бір қасық қисаң қандарын,
Қинамасаң жандарын,
Қасындағы берсеңіз
Қатын менен балаларын.
Сонда тұрып Сүйініш:
— Көп сөйлем, сен, — деді,
1330 Тура баста жолыңды.
Жалқаулық етсең, сор маңдай
Көресің қорлық сен, — деді.
Біраз жерге келгенде,
Қасына келіп ергенде,
Бірнеше күн жүргенде,
«Көрінген тонау
Қараға көзің сал, — деді,
Ілгері барып біреуің,
Елден хабар ал, — деді,
1340 Қалмаққа хабар сал, — деді.
Берік болмасын қаласы,
Аздық келмес шамасы.
«Берік қылып салды, — деп,
Айтушы еді, — қаласын».
Көргенім жоқ сіздерге
Айтуға оның шамасын.

- Сонда Сүйініш шақырды,
Қасындағы баласын:
— Найзаңды маған бер, — деді,
1350 Арала барып қаласын,
Елеусіз барып араға,
Қалаға барып, хабар бер,
«Келеді деп ноғайлы,
Аттанған қол-әскермен».
Кетті шауып бала да,
Барды енді қалаға.
Қылышты байлап ішінен,
Киім киіп сыртынан,
Бала барды жағалап,
1360 Қыдырып жүрді шамалап.
Қайдан келген кісі деп,
Балалары жиналып,
Қарайды енді қамалап.
Ордасы құрған жебе екен,
Жебесін мықты бекіткен,
Болаттан қаққан шеге екен.
Жеті қатар жебесі,
Болат екен шегесі.
Есігін салған темірден,
1370 Төбесі екен қарағай.
Ішінен көріп кетіпті,
Барған батыр қарамай.
Шал мен жүрген балаға,
Шетке шығып айтыпты,
Оларға хабар етіпті,
Енді ноғай келед деп,
Шығыңыз сыртқа енді деп,
Бала біткен шулапты:
«Жау келді, — деп, — қалаға».
1380 Шуламай бала, тұра ма!
Шалбақыр келді қалаға,
Біз қалдық деп бөлеге.
Шыға көрің, ел, — деді,
Бара көрің, ер, — деді,
Астында мінген көк, — деді,

- Үстінде бар жас бала,
Қайраты оның көп, — деді.
Келіп-кетті қалаға,
«Жау келді» деп айтып жүр
- 1390 Өңкей жүрген балаға.
Сонда қалмақ сасады,
Түсі кетіп қашады.
Биі мен бегі жүгіріп,
Тоқтатпады кідіріп.
«Ноғайлының әскері
Біздің елге келді деп,
Жөнеліңіз, ел, — деді.
Осылай деп хандары
Отырған жерде сөйледі.
- 1400 Алды-артына қарады,
Көп кісіні жия алмай
Тек бір мың кісідей шауып барады.
— Аз ғана кісі — ол, — деді,
Болар жолымыз оң, — деді.
Сорлы маңдай оларды
Айдаған сол, — деді.
Олжа қылып алармыз,
Басын кесіп салармыз.
Шапты шығып далаға,
- 1410 Жері жазық болғасын,
Көрмей қара бола ма.
Сүйініш жауап береді
Қасындағы балаға:
— Шетке шық та, кете бер,
Көпке кірсең, сор маңдай,
Аңсызда шауып кетермін!
Қалмаққа келді тебініп,
Жалмауыздай емініп.
Жау қарасын көргесін,
- 1420 Тұрсын ба батыр, шегініп.
Алмасты алды суырып,
Өзірлеп келді болатты,
Бетін жауға қаратты.
Қасындағы баласы

- Найзасын алып қолына,
Сүйініштей ерлердің
Ол да еріп соңына.
Мінген аттар шаршамай,
Қашаннан қойған жаратып,
1430 Апшысын жаудың қуырып.
Ерлер қарап тұрмады,
Төбесі шоқты қалмақты
Әбірет сөйтіп шырмады.
Қалмады біреу кідіріп,
Келіп жатыр артынан,
Қалмақтың көбі шұбырып.
Алды жатыр жығылып,
Өлгені қалды басылып.
Ұрысып еді сәскеде,
1440 Күннің көзі батқанша,
Ұрыса берді қарамай,
Ағарып таң атқанша.
Үш күндейін шабуыл
Ат үстінде салысты.
Сол ұрыстың ішінде
Хан мен өлді қарасы,
Шулады қатын-баласы.
Кейіндегі жаманның
Неге келсін шамасы!
1450 Қалмақтың алды қаласын,
Шулатып қатын-баласын.
Күні-түні бұл бес күн
Сол соғыста болады.
Қаны судай тасады,
Қалған қалмақ қашады
Көрінбей кетіп далаға.
Көрінгенін қоймады,
Жарағы қанға тоймады,
Қалмақ шіркін оңбады.
1460 Шұбыртты сонда қалмақтың
Қатыны менен баласын
Жинап алды қарасын.
От жіберіп, өртеді,

- Ағаштан қылған қаласын.
«Біздің халық қонар деп,
Осы қоныс болар деп.
Тұрмасын қалмақ, өтсін деп,
Тоқтамай құрғыр кетсін деп»,
Неше байтақ жол жүрді.
- 1470 Баяғы көрген жерімен
Шаттың бойын жағалап,
Төмен жүрді шамалап.
Қалмақтың қатын-баласын
Қуды, оларды сабалап.
Шал мен кемпір, жас бала
Жылайды сонда егіліп,
Көзінің жасы төгіліп.
Кемпір менен шалдардың
Тізесі жүр бүгіліп.
- 1480 Қамшы өткен балалар
Тоқтамай жүрді жүгіріп,
Отыра алмай кідіріп.
Неше күндей ол жүріп,
Қисапсыз көп мол жүріп,
Қайта жүріп келеді,
Өзінің мекен жеріне —
Ақұшан мен Қанжыға,
Келтірді айдап еліне.
Елге сонда көрінді,
Ел ішіне келгесін,
Қалмақтар тарап, бөлінді.
Бөлінгеннің мәнісі:
Ата ұлына берді еншілеп.
Сүйініштей батырдың
- 1495 Қалмақты алған жері осы еді.

Ер Бегіс

Сүйініштің жасы қырыққа келгенде, бала көрмей жүріп барып бір балалы болады. Ол баласының атын ноғай жиналып отырып: «Бұның арғы атасы — Қарадөң, о да асқан ер еді, мұнан туған Жұбаныш, өз қатарында бұ да асқан ер болды, мұның әкесі — Сүйініш, бұ да өз қатарына ерлер болды. Мұнан туған бала да ер болар, мұның атын Бегіс қоялық. Егер ер болса, қатарына жетіп қалар, көздесе, «ер» деген атақты, ер атағын қосармыз», — деп ойлады да, бұның атын Бегіс қойды.

Бегіс өзі үлкен болып, жасы жиырмаға келеді. Сонда отырып ноғайдың ақсақал, билері келеді. Келіп отырғанда бір ақсақал тұрып: «Осы Сүйініштің баласы адам болудан кетті, жасы жиырмаға келгенше балалықтың жолында жүр, әлі адамдық ойламай отыр. Әкесі шынжыры үзілмей келе жатқан ер еді. Әкесі — Сүйініш он бес жасқа келгенде, халықтың арын арлап, кегін кектей, ноғайдың жерін қалмаққа бермей, қалмақтан жетім-жесір, мал алып, елінің аш-арығын бағып отырушы еді. Бұда ол жоқ. «Осының шынжырын үзіп кетеді-ау» деген ой туып жүр-ау. Халықтың ойы осылай», — деді. Сол сөзді естіп, Бегіс өзінің әкесіне келіп, сөйлейді:

— Ай, бабамыз, бабамыз,
Желді күні панамыз,
Жаулы жерде қаламыз.
Ноғайдың айтқан сөзіне,
Баба, енді қараңыз.
Арғы атаң — Қарадөң
Өзінен ерлік озбаған.
Байлығын оның қарасаң,
Мыңнан қойы қоздаған,

- Сары інген жүздеп боздаған.
10 Есігінің алдында
Жүзден-жүзден құл болған.
Оның ұлы — Жұбаныш
Қатарында о да ер екен,
Ерегіскен қалмақты
Бұтадай қылып жанышқан
О да айтулы бөрі екен,
Шынжырлы туған ер екен.
Оның ұлы сен едің,
Сенің балаң мен едім.
- 20 Он бесінде ат мініп,
Ноғайдың қамын ойладың.
Қатын-бала қамы үшін,
Кеудедегі жаны үшін,
Төгілер беттің ары үшін
Қалмаққа барып, кекті алдың.
Көрдің, ата, шамасын,
Жылаттың қатын-баласын.
Байқап келіп, отырсам,
Үшеуің де артық ер екен.
- 30 Ноғайдың сөзін қарашы,
Айтады екен ноғайлар:
«Осының осы баласы
Жоқ екен, — дейді, — санасы.
Сіздердей артық ерлер
Баласы адам болмаса,
Үзілді-ау тұқым» дер екен.
Жиналған көп ноғайдың,
Құлағың сөзге салсаңыз,
Айтқан осы сөзі екен.
- 40 Бегістей балаңның
Көріп келген көзі екен.
Есіткенде бұл сөзді,
Сына жазды сүйегім,
Біте жазды сүрегім.
Байқасаңыз, атажан,
Мен тұрмаймын қалада.
«Үзіледі шынжыр» дегені

- Қиын болды біздей балаңа.
Атаның жолын қумаса,
50 Сізден туып бола ма!
Алла жолды оңғарса,
«Талапты ерге нұр жауар,
Талапқа белді буармын,
Атамның жолын қуармын.
Ежелден қалмақ болса жау,
Мекенденген жерінен,
Өзінің байтақ елінен,
Әуелі Алла, екінші,
Әулиелер болса жар,
60 Асырып оны қуармын.
Суалтармын қаласын,
Көрермін оның шамасын».
Күн бесеуге толғанша
Қара көк тұлпар жаратты.
Қылышы мен найзасын
Шақпақ тасқа қайратты.
Төрт күн өтіп, бесеуге
Сонда күні толады,
Кететін шағы болады.

Сол кезде Сүйініштің жылқышысы бар еді, ентігіп жүгіріп келіп, Сүйінішке сөйлей бастады:

- 70 — Ай, батыр-ай, батыр-ай,
Еліңе жау тез жетті,
Еліңді шауып, меңдетті.
Қатын менен баланың,
Қойшы менен түйеші,
Жылқышы менен падашы
Талайын сабап, көлбетті.
Таяқ жеп, қолға түсулі
Көп ноғайдың баласы.
Келіп тұрмыз жүзіміз,
80 Батыр, өзің қарашы.
Қарт болсаң да, біз келдік,
Сол бір жауға барашы.

- Біз де көмек болармыз,
Тілеп тұр халық тілекті,
Сол тілегін берсеңші.
Сонда тұрып Сүйініш
Қарт бурадай қабағы,
Қабағының жүні өсті,
Шақырды сонда ол күшті.
90 — Жиылып келген азамат,
Алла оңғарса сапарды,
Баламмен екеуіміз
Астыма мініп Қозанат,
Жүре берің сен, — деді,
Егер көмек сұрасақ,
Шақырармын мен, — деді,
Шақырғанда, кел, — деді,
Сонда көмек бер, — деді.

Сонда Сүйініш үйіне келіп, баласына сөйлей бастады:

- Айналайын, жан бала,
100 Қалаңа жау келіпті.
Қаладағы халықтың
Сазасын берді жап-жаңа.
Болса сенің қайратың,
Осы келген қалмаққа
Көрсетші қайрат сен, бала!
Жалғыз жауды қайыршы,
Атаға тартып тусаң сен,
Атаңның жолын қусаң сен,
Бекем белді бусаң сен!

Сонда сол сөзді естіп, Бегіс әкесіне сөйлеп жіберді:

- 110 — Ай, атажан, атажан!
Мен — сенен өнген балапан.
Әуелі Алла, екінші,
Әулие, шайқы жар болса,
Қолтығымнан демеші,
Қашырармын жауыңды,

- Өлтірермін, атажан,
Қамаған қалмақ қалаңды,
Өлтірермін Тірсек ханыңды.
Тарттырармын сазаны,
120 Алдырармын мазаны,
Шағылады Қозаны.
Уайым жеме, атажан,
Кегің кетпес қалмаққа —
Балаң буды белдерін!
Сонда тұрып Ер Бегіс
Қара көк атты ерледі,
Ерлеп жүріп терледі,
Бадана көзді берік сауыт
Баса үстіне киеді.
- 130 Қолға алды ақ найза,
Белге шала байлады.
Жасатқан жақсы қылышын,
Тарылтуға жаудың тынысын.
Алладан мәдет бұл тілеп,
Атына мініп алған соң,
Қалаға келген қалмаққа
Батыр Бегіс жөнеді.
Ол жөнep кеткенде,
Сонда тұрып Сүйініш,
- 140 Жасы үлкен болса да,
Ер салды сонда Қараға.
Езіліп кете жаздады
Жүректегі бауыры.
Баласының төуірі —
Бала кетті ол жалғыз
Қалмақтайын көуірге.
Ақ сауытын өңгеріп,
Азын көпке теңгеріп,
Бұ да сауыт киіп ап,
- 150 Жөнеді сонда артынан —
Шыдамады балаға.
Екеуі жауға кеткен соң,
Алпыс жаста кемпірің
Отырып сонда сөйледі:

- Айналайын, Құдай-ай,
Ағара ма көзім, жылай-ай?!
Екі бірдей арыстан
Жауға кетіп барады,
Әулие, шайқы, қолдай көр!
- 160 Жалғыз ұлым — Бегіс пен
Сүйініштей алғаным
Сапарын, Алла, жолдай көр!
Екеуінің жолына
Ақ қара бас қой садаға!
Өңкей ердің тұқымы
Осы жолы өшіп қала ма!
Алпыстағы әкесі
Шыдамай, кетіп барады.
Үш атадан келе жатқан
- 170 Тұқымы еді үзілмей,
Еріп кетті балаға.
Алты қанат ақ орда,
Ішінде оның есі жоқ,
Есіркейтін кісі жоқ,
Адыра есіз бола ма!
Мендей болған бейбақтың
Қуарып, жүзі сола ма!
Қарадөң — арғы атамыз
Әруақты ер еді,
- 180 Жәрдем бермей қала ма!
Егер жауда екеуі
Өліп кетсе, жазым боп,
Қайғыдан ішім тола ма!
Бақшалы миуа сарайым
Гүлі қурап, сола ма!
Айналайын, жан баба,
Болмаса, жан Алла,
Беріп, жәрдем бола ма!
Бұрынғыдай кеңес құрылып,
- 190 Заманым қайта бола ма.
Көзінің жасы төгілді,
Сөйтіп, кемпір жылап отырды.
Баласының артынан

- Сүйініш жақын барады.
Қалмаққа тұрып Ер Бегіс
Сонда айқай салады.
Айқайы оның шыққанда,
Жапырылып көп қалмақ
Сонда тұра қалады.
- 200 Ер Бегіс жақын қалмаққа
Тура батыр барады.
Қара тасқа қайраған
Балдағы қылыш суырып,
Сонда қолға алады:
— Ай, қалмағым, қалмағым,
Ауыр емес салмағым,
Тістелмесін бармағың.
Жекпе-жекке сен келші,
Бастап жүрген бастығың.
- 210 Ноғайменен бар ма қастығың?
Қалмақ, ноғай болғалы,
Жоқ-ты сенің достығың.
Қасыма кел сен менің,
Басыңды, барып, жұлармын!
Екінші қайтып ноғайға
Келмейтін сені қылармын!
Сонда шықты хан Тірсек
Бұл сөзіне шамданып:
— Өлтірмесем сені, — деп,
- 220 Қызығыңды жер көргір,
Жекпе-жекке барамын,
Барсам, басыңды алармын!
Қайратыңды қарармын,
Егер сені өлтірсем,
Артындағы халқыңа
Талапайды салармын! —
Деп бір, ханың долданды,
Жақын бір келді қасына,
Жақын жетіп келгенде,
- 230 Ақ найзасын қолына ап,
Сонда ерлер соғысты.
Айламенен қағысты,

- Найза ұстаған қолдары
Екеуінің де қарысты.
Лашын құстай шүйіліп,
Жауатын бұлттай мұнартып,
Бегіс сонда ақырды,
Дауысы жерді көшірді.
Ақ найзасын ол былғап,
240 Сонда қанға малынды.
Хан Тірсек те өлмеді,
Суырды қайта найзасын.
Бегістейін батырдың
Тауыса жазды айласын.
Сонда ханың ақырды,
Артындағы қалмаққа:
«Келіңдер!», — деп, шақырды.
Есіткенде дауысты,
Сонда қалмақ жапырды.
250 Жапырғанда қалмағың,
Бегіс те қарап оларға
Сонда тұрып ақырды,
Аузынан зөрі шашылды,
Өруағы судай тасыды.
Тасада тұрған Сүйініш,
Қасында бар жүз кісі,
Қарт арыстан сияқты.
Астына мініп Қара атын,
Беліне буып болатын,
260 Ақ найзасын шүйілтіп,
Шыға келді тасадан.
Сүй дегенше болмай-ақ,
Хан Тірсектей қалмағың
Жүректен қаны бұрқырап,
Қарсы келіп қалыпты.
Көргеннен соң хан Тірсек,
Кетерін қайда ол білмей,
Қашты сонда далаға,
Қамшы басты Қараға,
270 Өлері жақын болған соң,
Ұрмай атты бола ма!

Ат үстінде кетіп бара жатып хан сөйледі:

- Қатын-бала, ел қайда,
Туып-өскен жер қайда,
Қаламысың дүние-ай!
Ажал жақын көрінді,
Өкпеден қанның аққаны.
Астыма мінген Қарагер,
Шабысың маған не пайда,
Кете жазды жаным кеудеден!
- 280 Сүй дегенше болмай-ақ,
Кер ат сонда қарғыды.
Қарғымайын деп еді,
Алдынан бір сай болды кез.
Қарғығанда Кер аты,
Қолынан ұшып кетеді —
Жүзі алмас болаты
Барып жерге, тігілді.
Сонда ханың ұшады,
Тесілген сонда жүрекке
- 290 Барып, сабы ілінді.
Ілінгенде ол сабы,
Үстіндегі мал есі.
Әділ жаннан түңілді,
Осалдығы білінді.
Алыспады Сүйініш,
Аты менен сауытын
Олжа қып ап жөнеді.
Қасында бар жүз кісі,
Ер Бегіске барыпты,
- 300 Бегіспенен қосылып,
Жауға ойын салыпты.
Ақ найзасын өңгеріп,
Азын көпке теңгеріп,
Жүрді сонда Ер Бегіс.
Астындағы Қаракөк
Ор текедей орғиды,
Сайға келсе, сырғиды.
Үстіндегі Ер Бегіс

- Қатар келген Қалмақты
310 Шаншып қатар өтеді.
Қарсы келген қалмақты
Қақ маңдайдан шабады,
Өлтіріп итті салады.
Қасында жүрген жүз кісі —
Олар да жүр ойын сап.
Қалмақ шықты қаладан,
Ығысып шықты далаға.
Көбі жанның өлген соң,
Қашпасына бола ма,
320 Қырғыншылық — көргені.
Қаланың іші қан болды,
Ер Бегіс пен жүз кісі
Қаладан қуып, сандалды,
Шығарды сонда, қарашы.
Сол соғыстың ішінде
Сүйініш те жүреді
Ақ найзасын өңгеріп,
Азын көпке теңгеріп.
Баласын сонда көреді,
330 Қуанған Сүйініштің
Суалып қалған жүрекке
Қайта күші кіреді.
Айқай салып, жауына
О да бірге тиеді.
Қолына алып семсерін,
Қарсы келіп, қалмақтың
Қақ маңдайын тіледі.
Бытырап қалмақ қашқан соң,
Жеңілмесін біледі.
340 Қарсы шауып жүргенде,
Атасына баласы
Сонда қарсы келеді.
Атасын танып Ер Бегіс,
Сәлем сонда береді.
Атасы тұрып сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Айналайын, жан балам,

- Қарадан туған, хан балам,
Қалмақ итті қуа көр,
350 Атаңнан тусаң ұл болып,
Белді бекем буа көр.
Бөлек туған балаға,
Әуелі Алла, екінші,
Әулие, жәрдем бола көр!
Тарыққан жерде жебей көр,
Көзіңе іліп, елей көр,
Жалғызыма жәрдем бер.
- 360 Атамыз едің, Қарадөң,
Ерлерді едің жебеген.
Пақыр менен мүскінді
Он бесінде мініп тақ,
Көзіңе алып, еледің,
Сен де жәрдем бере көр!
Баба түкті шашты Әзіз,
Ұлсыздарға ұл бердің,
Қызсыздарға қыз бердің.
Пақыр менен мүскіндер
- 370 Жиылып, тілек еткенде,
Қабыл қылдың тілегін,
Сен де жәрдем бере көр!
Көп айтуға шама жоқ,
Қалмаққа қайта тиеді,
Найзаменен шаншып,
Бөрідей сонда іледі.
Тарап кеткен қалмақты
Жалғыздап жүріп қырады.
Ноғайдан келген жүз кісі,
- 380 Алпысы оның қалыпты.
Қалғанын алып қасына,
Бегіс пенен Сүйініш
Еліне сонда қайтады.
Еліне сонда келеді,
Қария және үлкенді
Көзіменен көріп ол,
Тасып сәлем береді.
Анасы көріп баласын,

- Қасына сонда келеді.
390 Омырауын ашады,
Бауырына басады.
«Қартайғанда көрген жалғыз», — деп,
Сонда кемпір егілді.
Анасы мен баласы
Қозыдай маңырап көрісті.

Сонан кейін арада неше жыл өтеді. Бала болмай, үлкен кісінің қатарына келіп қалады. Сол елде және өзімен қатар бір кісі болады, сол кісімен Бегіс қияметтік дос болып қояды.

Сол уақытта бір күні Бегіс ата-анасына білдірмей досына келіп, сөйлеп, былай дейді:

— Ай, досым, жас отызға келгенше дос болып, дүниеде өмір сүрдік. Біреуіміз жауап қатпай жүрдік. Мен бір ой ойлап жүрмін. «Осы ноғайдың аш-арығын бағып, соған еңбек сіңірейін» деп едім, соны саған ақылдасуға келдім. Соным қалай болад? — деді. Сонда досы отырып:

— Сенің ол айтқаның дұрыс. Екеуіміз дос болдық, енді жауға барып, кек алалық, ноғайлының аш-арығына пана болалық. Халықтың қамқоры болалық, — деді.

Сонда Бегіс: — Олай болса, мен енді көп кешікпен, — деп үйіне барды.

- Сонда үйіне барады,
Қаракөктей тұлпарды
Ер Бегіс сонда бағады.
Ақ найза мен қылышын
400 Тасқа қайрап алады.
Бір алты күн болғанда,
Сонда тұлпар жарады.
Сонда тұрып Ер Бегіс
Атқа жақын барады.
Тұмылдырық, ер, жүген
Атына тегіс салады.
Ілулі тұрған ақ сауыт
Үстіне киіп алады.
Қолға алып найзасын,
410 Ақ балдақты көк берен

Беліне тарта шалады.
Басына киіп дулыға,
Ер жанына іледі
Қорамса мен садағын,
Атына мініп алады.

*Сонда атасы шыға келіп, атқа мініп тұрған баласын көріп,
сөйлей бастайды:*

— Айналайын, жан балам,
Айырдан туған нар балам,
Қайда кетіп барасың?
Өлмеші болған атаң мен
420 Анаңа көзің сал, балам.
Тілімді менің ал, балам,
Сөзіме құлақ сал, балам.
Елің менен жұртыңды —
Оны да еске ал, балам!
Егер тілді алмасаң,
Аман-есен бол, балам!

Мен айтып болдым, — деп, үйіне кіріп жүре береді. Сонда
үйінің сыртында тұрып, атасы мен анасына Бегіс сөйлей бас-
тайды:

— Айналайын, атажан,
Тіліңді сенің алмасам,
Ойлап келіп мен тұрмын.
430 Халық, қарындас, атам мен
Бауырына басқан анамды
Асыраудың ол қамын.
Сол себепті, атажан,
Қалмақ пенен ындыстай
Жауға кетіп барамын.
Ноғайдан бір кісі
Қасыма және аламын.
... маған, атамыз,
Сұрауға тұрмын батаңыз!
440 Бермесек де батаңды,

Сол қалмаққа кетеміз.
Жауға бармай, атажан,
Бала-шаға, шал-кемпірі,
Барсам, соның қамы үшін,
Тұрып мұнда, не етеміз!

Сонда атасы ойлады: «Бұл балам халқы үшін, ата-анасы үшін бара жатса, бұным болмас», — деп, кемпірі мен екеуі келіп, бата берердегі сөзі:

— Айналайын, жан балам,
Берейін саған мен, — деді,
Қолыңды жай сен, — деді.
Бегіс аттан түседі,
450 Қолын жайып отырды.
Сонда шалың сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Әулие, шайқы, пірлерім
Қолтығыңнан сүйесін,
Қысылған жерде демесін!
Қызыр менен Ілияс,
Баба түкті шашты Өзіз —
Солар болсын панаңыз!
Жолыңды Алла оңғарсын!
460 Енді, балам, барыңыз,
Түк қоймай, жауды алыңыз.
Жау қалмаққа, жан балам,
Аман-есен барыңыз!

Сонан кейін жолдасы да келіп, екеуі жөнеліп кетеді.

Екі арыстан елінен
Жолға шығып жөнеді,
Ақ найзасы қолында,
Бөкең-бөкең желеді.
Астына мінген ерлердің
Екеуінің де қара еді.
470 Екеуі де атадан
Жалғыз туған жан еді.

- Екеуінің әкесі
Кәрі болған шал еді,
Оларға да қарамай,
Қарындас, халқы қамы үшін
Елден шығып жөнеді.
Маңайында қара жоқ,
Шырылдап ұшқан ауада
Кішігірім құстар көп,
480 Жапан түзде екеуі
Желе жортып, аяңдап,
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Сонда жүріп келеді.
Арада неше күн өтті,
Келді бір қалың тоғайға,
Бұрын-соңды, байқаса,
Аю менен арыстан
Жүреді екен тоғайда.
Сол бір уақыт шағында
490 Қарсы алдынан арыстан
Шыға келді ақырып —
Көп қамыстың ішінен.
Адамды көріп ол сонда,
Тұрып сонда, ақырды,
Дауысы жерді көшірді,
Келе жатқан Бегіске
Арыстан сонда атылды.
Қылышын алып Бегіс те,
Ер еді сондай батыл-ды,
500 Жұмсап қару, егесті.
Басына қару тиеді,
Тиген қару оңа ма?!
Көп ұзамай, хайуанның
Сонда үнін өшірді.
Тоғайды қалың қақ жарып,
Сонан шығып жөнеді.
Бөлтірік, қасқыр, аңдардың
Ортасында келеді.
Қорықпады батырлар,
510 Өздерінде батыл бар.

- Бір уақыттар болғанда,
Мидай жазық далада
Бір қатынға болды кез,
Шақырып алып қатынды
Сұрады ерлер сонан сөз:
— Ай, жарқыным, жарқыным,
Мидай жазық далада
Болдың бізге сіздер кез,
Маңайында ел бар ма,
520 Ат суарар жер бар ма?
«Сұралық» деп шақырдық.
Сонда қатын сөйледі,
Сөйлегенде, бұй деді:
— Біз бір Қалмақ елі едік,
Алдыңызда елдер бар,
Айдынды шалқар көлдер бар,
Сексеуіл мен томары —
Ол аспанға таласқан
Биік сондай жерлер бар,
530 Және де биік тау да бар.
Арғы жағын сұрасаң,
Хан Тірсектің баласы —
Тобылғы ханның елдері бар,
Жасайтын бүгін тойы бар.
Әкесін ноғай өлтірген,
«Әкемнің кегін алам деп,
Сол ноғайға барам деп»,
Ойлаған және ойы бар! —
деп, қатын жөніне кете берді.
- 540 Сонда Бегіс сөйледі:
— Ай, жолдасым, жолдасым,
Жолымызды Алла оңдасын!
Іздегеніміз болды кез,
Қыбырлалық біз тез.
Қаласына баралық,
Барып, ойран салалық.
Қаласын шауып алалық, —
Деп, ерлер жөнеді.

- Бұрынғыдан қаттырақ
550 Жүріп сондай, желеді.
Сол жүрумен отырып,
Екі күнде келеді.
Тобылғы қалмақ бас болып,
Жауына ыза-кегімен,
Ноғайменен қас болып,
Шыққан екен елінен,
Өзінің мекен жерінен,
Аттанған екен ол қалмақ,
Ноғайдағы ыза-кегінен.
- 560 Қарсы келді екеуі
Жиылған қалың қалмаққа.
Сонда Тобылғы хан сөйледі:
— Танымадым мен, — деді,
Жөніңді айтшы сен, — деді.
Түсің сары, көзің көк,
Одан басқа мінің жоқ,
Үстің киген темір көп.
Жөніңді маған айтшы,
Білейін сені мен, — деді.
- 570 Не болмаса, ермісің,
Кек алатын шермісің?
Сонда Бегіс сөйледі:
— Менің тегім — ноғайлы,
Менің атым — Бегіс,
Арғы атам — Қарадөң,
Бергі жағым — Жұбаныш,
Өзімнің әкем — Сүйініш,
Тұқымды едім теп-тегіс.
Қасымдағы — жолдасым,
- 580 Қалмақтың келдім қасына,
Жолымды Алла оңғарса.
Іздегенімді сұрасаң,
Хан Тірсектің баласы —
Тобылғы ханның елі еді,
Жүрген жөнім сол еді!

Сонда Тобылғы хан қалмаққа қарап сөйледі.

- Іздегенге — сұраған,
Келген екен жауымыз.
Қарап тұрмай, қалмақтар,
Қыздырыңдар майданды,
590 Іс қиынға айналды, —
Деп бір ханың сөйледі.
Сонда тұрып Ер Бегіс:
— Ай, қалмағым, қалмағым,
Тістелмесін бармағың,
Жеңіл емес салмағым,
Жекпе-жекке кел, — деді,
Қайратымды менің көр, — деді.
Сонда екі батыр
Жекпе-жекке соғысты.
- 600 Екі батыр соғысты,
Аттан салып, тоғысты.
Ақ найзасы жарқылдап,
Сонда ерлер қағысты,
Семсерменен шабысты.
Астындағы аттарын
Ерлер сонда сабады,
Шауып жүріп ерлерің,
Белден ұстап алады.
Олар белден ұстаса,
- 610 Аттар тоқтап қалады.
Жағаға қолды салады,
Ат үстінде екеуі
Жағаласып қалады.
Сонда тұрып Ер Бегіс
Қылышпен басқа салады.
Тиген соң қылыш басына,
Жығылып құлың қалады,
Иттің күші танады.
Артындағы мың кісі
- 620 Тұрып сонда жапырды,
Бегіс пенен жолдасы
Оларға қарап ақырды.
Ала құйын шаң болды,
Көрмегенге таң болды.

Сол бір уақыт болғанда,
Қасындағы жолдасы
Көрінбеді, апыр-ай,
Жүрегі мұздай болады,
Болса да жалғыз Ер Бегіс,
630 Қалмаққа ойын салады.
Қалмақты сонда шақырды,
Қалмақтан қайрат асырды.
Көрмеді әлі жолдасын,
Қорықты қатты жүрегі,
Кетті ердің реңі.
«Қасымдағы жолдастың
Біткен шығар дәм-тұзы», —

деп ойлап, соғысқан жерге келсе, жолдасы аузынан қан кетіп,
жүрегі тесіліп жатыр екен. Соны көрген батыр аттан құлап түсті.
Қайта есін жиып алып, түрегеліп барып еді, әлгі кісі көзінің
жасы бұршақтап отыр екен. Қасына барып, Бегіс сөйледі:

— Айналайын, Құдай-ай,
Қияметтік досымнан
640 Мені бүйтіп айырдың.
Жабығып қатты мен келсем,
Ақыл берер осылай,
Ақыл берер досымнан,
Құдай қосқан қосымнан
Айырып бүйтіп қойғаның.
Аңға қосқан сұңқарым,
Қанатын екі қайырдың.
Халық үшін өлгенің,
Шәйіт болып кетесің.
650 Кең сарайға жетесің,
Бұл дүниеден өтесің.
Аманатын Алланың
Көз алдымда бергенің.
Жарық дүние енді жоқ,
Отың жанған болды шоқ,
Не айтасың ата-анаң,
Әйеліңе және де?

- Сонда досы сөйледі:
— Ай, құрдасым, құрдасым,
660 Жүрген бірге қосылысып,
Арманда болып барамын.
Артымда менің, сұрасаң,
Кәрі атам мен анам бар.
Мен өткен соң дүниеден,
Сол атам менен анамды
Өзімдей қылып кім бағар,
Көңлің оның кім табар?!
Бағатұғын кісі жоқ,
Жұрттың онымен ісі жоқ.
670 Құрады оның сүйегі,
Қарға-құзғынға жем болар,
Тірі болсаң, барасың,
Атам, анам бар болса,
Қабатыңа аларсың,
Өзімдей қылып бағарсың.
Сүрегі бітіп, ол өлсе,
Барарсың оның қасына.
Және де сәлем айтарсың,
Бар болса менің алғаным,
680 Дүниенің білдім жалғаным.
Енді маған жарық жоқ,
Қараңғы көрге барғаным.
Ішінде оның бар болса,
Не болса да, баланы
Қолыңа сенің берсін ол,
Өзімдей сені көрсін ол,
Қамықпасын, қайғырып,
Барсын қайны халқына,
Бұрынғы түссін салтына.
690 Рұқсат оған мен бердім,
Жүре берсін дағдына,
Бұрынғы елдің салтына.
Өзімнен үлкен аға жоқ,
Не болмаса, іні жоқ,
Өттің бастан дүние боқ.
Бұрынғының бірі болармын,

- Бұл дүние кімнен өткен жоқ!
Өлмей тағы кеткен жоқ,
Қатын менен баласын
700 Дүниеден көре алмай,
Қарға-құзғынға жем болып,
Қапыда кімдер кеткен жоқ,
Аман бол енді сен! — деді.
Қағып кірпік өлуге,
Қараңғы көрге жетуге,
Жан досынан айрылып,
Түзеді маңдай кетуге.
Досынан Бегіс айрылды,
Қолындағы баулы ақ сұңқар,
710 Ол сұңқардан айрылып,
Отырып қалды майрылып,
Қанаты қалды қайрылып.
Отырып сонда, мұңайды,
Мұңайса да, достысы
Өлген соң, қайтып тұрмайды.
Атын сонсоң мініп ап,
Қалмаққа қарай жөнеді,
Шаңы ұйтқып, желеді.
Қалмақтың салған қалаға,
720 Қамшысын басып Қараға
Сонда жетіп келеді.
Келсе адам тараған,
Кемпір менен жас бала —
Қалыпты, оны бөлеген.
Аяқ басып тұрары
Қашып-босып жөнеген.
Мыңдаған қой қалған,
Сиыр менен қалды түйесі,
Түйенің жоқ-ты иесі.
730 Айдауына жарамай
Қалыпты құлын, биесі.
Есіз жатқан малдары
Айдап алып жөнеді.
Бір жан жоқ қасында,
Айдағанын сұрасаң,

- Қалмақтың қой мен түйесі,
Ер Бегіс болды иесі.
Жұруменен отырып,
Баяғы келді құдыққа,
740 Суарып малын алады,
Баяғы көрген тоғаймен
Қақ жарып өтіп барады.
Бір, екі, үш ай болғанда,
Елінің келді маңына,
Түсірді елдің жанына.
Керегін жұрт алады,
Тоғыз жүз мал қалады.
Баяғы өлген досының
Кемпір-шалы, әйелі —
750 Үшеуіне, оған барады.
Барып, әйел сөйледі:
— Ер Бегіс, Ер Бегіс,
Тұқымды едің теп-тегіс.
Алған қайда жарымыз?
Ажал жетіп, өлді ме?
Артында оның, сұрасаң,
Тігулі орда үй қалды,
Бүкірейіп белдері
Кемпір мен шал қалды,
760 Жиналған дәулет, мал қалды,
Жас он бесте қосылған,
Қынай белім шешілген,
Мендей болған жар қалды.
Және де қалды титтей баласы,
Алған жарым өлген соң,
Кім болар оның панасы?! —
Деп бір әйел егілді,
Көзінің жасы төгілді.
Сонда Ер Бегіс сөйледі,
770 Сөйлегенде, бүй деді:
— Қасымдағы жолдасым,
Ажалы жетіп, ол өлді,
Сен де айрылдың жарыңнан,
Мен де айрылдым ерімнен,

Қатар жүрген теңімнен.
Құтылған пенде бола ма
Алла салған өлімнен?!
Жолдасым сапар шегерде,
Тапсырып кеткен өлерде,
780 Мен айтайын кебінен,
Ата менен анасын,
Іште қалған баласын,
Жар жолдасын — сені де,
Тапсырып маған кеткен-ді.
Мен алармын қолыма,
Құдай жазса оңына.
Іште қалған нәресте
Дүниеге келген соң,
Оңын-солын білген соң,
Тұмсықтыға шоқытпай,
Қанаттыға қақтырмай,
Оны да әкеп қосармын
Ноғайлының тобына.
Егескен жерде ел алған,
Қыраннан тартып жем алған
Бегістейін батырдың
798 Ісі келген оңына.

Көгіс, Тегіс

- Бегістейін еріңнің
Жасы отызға келеді.
Әйел таңдап алмайды,
«Ал» десе де, болмайды.
Отырып бір күн атасы
Баласына сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Балам едің, сен, — деді,
Асырадым әлпештеп,
10 «Қарғам адам болар деп».
Сен бір адам болмадың,
«Ал десем әйел, алмадың».
Атаң келді жетпіске,
Анаң келді алпысқа,
Бүкшеңдеп жұмыс істейді.
Әйел таңдап жастықта,
«Қой» десем де, қоймадың.
Сонда Бегіс ұялды,
Атасының алдында
20 Жігіттің беті қызарды,
Сонда кетті далаға,
Сол жерде бір бай бар еді,
Жалғыз қызы бар еді —
Өз халқына қадірлі,
Қанымша сұлу атанған.
Бегіс батыр барады,
Бұрын айтқан сөзімен
Соны барып алады.
«Әйел алды Ер Бегіс»,

- 30 Дегенді естіп ноғайлы,
Қалмай, бөрі жиналды.
Қыз да келді отауға,
Көбейді қыздар отауда.
Үш күн ұдайы ойын қып,
Тоғыз күн ұдайы жібермей,
Ат шаптырды тойын қып.
Аттар шапты бөйгеге,
Жүз елу қой, сегіз қара
Тігілді сол бөйгеде.
- 40 Ноғайлының жандарын,
Тамақ сыйлап, тойғызды.
Арада өтті бір жыл.
Ер Бегістің әйелі
Екіқабат болады.
Тоғыз ай, он күн болғанда,
Еркек бала табады.
Ноғайлы сонда жиылды,
Ақсақал мен кәріе
«Көгіс» деп атын қойды,
- 50 Және де тойы тарады.
Ер Бегістің досының
Әйелі тапқан ұлының
Атын қойып, қылды той,
Және де тойы тарады.
Ер Бегістің достысы,
Соның бар-ды әйелі,
О да туған бір ұлды,
Оның аты болды «Тегіс» деп.
Атасы жүріп, екеуін
- 60 Қияметтік дос қылды.
Ес білмейтін уақтынан,
Екі жас бірдей дос болды.
Бірнеше жыл болғанда,
Кішкене екі баланың
Жасы беске толғанда,
Атасы менен анаға
Ермек болды бұл бала.
Жасы онға толады,
Недәуір жігіт болады.

- 70 Атасының мініп тұлпарын,
Екеуі соған мінгесті,
Жылқы бақты, малдарын.
Жылқышы мен түйеші,
Болды соның иесі.
Бір күндері болғанда,
Ер Көгіс пенен Тегістің
Жасы он бірге толғанда,
Тегістейін жас бала
Анасына келеді,
- 80 Келіп, сөйлей береді:
— Айналайын, анамыз,
Аязды күні айналдың,
Бұлтты күні толғандың.
Дыбысым шықса ол менің,
«Қарағым шошып кетті», — деп,
Бесіктен шешіп, қолға алдың,
Өсірдің жастан әлпештеп.
Атасыз болдым мен неге?
Әуелі бастан жаралдым,
- 90 Атамыз қайда, анажан?
Сағынып тұрған атасын
Сорлы болған балапан! —
Деп, бір бала егілді,
Көзінің жасы төгілді.
Ол атасын еске алып,
Қабырғасы қақырап,
Омыртқасы сөгілді.
Анасы сонда сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
- 100 — Айналайын, жас бала,
Атаңды алма ойыңа.
Атаңды алсаң ойыңа,
Анаң да бірге егілер,
Қабырғасы сөгілер,
Көзден жасы төгілер.
Атаңның айтсам мен жайын,
Ауадағы құстар мен
Жердегі аң да — барлығы
Қайғыланып, көбейер.

- 110 Оны білсең, арманда,
Қайғы толар басыңа.
Атаңнан қалған жалғызсың,
Елемес сенің өзіңді.

Солай деп әйел баласына жауап айтып еді, бала: «Ана, неге олай, кім өлтірді?», — деп қоймады.

- Қоймадың ғой, жан балам,
Атаңды мен айтайын,
Қалай кеткен мән-жайын.
Бегіс қатты ер еді,
Атаңменен болған дос.
Қосылып екі арыстан,
120 Халықтың қамын ойлаған.
Белшеден батып ойларға,
Екеуі кеткен қалмаққа,
Халық үшін мал алып,
Қалмақтан кекті алмаққа.
Қалмақ елге барулы,
Қалмаққа соғыс салулы.
Сол соғыстың ішінде
Атаң өліп кетіпті,
Тар жерлерге жетіпті.
130 Жылай-жылай сені ойлап,
Дүниеден өтіпті.
Ішімде едің сен сонда,
Арманда болып, келе алмай,
Жарық күнді көре алмай,
Дүниеден кетіпті.
Мәні-жайы осылай,
Сөйлеттің, балам, тосын-ай.
Және де тастап кетіпті
Ер Бегістей досына-ай.
140 «Арманда сені кетед», — деп,
Отыр едім мен айтпай.
Ақыры айттым, болмады,
Мәні-жайы осылай.
Сонда бала үндемей,
Көгіс пен Тегіс қосылып,

Жылқысына жөнеді.
Жайымен жүріп отырып,
Жылқысына келеді.

Жылқыда отырып Көгіс Тегістің қайғылы екенін сезіп,
досының қасына келіп, сөйлей бастады:

- Ай, досым-ай, досым-ай,
150 Қайғыланып жүрсің ғой.
Қабағың қату көрінді,
Ұйықтай алмай қайғымен,
Түн ұйқыңды бөлдің бе?
Жас уақыттан екеуіміз
Қияметтік болдық дос,
Сырыңды маған айтшы сен,
Ақылдасып екеуіміз,
Көңіл кірін ашалық,
Көкіректегі қатты қайғыны,
160 Қайғыланбай, басалық.
Біреу келіп, жан достым,
Көкірегіңе қайғы салды ма,
Бетіңнен иттей алды ма?
Сонда бала жылады,
Айтпады ол сырын.
Көгіс тағы сөйледі:
— Жылама, достым, жылама,
Болса қайғың, маған айт,
Қас қылған саған кісіге
170 Сен үшін отқа жанармын,
Өлімге басты байлармын.
Жылағанмен, бола ма,
Кегің кетсе кісіде,
Оны да маған айтсаңшы.
Мың кісіге басымды,
Жалғыз да болсам, балармын,
Кегіңді, сөйтіп, алармын.

Бала қайғысын тағы да айтпады. Сонда Көгіс атасына келіп,
айтады.

«Ай, ата, осы менің досым неге қайғылы, соны білемісің?» — деді.

- Сонда әкесі сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
- 180 — Ай, жан балам, жан балам,
Айырдан туған нар балам,
Ол достыңның жылауы:
Көкірегінде оның да
Кетпес кегі бар, балам,
Сөзіме құлақ сал, балам.
Әкесі де оның ер еді,
Өз дегені болмаса,
Кісі дегенін қылмайтын
Сондай артық шері еді.
- 190 Өз тұсында о дағы
Атаңа нәлет қалмақты
Талай сүйреп жеп еді,
Ақылы оның көп еді,
Қасымда талай ол жүріп,
Ақылшым менің сол еді.
Бір замандар шағында
Біздер жауға баруға
Тұлпарды алдық сарайдан
Жеммен тұрған бағында.
- 200 Екеу ғана болсақ та,
Көк сүңгіні өңгеріп,
Тек екеу ғана болсақ та,
Елден шығып, жөнөдік,
Азымызды көпке теңгеріп.
Халық үшін белді буғанбыз,
Жазық мидай далада
Қаңғырып талай жүргенбіз,
Қалмақтың күшін көргенбіз.
Соғыс салдық қалмаққа,
- 210 Сол соғыста жүргенде,
Досым еді ол менің,
Айрылып қалғанмын.
Сол кегі бар баланың,
Сол себептен жылайды.

- Баруға жауға ол жалғыз,
Қайғыдан іші толып жүр,
Қуарып жүзі солып жүр.
Менен туған ұл болсаң,
Атаңның жолын сен қусаң,
220 Қияметтік досыңмен
Жауға бірге барасың.
Не салса Алла басыңа,
Көтеріп өзің аласың,
Тілімді менің алсаң сен,
Дұшпаныңа барасың,
Алып кегін бересің,
Алла салса, көнесің.
Өлімнен аман сен болсаң,
Аман қайтып келесің,
230 Әне, балам, осылай, —

деп, Бегіс сөзін қояды. Сонда Көгіс Тегіске барып айтады: «Ай, достым, жылқыдан өзің жақсы көрген атыңды ұста», — деді.

- Сол бір сөзді естіп
Баланың жүзі кіреді,
Атқа қарай жүреді,
Көп жылқыға барады.
Сол жылқының ішінде
Ала аяқ торы бар,
Соны барып алады.
Басына жүген салады,
Ырғып атқа мініп ап,
240 Үйіне таман келеді.
Алып барып, ер салды,
Өмілдірік, құйысқан,
Айыл, тұрман бек тартқан.
Құйысқанын қысқартып,
Басына киді дулыға,
Үстіне киді шарайна,
Бөрі жанға ол пайда.
Беліне берен байланды,
Ұстады қолға ақ найза.

- 250 Жебесі оның шегеден,
Жебенің ұшын сұрасаң,
Асылы болат темірден,
Шақпақ тасқа егеген.
Көгіс ерге сол бала
Барамын деп жөнеген.
Көгіске сонда келеді,
Келіп, сөйлей береді:
— Ай, Көгісім, Көгісім,
Шықтым үйден мен, — деді,
- 260 Жаратып атты мінгенмін,
Саған қарай келгенім,
Жүрмеймісің, жан досым?!
Жатырмысың, Ер Көгіс,
Манағы уағда қай жақта,
Не болды сенің білгенің?
Астыма торы мінгенім,
Жау айласын құртуға,
Жалғыз болсам да, жүремін.
Атаның кегін жіберіп,
- 270 Емес пе жақсы өлгенім.
Сонда тұрып Ер Көгіс,
Ұйқыдан тұрып алады,
Шықары шығып, Ер Көгіс,
Тұлпарға жақын барады,
Ұй сыртында жүгенді
Сонда қолға алады.
Әуелі салды ерлерін,
Айыл-тұрман, заттарын.
Онан соң салды құйысқан,
- 280 Атқа тегіс салады.
Ұйге жақын барады,
Керегенің басында
Ілулі тұрған ақ берен —
Оны да қолға алады.
Ұсталмаған шарайна —
Оны да киіп алады.
Басына киіп дулыға,
Қасабасын қақайтып,

- Ақ найзасын өңгеріп,
290 Алды мініп атына.
Сонда келіп атасы,
Баласына сөйледі:
— Ай, балалар, балалар,
Баталы құл арымас,
Батасыз құл жарымас,
Берейін бата мен, — деді,
Қолыңды жай сен, — деді.
Жолыңды Алла оңғарсын,
Әуелі Алла, екінші,
300 Әулиелер болсын жар!
Қырық шілтен қолдасын,
Жолыңды Алла оңғарсын!
Аршылан болғай панаңыз,
Баба түкті шашты Әзіз
Сендерді, балам, қолдасын,
Үстіңізге нұр жаусын!
Сонсоң балалар жөнелді,
Көңілдері балалардың
Тасқан судай тасады.
310 Тек екеуін сұрасаң,
Екі мыңға теңелді,
Елден шығып, жөнелді.
Жазыққа шығып алғасын,
Аттың басын босатты.
Астына мінген қос тұлпар
Арандай аузын ашады,
Қырлы-ойлы жерлерден
Кідірмей, қарғып асады.
Қарсы келген қабақтан
320 Қарғып асып барады.
Сексен күндік жолдарға,
Аңдыздайын хандарға
Қырық күнде барады.
Мекендеген жеріне,
Тұрақты тұрған туған еліне
Екі бала келеді.
Келеді де, сол бала

- Қаланың ішін қақ жарып,
Сонда шауып желеді.
330 Хан отырған қорғанға
Қарсы келіп қалған соң.
Білдіруге ерлігін
Атқа қамшы басады.
Таңға жақын шақ еді,
Жанына қамшы батқан соң,
Астына мінген Тегістің
Торы [ат] сонда асады.
Көгіс мінген көк тұлпар
Тұяғы қызып тұрған соң,
340 Кідірмей о да асады.
Аңдыздайын хандардың
Бет-аузын шаң басқан соң.
Жатқан ұйықтап ханыңыз,
Түрегеліп, қарады.
Екі тұлпар ол мінген
Көрді екі баланы.
Жайымен тұрып хан Аңдыз,
Ол атына барады,
Барад та, ерді салады.
350 Көгіс пенен Ер Тегіс
Оны біліп қалады.
Сонда жылдам атына
Аңдыз да ерді салады.
Қару-жарақ асынып,
Атқа мініп алады.
Аңдыз атқа мінгенде,
Көгіс те атты жондады.
Ақ сүңгісін өңгеріп,
Жүруге хан да оңдалды.
360 Артындағы досына
Сонда Көгіс сөйледі:
«Ай, жолдасым, құрдасым,
Бір жыл туған мұңдасым!
Қалмақ та мінді атына,
Барайын дедім мен соған,
Жолымды Алла оңдасын!

- Сапары иттің оңбасын!
Қызыр менен Қырық шілтен,
Баба түкті шашты Өзіз
370 Қасиетті пір еді,
Қолтықтан сүйеп, жебесін», —
Деп, Көгіс батыр жөнелді.
Ханға жақын келеді,
Аңдыз да артық ер еді,
Өз дегені болмаса,
Кісі дегенін қылмайтын
Қайсар туған неме еді.
Қызылбас пен ындыстан
Оның да жемі көп еді,
380 Ноғайдан да көп жеп еді.
Ақ сүңгісін өңгеріп,
Бадана көз, берік сауыт
Баса үстіне киіпті.
Ақ найзасын өңгеріп,
Көгіске қарай жүреді.
Көгіс те сонда ұмтылды
Қамшы басып атына,
Ұмытып кетіп найзаны,
Қамшымен ханды бір ұрды.
390 О да найза салады,
Ақ сауыттан жебесі
Жүрекке кірмей қалады.
Аңдыздайын кәуірді
Қамшыменен ұрғанда,
Басындағы дулыға
Домалап ұшып кетеді,
Қашып ханың жөнеді:
«Басыма қылыш тиеді», — деп.
Есіне түсіп қылышы,
400 Күміс аппақ балдақтан
Алды сонда суырып.
Қашып кеткен артынан
Қуып сонда жетеді,
Қылышын сермей қалады.
Басына қару тиген соң,

- Басы жерге барады.
Ұйықтаған қатын-баласы
Ордасында бар еді.
Жайыменен Ер Тегіс
410 Қасына барып түседі.
Ақ найзасын оңтайлап
Және де ұстап тұрады.
Үйге сонда қарады,
Ұстап үйді алады,
Көтеріп кеп салады.
Үйдегі қатын-баласы
Шулап келіп жылады.
Сонда қашып барады —
Қорғанның іші қан болды,
420 Қырылған көп жан болды.
Көгіс пенен Ер Тегіс
Қорғанның ішін алады.
Қорғандағы қалмақтың
Жиылып тұрған әскермен
Екеуі соғыс салады.
Ақ найзасы жарқылдап,
Көгіс пенен Ер Тегіс
Қалмаққа ойын салады.
Қамалды бұзып кете алмай,
430 Қамалда қалмақ қамалды.
Көгіс мінген көк тұлпар
Аспанға қарғып ойнайды.
Ұстаған қолға көк найза,
Қалмаққа салса, бойлайды.
Бір қолында ақ семсер,
Сермесе, кеспей қоймайды,
Жүзі қанға тоймайды.
Тегіс мінген Торыны
Аттың қағып топшысы,
440 Бір кезде Торы құлады.
Өлтіруге Тегісті
Қамалап қалмақ тұрады.
Оны көріп Ер Көгіс,
Қалмаққа жақын келеді,

- Жиналған көпті көреді.
Ызаланып Ер Көгіс,
Шыдамады досына,
Қалмаққа қылыш ұрады.
Жиналған көп қалмаққа
450 Салды Көгіс лаңды.
Ақ найза мен семсері
Қара қанға бұланды.
Талайы аттың сұлайды,
Ішек-қарны ол түскен
Жылаған көрді талайды.
Сонда Тегіс тұрады:
— Атым, сенен қате болды ма?
Көзім, сенен қате болды ма?
Қылышты дұрыс сермемей,
460 Қолым, сенен қате болды ма? —
Деп бір тұрып ер Тегіс,
Сонда тұрып сілкініп,
Қайта атқа мінеді.
Қарсы келген қалмаққа
Бүркіттей жазып шеңгелін,
Найзаменен түйеді,
Лашын құстай іледі.
Тегіс, Көгіс тиген соң,
Қалмақтың көбі сілейді.
470 Қарсы келген ерлерді,
Аларып көзі, көрмейді.

Сол қалмақтың ері бар екен, соны қалмақ шақыртып жібереді. Ол қалмақтың ері бес жүз шеру ерлерімен келеді.

Бес жүз кісі қасында
Дулығасы басында,
Ақ найзасы жарқылдап,
Келеді қалмақ қуанып,
Өздерінше олар да
Пірлеріне сыйынып,
Ақ сауытын жамылған.
«Аңдыздайын хандарын

- 480 Өлтірді, — деп есітіп, —
Ханның жанын ол қорлап»,
Естіп сол хабарды,
Жүректері ердің қабынды.
Астына мінген тұлпарлар
Терлеп қатты, сабылды.
«Осы жол медет берсін!» — деп,
Өздерінше олар да,
Бабасына қатты жалынды.
Қорғандағы көріп баланы,
- 490 Сонда ерлер қағынды.
Көгіс пенен Тегістің
Сыртқы түрін қарасаң,
Арыстан мен аюдай.
Арыстан мен ол аю
Екеулесе, қоя ма?!
Аюдайын айбатты,
Арыстандай қайратты,
Жақындап қалмақ қамалға.
Ақ найзаға сүйеніп,
- 500 Екі ер тұрды қамалда.
Сонда жақын келеді,
Оларға қарай Ер Көгіс
Жеке шығып, жөнөді.
Сонда жүріп Қалмаққа
Көгіс батыр сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Ай, құлым-ау, құлым-ау,
Қодыраңдап желесің.
Ақ найзанды өңгеріп,
- 510 Жеңіп алар кісідей
Қақаңдап сен келесің.
«Алармын» деп ойлайсың,
Алдырарын қайдан білесің!
Алла тізгін оңдаса,
Әулие, шайқы қолдаса,
Ақ сүңгіні салармын,
Олжаға атың алармын.
Артыңа ерген әскерің
О да маған олжа-ды,

- 520 Олжа болар уақытын.
Екі бала болжады.
Аңдыздайын еріңнің
Басын кесіп мен алдым.
Жан баспаған қорғанға
Ат қарғытып мен бардым.
Шаңырағын үйіңнің
Ортасына түсірдім.
Білгеніңді істей бер,
Аңдызды аттан ұшырып,
- 530 Қара жерді құштырдым.
Енді сені жүрдірмен,
Аяғы түгел арғымақ,
Енді сырым білдірмен!
Жанына тиіп сөз айтты.
Сонда қалмақ ерінің
Көзі құрдай қызарды,
Созылып кірпік, ұзарды.
Қаны қашып, бозарды,
Естігенде бұл сөзді,
- 540 Не қыларын білмеді.
Ақ найзаны өңгеріп,
«Жекпе-жек!» — деп, шабады.
Екеуі сонда алысты,
Ақ найзамен қағысты.
Ат үстінде және де
Ақ семсермен шабысты.
Бастарынан қылыш өтеді,
Сермеген соң қылышты,
Жарқылдамай, не етеді!
- 550 Артындағы Ер Тегіс
Алладан тілеп тілекті,
Бабасына сыйынды.
Досы жаумен жүргенде
Сыйынбасқа қиын-ды.
Сонда тұрып сөйледі,
Сөйлегенде, бүй деді:
— Алланың шері — Аршылан,
Ұлсыздарға ұл бердің,
Қызсыздарға қыз бердің.

- 560 Жақсы менен жаманды,
Кемітіп бірін тастамай,
Біріне-бірін теңгердің.
Ата тұяқ жалғызға
Көне, берген жәрдемің?!
Жәрдемдесіп, көмек бере көр,
Баба түкті шашты Әзіз,
Сен де жебеп көре көр!
Қызыр, Илияс, Қырық шілтен —
Сендер де желеп-жебей көр!
- 570 Атаңа нәлет қалмақтың
Тілегенін бермеді.
Екеуі тағы алысты,
Иірілісіп қол да тұр
Қалмақтың тілеп тілегін.
Сол уақыт болғанда,
Бабасы жәрдем бергендей
Бауырын жазып қылыштың,
Дұшпанына сермейді,
Құшырланып, қайрат кернейді.
- 580 Аллалап ұран шақырып,
Дұшпанды сонда шабады.
Екпінімен тиген соң,
Дулығаға қарамай,
Басын кесіп салады.
Айрылып екі қалады
Қолбасшысы өлген соң,
Қалмақтарды сонда жапырды.
Тегіс пенен Ер Көгіс
Оларға қарай ақырды,
- 590 Құйған судай сапырды.
Ақ найзасы жарқылдап,
Айқай дулап, көбейді.
Езілген қанның ішінде
Қамшы басып атқа, жебейді.
Өшігісіп алған соң,
«Қырылды қалмақ» демейді.
Бір мезгілдер болғанда,
Боғы аралас қан болып,
Жердің үсті толған соң,

- 600 Тегіс пенен Көгістен
Сонда қалмақ ығысты.
Аттары болып қан мен тер,
Қалаға азы қашады,
Қысылып, жаман сасады.
Екі бірдей жас балаға
Бабасы жәрдем болған соң,
Шері мен жындай басады,
Әруағы асады.
Қашқандардың артынан,
- 610 Қылышын алып қолына,
Көгіс пенен Ер Тегіс
Қалмақтың түсті соңына.
Сол жағы оның тау еді,
Қуа-қуа қалмақтың
Шықты ерлер оңына.
Әкеліп тауға, қамады,
Қамаған соң қалмақтар
Аттан түсе қалады.
Қашты қалмақ еңбектеп,
- 620 Былғанып жерге, көлбектеп.
Қайтсе дағы жоқ дүниеде,
Тіріден қиын өлмек-ті.
Бұтаны жүр тасалап,
Көтеріп басын елбектеп.
Сүйтіп қалмақ жүргенде,
Талайын соның өлтірді,
«Міне, саған өлмек!» деп.
Сонда бірі қалады,
Бақадайын тырбиып,
- 630 Өрмелеп тауға барады.
Сонда тұрып Ер Тегіс,
Садағын қолға алады,
Керіп алып, тартады,
Қалмаққа сонда жетеді.
Оқ қалмаққа жеткен соң,
Кеудеден шығып шыбын жан,
Құмары иттің тарқады.
Қалмақты қырып болған соң,
Қалмақтың салған қалаға

- 640 Екі батыр тартады.
Жеңген соң ерлер қалмақты,
Астына мінген тұлпар-ды,
Ұмытып кетіп жортақты,
«Жанына тыныш болсын» деп,
Торыша мен Көк тұлпар
Жорғасымен серпеді.
Қалаға таман келген соң,
Сыртындағы қаланың
Өлтірді иттің нешеуін.
- 650 Қиратты иттің есігін,
Өлтірмеген тек қалды
Кемпір-шалы, мешеуі,
Баласы мен қалды шағасы.
Бұрынғы күні қайда-ды,
Аяғына батып тас,
Қалмақтың соры қайнады.
Күндіз-түні жол жүрді,
Есебі жоқ мол жүрді.
Өтіп таудан барады,
- 660 Және жақын келеді.
Ұзын бұлақ, көлдерге
Сиыр менен жіберді,
Су ішіріп алады.
Суарылып болған соң,
Және кетіп барады.
Бір мезгілдер болғанда,
Еліне сонда салады.
Жесір менен малдарды,
Елге барып, береді.
Атасы көріп бұл ісін,
Баласы қасына келген соң,
Ұлан-асыр той қылды,
«Қарағым жігіт болды деп,
Қатарыма енді деп,
- 675 Елдің қамын білді деп».

Сонан соң той тарап, халық бұрынғы халінде өте береді.

Тама

- Көгістен Тама туады,
Он жасына толады.
Жүгіріп асық ойнады,
Үйіне көп келмеді.
Асық ойнап ұтылса,
Төбелесіп, тартып алады.
Бала біткен қоймады,
Бөрін ұрып сабады.
Бір күндері болғанда,
- 10 Балалар кеңес құрады.
«Асығын біз бермелік,
Төбелесті бір салайық».
Тама барды далаға,
Асық ойнап балаға.
Балалар қарап тұрмады,
Қамалап алып, сабады,
Асығын тартып алады.
Асығын алдырып балаға,
Енді тұрмай далаға,
- 20 Жылап барды анаға.
Сонда анасы сұрады:
— Қарағым, неге жылайсың?
Бір кеткесін ойынға
Қайта үйге келмейсің.
— Шаршадым ана, мен-ді, — деп,
Асық ойнаман енді, — деп,
Ойға түсіп, бұл бала
Орнында жатып қалады.
Әкесінің жасында

- 30 Жауға мінген торы бар,
Ерліктің сонда қоры бар.
Ол баланың көңлінде
Бір түрлі ақыл-ойы бар.
«Айтсам, атты бермес, — деп,
Қару менен жарақты,
Киім менен кешекті
Менен жасырып қояр», — деп,
Ойлайды сонда ақылды.
Әкесі менен анасы
- 40 Ұйықтап үйде жатқанда,
Күннің көзі батқанда,
Көтеріп басын алады,
Төңірекке қарады.
Үстіне киім киінді,
Отыруға қиын-ды.
«Киінбей енді, не етем, — деп,
Ер белгісін етем, — деп,
Ойлаған екен бір ақыл
Басқа жаққа кетем, — деп.
- 50 Күнде жеп таяқты
Балалардан, не етем», — деп,
Үйден шығып жөнелді.
Байлаулы тұрған тұлпарды
Ерттеп мініп алады.
Шылбырға жібек байлады,
Жүрейін деп сапарға,
Кетуге бала сайлады.
Бар киімді кигесін,
Найзаны қолға алады,
- 60 Атқа мініп қалады,
Көлденең тартып есікке,
Бала сонда барады.
Ат дүбірі шыққасын,
Есіктен кемпір қарады.
Төсекте жоқ баласы,
Далаға шығып қараса,
Тұлпар мініп баласы
Келіп тұрған, қарашы.

- Кейінірек түр екен:
70 «Шешем ұстап алар», — деп,
Ойлаған сұмдық айласы.
Сонда кемпір сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Сабыр қылшы, қарағым,
Бізді тастап далаға,
Қайда кетіп барасың
Жатырмысың, бейшара,
Жауға аттанып барады
Жалғыз туған балаңыз.
- 80 Басыңды, көтер жолдасым,
Балаңызды қараңыз.
Алып қару-жарағын,
Алыс жолға кетуге
Секілденген балаңыз.
Сонда әкесі сөйледі.
Сөйлегенде, не деді:
— Ақ сұңқар едік қу алған,
Ақтан пәрмен бұл болса,
Дария да тасынған суалған.
- 90 Сен дүниеге келгесін,
Мен едім, балам, демалған.
Берейін батам мен енді,
Алла оңғарсын жолыңды!
«Ермегім деп жүр едім,
Өлгенімше мен, — деді,
Барасың жолға сен, — деді,
Шамаң келсе, тез келші,
Кетпесем өліп мен, — деді.
- 100 Атқа бір мініп алғасын,
Қайрылар ма ер жігіт,
Жолың болсын, қарағым!
Рүстем-Дастан ер еді,
Алланың шері — Аршылан,
Омардайын шаһид жар,
Тарықса, жәрдем бер, — деді.
Жеті ғайып, Қырық шілтен,
Перзентімді тапсырдым

- Жақсыларға мен, — деді.
Құр ерліктен пайда жоқ,
110 Айла ойла сен, — деді,
«Айласыз ер тез өлер»
Деген бар-ды қашаннан.
Талай жауға мен бардым,
Жапанда жалғыз мен өзім
Қызылбас пен қалмақтан,
Ындыстан, барып, ел алдым.
Шамаң келсе, қарағым,
Дұшпаныңа көп тұрма,
Жауап айтып, жолығып.
- 120 Ер жігітке алыс жер,
Атқа мінсе, жақын-ды.
«Жақынмын» деп айтса да,
Жақын көрме көпірді.
Кез келген жер тау болар,
Қалмақ пен ындыс жау болар.
Бұрын-соңды жерің-ді,
Тыңда менің кебімді.
Шамаң келсе, перзентім,
Жауға берме еліңді.
- 130 Қалмақ деген — қатты жау,
Жіберме оған кегіңді.
Асылың артық ер, — деді,
Тапсырдым Аққа мен, — деді,
Саламат бол, сен!, — деді.
Азық-түлік қолға алып,
Жүре берді қозғалып.
Жүрген жердің арасы
Төрт айлық жол деп ойлады,
Осы екен деп шамасы.
- 140 Сол кеткеннен көп жүрді,
Қисапсыз жолда мол жүрді.
Таудан тауға асады,
Жазыққа аяқ басады.
Орғыл-орғыл құмдарға,
Жаһан жоқ сөзін тыңдарға.
Жол шамасын білмеді,

- Қатты жүріп шыңдарға,
Тауды жүрді жағалап,
Арасын көрді аралап.
- 150 Төрт айға күні толғанда,
Қалмақтың көрді қарасын,
Атаның сөзін ойлады,
Білейін деп сол жаудың
Азды-көпті шамасын.
Бар ма екен онда әскер деп,
Қалай екен қаласы.
Білейін деп ойлады,
Ол қалмақтың шамасын,
Мықты салған қаласын.
- 160 Жабылып жатқан бұл көрді
Қалмақтың баққан түйесін.
Түйенің келді ішіне,
Баққан малдың қасына.
Нармая мен нар екен,
Ішінде бір шал бар екен.
Шалға таман келеді,
Келіп, сәлем береді:
— Жасың үлкен бабасың,
Біз — бір жүрген жолаушы,
- 170 Сізге келдім қыдырып,
Тұра қалдым кідіріп.
Сіздің қайда ел? — деді,
Ел көрмеген пақырмыз —
Қаңғырып жүрген біз, — деді.
Менің жоқ-ты азығым,
Ашып тұр менің қарыным,
Жақын жерде ел бар ма?
Аш-арыққа беретін
Осы жерде мал бар ма?
- 180 Сонда шалың сөйледі:
— Жақын жерде ел де жоқ,
Қашығырақ ел, — деді.
Елге барсаң, тоясың,
Сұрағанды қоясың,
Біз — қалмақ деген ел, — деді.

- Берік еді қаламыз,
Салынған мықты қашаннан,
Мекендеп жатқан ел едік
Біздер түгіл бұрыннан.
- 190 Балам, жөніңді сен айтшы,
Келе жатсың қай жақтан?
Емессің қалмақ сен, — деді,
Жеріміз жазық, дөң, — деді.
Араласып сен барма
Біздің елге, бейшара.
Аралап барсаң елдерді,
«Кімсің?» деп, сені қыстайды,
Жібермейді, ұстайды.
Ұстағасын, байлайды,
- 200 Кете алмай, сорың қайнайды.
Біздің патша — ханымыз
Алты қатар ор қазған
Қарғып жылқы өтпестей,
Ішіне оның тор жайған,
Түскен шығып кетпейді.
Ар жағын қойды жебелеп,
Қозғалмастай бекітіп,
Жебесін қойды шегелеп,
Қаласы биік, орлаған,
- 210 Төңірегін сүйтіп зорлаған.
Оры биік, қалың-ды,
Осындай қайрат жасаған
Ханымыз мықты, залым-ды.
Дарбазасы темір-ді,
Күні-түні бағулы,
Күннің көзі батқасын,
Бекітіп есік, жабулы.
Ханнан бұйрық бұл болса,
Күннің көзі шыққасын,
- 220 Есікті ашып қояды.
Жас баласың сен, — деді,
Ішінде көп әскері,
Бір мың кісі қол, — деді.
Бағулы тұрған әскері

- Онан көп емес сол, — деді.
Күн сәскеге толғанда,
Өзі шығып басына,
Бір кісі ертіп қасына,
Қарауылға шығады.
- 230 Тілімді алсаң, жас бала,
Сен бармағын қалаға.
«Қарным ашты менің» деп,
Қалма, балам, бөлеге.
Қара бауыр қалмағым,
Тістерсің сен бармағың.
Тілеуші емес сен, — деді,
Талайды көрдім, мен, — деді.
Қорқып тұрмын бір түрлі,
Түрің басқа сен, — деді,
- 240 Шал осылай сөйледі.
Тама сонда айтады:
— Бұрын туған қарасам,
Ата, сіздің түріңіз.
Жақсы-жаман көп көрдің,
Олай деп айтпа сөзіңіз.
Бекіткен болса беліңіз,
Шамалы жерде бар болса,
Хабарлаңыз еліңіз.
Мен — ноғайлы деген, — деді,
- 250 Издегенім сұрасаң,
Қалмақ деген ел еді.
Түр едім сұрап елінді,
Тыңдамаймын айтқан кебінді.
Егер жалған сөйлесең,
Өлтіремін өзіңді.
Рас айтқан секілді
Көремін сіздің сөзіңді.
Осы арада жүремін
Нарыңа мін де, желе бер,
- 260 Еліңе хабар бере бер.
Бес күннен кейін бұл қалса,
Мен барамын қалаға.
Издеген жерге жеткесін,

- Қалаға бармай, не етемін,
Жолықпай, қалай кетемін!
Бұл қалмақтың көрермін,
Шамам келсе, қаласын.
Өлмеймін десең, бейшара,
Тез еліңе хабар сал, —
- 270 Сөйледі де, өтеді,
Жағалап сонан кетеді.
Бір жағында дария —
Ағып жатқан суы бар,
Оның қалың нуы бар.
Жазық дөңді қарасаң,
Киік, құлан аңы бар.
Ол жазықты қараса,
Таутеке мен аңы бар,
Сексеуіл, жыңғыл нуы бар.
- 280 Батыр шығып кеткесін,
Шалың нарға мінеді,
Бір түрлі ақыл біледі.
Елге хабар беруге
Нарға мініп жүреді.
Желіп сорлы жөнелді,
Бір күн, бір түн бұл желіп,
Қаласына келеді.
Сәскеге күн толады,
Жеткен шағы болады.
- 290 Жабулы тұрған есігін,
Күн шыққасын, ашады.
Ішке кіріп алады,
Хан ордасына келеді,
Келе сонда сөйледі.
Жібермеді хандарға
Сыртта тұрған әскері:
— Кейін тұр, құрғыр сен, — деді,
Жібермейміз біз, — деді.
Түйе үстінде отырып,
- 300 Сонда шалыңыз сөйледі:
— Бағып едім түйе мал,
Түйеден келген мен бір шал.

- Жасым жетіп меңдеген,
Келдім жаным өлмеген.
Жайдақ мініп мынау нар,
Тек өлмеген жаным бар.
Жас қана келді бір бала,
Астында қатқан аты бар,
Қолында қару заты бар.
- 310 «Барам, — деді, — қалмаққа,
Көрем, — деді, — қаласын,
Білемін, — деді, — шамасын»,
Өзі — ноғай баласы.
«Хабар бер елге сен, — деді,
Келдім іздеп мен», — деді,
Естігесін бұл сөзді,
Ханға келдім хабарға,
Құлағына саларға.
— Рұқсат етсеңіз сіз, — деді,
- 320 Барар едім ханға мен, — деді.
Сонда рұқсат береді
Есікте тұрған қарауыл,
Бара бер деп хандарға,
Артық туған жандарға.
Сонда шалың кіреді,
Хан алдына келеді,
Келе сөйлей береді:
— Асыл туған, сұлтаным,
Байлауда бар ма тұлпарың!?
- 330 Түйе бағып жүргенде,
Қасыма келді бір бала,
Өзі қызық тамаша.
«Бес күннен соң барамын,
Іркілмей», — деді қалаға,
Ие болатын секілді
Біздің жиған қараға.
Өтірік емес бұл сөзім,
Жадыңызға алыңыз, —
Деді де, шал жөнелді.
- 340 Ханыңыз сонда сасады,
Түсі кетіп, қашады.

- Қасына әскер жинады,
Отырып, кеңес құрады:
— Келер деген жоқ едім
Қаңғырған ноғай баласы.
Ерлерім, мұнда келіңіз,
Қаңғырып келген ноғайдың
Кесіп басын алыңыз,
Елге хабар салыңыз,
350 Жинап әскер алыңыз.
Түйеші шалға барыңыз,
Содан сұрап алыңыз,
Кідірмей, соған барыңыз.
Жалғыз жүрген жан болса,
Басын кесіп алыңыз.
Әскері қалмай жиналды,
Қару-жарақ асынып,
Аттанып жауға шығады.
Таудың шықса басына,
360 Шаң қарасын көргесін,
Шыққан екен батыр да
Жазық жердің даласын,
Ен майданда көруге
Бұл қалмақтың шамасын.
«Тау майданда ұрыссам,
Атқа қорлық етер, — деп,
Егер қорқып ол кетсе,
Сай-салаға жасырынып,
Ұстатпай құрғыр кетер, — деп. —
370 Көрейін, — деп ойлады, —
Жердің жазық даласын».
Ен майданда көрінді
Бір адамның қарасы.
Жалғыз қара көргесін,
Заңғар қалмақ қуанды.
Шабуылды салады,
Бірінен-бірі бұл озып,
Жалғыздап кетіп барады.
Қалмақ қатты шапқасын,
380 Жазыққа қарай шегінді.

- «Қашқан екен ноғай, — деп,
Жеткізген екен Құдай», — деп,
Атқа қамшы басады.
«Мен бұрын ұстап алам», — деп,
Бірінен-бірі асады.
Майданға шығып алғасын,
Қайрылып батыр тұрады,
Ат құйрығын өреді,
Жау келгенін көреді.
- 390 Жалғыздаған қалмақтың
Алды жетіп келеді,
Келе ақыра береді:
— Қаңғырған ноғай, сен, — деді,
Атыңды бізге бер, — деді.
Адыр да жоқ, бұдыр да жоқ,
Өлесің, ноғай, сен, — деді.
Осылай деп қалмағың
Ақыра келіп сөйледі.
Сонда батыр сөйледі,
- 400 Сөйлегенде, не деді:
— Атаңа нәлет, қалмағым,
Тие ме осал салмағым,
Жеңіл тимес бармағым!
Ат беретін мен емес,
Алуға келдім қалаңды,
Көруге келдім шамаңды,
Танырсың енді балаңды.
Аттың басын бұрады,
Айнала қарап тұрады,
- 410 Жасқанбайтын қалмақтың,
Келсе де жалғыз, жапырып,
Айтса да сөзді ақырып,
Айтқан сөзі қатты деп,
Қалмақтың сөзі батты деп,
Ілгері келген жалғызға
Қарсы шапты қанат деп,
Аяқта бар-ды болат деп,
Найзаны алды үйіріп,
Тоқталмады, кідіріп,

- 420 Әуелгі келген жалғыз-ды
Аспанда аққан жұлдыздай,
Ақ сүңгіні алады,
«Дөмең болса, келші», — деп,
Батыр қарсы барады.
Іркілмей, бұл қалаға
Батыр барып қалады.
Салып қалды найзасын,
Қалмақ тапты пайдасын.
Жұтқыншақтан бұл салды,
- 430 Қақалып қалмақ бұл қалды,
Басқа жерге салмады,
Жұтқыншақтан салғасын,
Өтпей найза қалмады.
Қалмақ жаман қақалды,
Өлімге жақын тақалды.
Жасы үлкен неме екен,
Үйінде отырғанда үлкен ер екен,
Батыр сонда шындады,
Алдыңғы келген жалғызды
- 440 Жақсы қылып сыйлады.
Екі қалмақ қашады
Ханға хабар берерге:
— Ноғайдың көрдік баласын,
Қолында бар-ды найзасы,
Көп екен оның айласы.
Мұны естіп ханыңыз,
Тағы да әскер жинады,
Мың кісі бар шамасы.
— Енді қайрат етіңіз,
- 450 Жауға барып жетіңіз,
Өлтіріп оны келіңіз, —
Деп, әскерін жіберді.
Таманың мінген Қара аты
Аспанға қарғып ойнады.
Жан-жағына батыр қарайды,
«Етемін, — деп, — үлкен той,
Қай жағынан барам», — деп,
Тұрып, ақыл ойлады.

- Қалмаққа жақын барады,
460 Іркілмей қарап тұрады.
Сонда қалмақ сөйледі,
Сөйлегенде, не деді:
— Жолдассыз жүрген дарасың,
Жылқының міндің қарасын.
Кез келіп көп әскерге
Қалай өлмей қаласың!
Сөйлегеннен пайда жоқ
Құр тіліңмен тақылдап,
Әскер қалды жақындап,
470 Жасы жеткен мен — бабаң.
Қой емес, келген бұл адам,
Келе ме маған бұл шамаң?
Алмастан бар-ды қылышым,
Тарылушы еді ноғайдың
Маған келген тынысы.
Сен бір жүрген Ноғайға,
Келдің, байғұс, қолайға.
Жері бір жазық даласың,
Құтылып қалай қаласың?
480 Жақындап тұрған бұл әскер
Қылыш пен бар-ды найзасы.
Бөрінің қару алғаны
Бір ноғайдың пайдасы.
Алмас кеспей қоя ма?
Мынау жатқан залым жер
Төгілген қанға тоя ма!
Самсыған көп әскер
Бір ноғайды қоя ма!
Сонда бала сөйледі:
490 — Ноғай деген — мен, — деді,
«Құр кетпеймін» деп, мақтанба,
Шамалы болар қайратың.
Қыбырлаған жан көрдім,
Сендей неше шал көрдім.
Көк жебені қолға алсам,
Жоғаларсың, қалмақ, долдансам.
Кел берірек, тебініп,

- Енді қашпа, шегініп.
Бастарың қалар домалап,
500 Қандарың қалар төгіліп.
Батырдың аты кідіріп,
Басқан жерде тұрмады,
Атқан оқтай зырлады.
«Жасың жеткен шалсың, — деп,
Былғап қылыш қалшы», — деп,
«Шүу» дегенде, бұл салды
Ол қалмаққа найзасын.
Қалмақтың болды пайдасы,
Аз емес еді айласы.
- 510 Қанса да қанға тоймады
Қылышы мен найзасы.
Қорамсаға қол салды,
Қозы жауырын оқ алды,
Жұмсады батыр болатты,
Қарамады көбіне,
Тоқталмады қалмақтың
Жасаған айла-ебіне.
Біреу емес, бірнеше
Адамнан оқ өтеді.
- 520 Суырып алып қылышын,
Қалмақтың алды басын-ай.
Келген қырғын тоқтатпай,
Қысқартты олардың да жасын-ай,
Қалмаққа түсті жасындай.
Бір күн, бір түн соғысты,
Қалмақпен қатты тоғысты.
Түн ортасы болғанда,
Шегініп қалмақ, тарады.
Ай қараңғы, күн бұлт,
- 530 Алды-артына бытырап,
Қалмақтар қашып барады.
Ағарып атқан таң болды,
Таң бозарып атқанда
Жердің жүзі көрінбей
Белгілі аппақ шаң болды.
Көп әскерді жіберіп,

- «Тағы да әскер жиям» деп,
Үйде қалған хан болды.
Бұқарасы қаптады,
540 Екі мың әскер жинады.
Жалғыздап қашқан қалмақтың
Қарасын ноғай қоймады.
Астындағы тұлпары
Қашқанға қуып жетеді.
Ұшқан құстай болады,
Жер басқанды қоймайды.
Ұшқан құстай болмай ма!
Ұшпа биік тау келсе,
Басынан ырғып асқандай,
550 Түбі терең сай келсе,
Онан да қарғып асқандай,
Енді ханың сасады,
Түсі кетіп, қашады,
Көп емес еді ақылы,
Ханға жауап айтады
Сол күндерде қатыны:
— Отырма, ханым, сен, — деді,
Бар темірді ки, — деді.
Темірден қару өте ме!
560 Бір адамның баласы
Ұш мың кісі әскерге
Жалғыз қайрат ете ме!
Сіздің мінген Боз шұбар
Аяғы төртеу жете ме?
Сонда ханың қарады,
Ол бір сөзге мақтанып,
Атқа мініп алады.
Темірден киім киеді,
Жинаған екен ол көптен
570 Бұйым менен темірді.
Мініп алғасын Шұбарды,
Қалада тұрған әскердің
Бөрін айдап шығады.
Тұр екен қашып, қорғалап,
Хан шыққасын ақырып,

- Бәрі де жүрді жапырып,
Екі мың кісі артынан
Бір мың кісі әскермен
Бұ да қуып жетеді.
- 580 Жақындап жетіп келгесін,
— Кідірің, әскер, сен, — деді,
Барайын оған мен, — деді.
Маған ешкім болмас тең, — деді,
Қорқып жүрсіз-ау, қалмақ, сіз, — деді.
Хан бір келді шұбармен,
«Мен ақырсам, ноғайдың,
Қорқып, жаны шығар», — деп.
— Қаңғырған жалғыз, сен, — деді,
Дөмең болса, кел, — деді.
- 590 Астана жұртты билеген
Патша едім мен, — деді.
Маған болатын ба еді
Осы ноғай тең? — деді.
Сонда батыр сөйледі:
— Жасқанатын мен бе едім?!
Сұрама байтақ елімді,
Тыңда менің кебімді,
Мен Ноғай деген ел едім,
Елден шыққан ер едім.
- 600 Асыл туған төре едім,
Азулы туған бөрі едім.
«Ындыс пенен қалмақты
Талқандармын», — деп едім.
Іздеп сенің мен келдім,
Заңғар қалмақ, қалаңды.
Жібересің сен өзің
Бөлек-бөлек адамды.
Әлі білмей жүрмісің,
Қалмақ, байғұс, шамаңды,
- 610 Билеген қалмақ сен едің,
Сен баяғыдан артық ер ме едің,
Тұрамыз ба сөз сөйлеп,
Болсаң артық ер! — деді.
Қапы қалма, хабарла,

- Қайратың болса тең, — деді.
Астында мінген Қара атты,
Шабайын деп жөндеді.
«Шүү» деп атқа, тебінді,
Жалмауыздай емінді.
- 620 Суырып алып, «Алмас деп,
Шапсам, кеспей қалмас деп»,
Ақ алмасты қолға алды.
Қарсыласты екеуі
Бір-біріне алмаспен.
Батыр киген дулыға,
Үстінде бар-ды шарайна —
Екі темір қос қабат,
Екеуінен өтпеді,
Етіне ешбір жетпеді.
- 630 Алдында тұрған қалмақты
Бір таяқтай көрмеді.
Басы түсті домалап,
Хан жығылды омалып,
Қалмақ шапты қамалап.
Қалып жатыр бастары
Бұл қалмақтың жұмалап.
Хан жығылып қалғасын,
Даусы күндей күркіреп,
Қалмақтар қашты дүркіреп.
- 640 Қалмаққа алмас сермеді,
Шеніне қалмақ келмеді.
Жасқанатын ер ме еді?!
Төбесі шоқты қалмақтың
Талайы кетті тереңге.
Үйдегілері торықты,
Талайы оның қорықты,
Арылмайтын тұманға
Қалмақ халқы жолықты.
Ағарып таң атқанша
- 650 Қалаға қашты қалғаны.
Артынан қуып жетеді,
Оны да шауып, қырады.
Қалмақтың қалды қаласы,

- Шұбырды қатын-баласы.
Айдағасын, көп халық
Бола ма оған шамасы.
Жері қашық сол еді,
Айдаған қалмақ қор еді,
Қорлығының мәнісі
660 Саны жоқ, байтақ көп еді.
Айдағасын, жер алыс,
Қалмаққа болды бір шабыс.
Батыр жүрді жағалап,
Ақошан мен Қанжыға
Ноғайлының елі еді,
Елдің шеткі жері еді.
Ел шетіне келгесін,
Ноғайға хабар салады.
«Алығыз, — деп, — олжаны»,
670 Жан-жаққа батыр қарады.
Асыл туған ер еді,
Артық туған төре еді,
Қызықсын ба олжаға,
Ноғайға бөліп береді.
Алдынан шықты анасы,
Келгесін елге баласы.
Алдынан келді атасы,
Келген соң жалғыз баласы,
Мерекелеп той қылды.
Тама батырдың соғысып,
681 Қалмақты алған жері осы болды.

Тана

Тананың жасы қырыққа толғанда бәйбішесі отыз бесте еді. Тана ордасынан түсіп келгенде, бәйбішесі алдынан шығып, жылап айтқаны:

- Асыл туған сұлтаным,
Асылың артық жаралды.
Толы халқың жүзіңе
Сіздің айтқан қарады.
Отыздың келдім бесіне,
Қайғы түсті есіме.
Он бесімде қосылдым,
Алғаннан соң, жұбайым,
Ернің жібіп сүйетін
- 10 Бір перзентті бермеді-ай,
Барша маған Құдайым.
Жиырмаға жасы толғанның
Нешесі болды балалы.
Көтеріп келіп балам деп,
Қарағымды қара деп,
Қыдырып келген әйелдер
Отырады қарсыма,
Баласына жұбанып.
Мен отырмын қуарып,
- 20 Туған менен бала жоқ,
Ісіне Ақтың шара жоқ.
Кетіп есім мен деген,
Қанар ма екен сусыным
Бұл жалғанда шөлдеген?!
Шағынып сізге жылайын.

- Дәуренім өтіп барады,
Жар болмаса Құдайым.
Қауіп етемін дүниеден,
Осылайша өтем деп,
30 Жалғанға қалай жетем деп,
Шағынамын сіздерге.
Қаһар етіп, сұлтаным,
Кейімеңіз біздерге.
Төңірекке көз салсам,
Сізде де аға-іні жоқ —
Не шараң бар Құдайға!
Жас келеді көзіме,
Ол шыдамай, жыларға
Емеспіз ғой біз дағы
40 Жүдө ойламай шыдарға.
Адамнан болған іс болса,
Етер едің, сұлтаным,
Бір жайыңа пайданы,
Жасар едің айланы.
Жау жолында мінілген
Астыңдағы Күреңің,
Таудай еді жүрегің,
Не шара бар Аллаға!
Кім тоқтайды дүниеде,
50 Егер бітсе сүрегің,
Дүниеден өтерсіз?!
Қыдырып барып, көрермін
Әлдекімнің есігін.
Қысқартпағай бір Алла
Сіздей жанның нәсібін.
Қаңғырып кімнің ашармын
Мен қаріп жүріп есігін.
Хан мен тұрса қараңыз,
Бек пен тұрса шораңыз,
60 Ойламаңыз еш нәрсе,
Өзіңіз кетсең дүниеден,
Кім ие болар деп қалаңыз.
Үлкендік жетсе, бұзылар,
Мұндай болмай, реңің.

- Бар болса орнында,
Бермес еді ініңіз.
Жоқ еді ешбір мініңіз,
Алды-артыңды бұл ойлап,
Сұлтаным, өзіңіз біліңіз.
- 70 Толыққан дүние секілді
Барады-ау өтіп бұл дүние —
Жиырма-отыз күніңіз.
Қырықтан астың, сұлтаным,
Өлмейтұғын дүниеде
Шайтаннан басқа ынсан жоқ.
Жеті ғалам патшасы —
Өткен екен Іскендір,
Ол жиырма бес жасында,
Аға-іні жоқ қасында,
- 80 Шеше менен қатары.
Әзірейіл келгесін
Жүре бермек, тартылмай.
Сол секілді патшалар
Перзентсіз өтті дүниеден,
Ешкімі жоқ артында-ай.
Ол бір Қаптың тауында,
Қап тауында моласы,
Жоқ екен туған баласы.
Солар да өтті дүниеден,
- 90 Сұлтаным, байқап, қарашы,
Сіз кетсеңіз дүниеден,
Біздің болар арманым.
Алла нашар жаратты,
Неге келсін менің дәрменім!
«Жасты алмас» деменіз,
Солар да өтіп дүниеден
Жиырма бесте қалғаны.
Сіз секілді асылдың
Құлағына салғаным.
- 100 Ризамын Аллаға
Асылды сіздей бергенге.
Қуанып едім, сұлтаным,
Дидарыңды көргенде.

- Менің сөзім сынадың,
Бұл дүниеде керегі
Адамзаттың баласы.
Айыпты ғой бұл дүние,
Тек бір күн өтіп қалады.
Осылай деп бәйбіше
- 110 Құлағына патшаның
Отырып сөзді салады.
Сол жауапты айтқанда,
Жеп отырған тамағы
Тамақта тұрып қалады.
«Мынау қалай айтты» деп,
Бәйбішенің бетіне
Хан сонда тура қарады,
Бәйбішеге жауап табады:
— Байтақ жатқан ноғайлы,
- 120 Ноғайлының ішінен
Таңдап жүріп, сізді алдым,
Болар деп бізге қолайлы.
Бермесе де, шара жоқ,
Бермейтұғын Құдай-ды.
Адам болса, бұл тартып,
Шама келсе, алар ем.
Жақын жерде Алла жоқ.
Соған іздеп барар ем.
Тәуекел етіп тұрайық,
- 130 Әлі де Ақтан сұрайық.
Келмей жатып жыладың,
Емес қой мұның лайық,
Айттың сөзді сана деп.
Қиғаштап сөзді айтасың,
«Мұны ойлап қара» деп.
Пәлені жасар мен емес,
Келмей жатып жыладың.
Не себептен қайғы етіп,
Айта қалдың өзіңіз?
- 140 Әрбір түрлі келеді
Бұл көп айтқан сөзіңіз.
Байтақ жатқан ноғайлы,

- Біз қарасақ, ел, — деді,
Қиғаш шеті кең, — деді,
Бұрын-соңды айтылмай
Келген еді сөз, — деді.
Отыз беске келгенде,
Қалай айттың сіз, — деді.
Бұрын-соңды бұл сөзді
- 150 Ешбір айтып көрмедің
Ойладың қалай ақылды?
Бұл сөздің ішінен
Көрсеттің талай нақылды.
Алланың берген бағынан
Айырылған жоқ едім,
Атаның туған тағынан.
Арғы атам еді Қарадөң,
Он бесінде тақ алған,
Алла беріп бақ алған.
- 160 Он сегіз жасқа келгенде
Жұбаныштай ұл туған.
Жұбаныш сынды батырдың
Баласы еді Сүйініш.
Жиырмада атасынан тақ алған
Үзілмеген шынжырлы
Тұқым еді Сүйініш,
Ес білгесін, бақ алған.
Айта қалдың бір сөзді,
Жай айтсаң да бұл сөзді,
- 170 Қаттырақ сөзің батып тұр.
Батқанының себебі:
Төңірегіме көз салып,
Өзің ойлап қарашы,
Іскендірдей патша
Жиырма бесте өтті деп,
Ол да аға-інісіз,
Баласыз дүниеден кетті деп;
Бәйбіше, сен не дедің?
«Бала» деген сөзіңді
- 180 Еш айтпаймын бұрыс деп.
«Іскендір» деп сен айттың.

- Отырмын оны емес дұрыс деп.
Ноғайлының баласы,
Айтқан жоқ еді былай деп.
Мен ойлаушы ем ішімде:
«Азды-көпті жаратқан
Жаратқан Жаппар Құдай» деп.
Анаң әйел болса да,
190 Жақсы менен жаманға
Жүр едім сені шыдар деп,
Шыдамай айтқан сөзіңіз.
Қалай айтқаныңызды байқаңыз,
Енді ойлап өзіңіз.
Сонда патша көңліне
Сөз тіке келіп қалады.
Ойлаған оның себебі:
«Іскендірді әкеліп
Маған неге қосты» деп,
200 Ағай-туған, інінің
Менде жоғын білді деп».
Сонда әйел сөйледі:
— Аруанадан туған нар едің,
Егер дария тасыса,
Тоқтатқан қызыл жар едің.
Жолдан биік су келсе,
Көлденең тұрған тау едің.
Темір арқан секілді
Үзілмеген қашаннан
210 Шынжырлы туған хан едің.
Бір кез келген әйелдің
Қасына бала ергесін,
Келіп еді бүгін тілеуші,
Қасында бір бала көргесін,
Сосын көңлім бұзылды.
Соған тұрмын шағынып,
Сізден басқа кімдерге
Айтайын енді мұңымды.
Қызылбас пен қалмаққа,
220 Бер жағында ындысқа
Үш тақта миллет халыққа

- Атағыңыз барулы,
Ноғайлының баласы,
Үлкен, кіші — ол қалмай,
Бөрі тіліңді алулы.
Анам әйел болғасын,
Болған шығармын жаңылған.
Жалған айтсам сөзімді,
Ризамын, сұлтаным,
230 Өлтірсең де өзімді.
Жамандық ақыл менде жоқ,
Ноғайлының мекендеп,
Жақсы баққан қаласын.
Өзің атқа мінгесін,
Дүниеде жылатпадың
Ешбір жетім-жесір баласын.
Он беске жасың жеткесін,
Арғымақ тандап, ат мініп,
Беліңе берен байланып,
240 Дұшпан шықса, қабарып,
«Жалғыз-жалқы» демедің,
Жүре бердің аттанып,
Кідірмедің, айналып.
Жарлыны байға жеткіздің:
Алып бердің кең қонысты
Ноғайлының еліне,
Адамы тыныш болсын деп,
Жақсы жерге қонсын деп.
Шешесіне ергесін,
250 Балбыраған жас бала,
Босады көңлім, көргесін.
Тәңірі берсе тілегім,
Қасыма менің ерер деп,
«Қарағым, қасыма келші» деп,
Айтар күнім болар деп.
Іскендірді айтқаным:
Астана халықтың ханы едің,
Оларға айтқан жауабың,
Жасы үлкен болса да,
260 Айтқан сөзің саналды.

- Мынау тұрған Қозан-ды
Ноғайлы салған қала еді.
Ноғайдың шыққан ерлері
Сол Қозанға жау жібермей
Сыртында жүрген пана еді.
Мұңымды сөйлеген, сұлтаным,
Сізден не түрлі жауап болса,
Ризамын мен, — деді.
Атым әйел болғасын,
270 Жетпеген шығар ақылым,
Сізден басқа жоқ еді
Бұл дүниеде жақыным.
Сізді көзім көргесін,
Отырмын дағы шағынып,
Біз секілді пақырың.
Қатыны келіп қасына-ай,
Мұңын келіп айтқасын,
Отыра қалды осылай.
Үндемеді падиша,
280 Іше берді тамақ асын-ай.
Жатушы еді бұрын ұйықтап,
Алтын еді таяғы,
Күміс еді кебісі,
Бар еді ол күмістің әр түрлісі.
Ежелден қалған бөркі бар,
Не қылса да, патшаның
Қазынасында дүние көп,
Істетуге еркі бар.
Бұрынғы тұрған тағына
290 Қайта патша жетеді.
Артынан қатыны қарады,
Қатты жүрмей, жай жүріп,
Жайыменен ордаға
Өзі кіріп барады.
Артынан қатыны бағады,
«Нешік айла етер» деп.
Бар секілді емес ашуы,
Жаяу жүріп барады.
Ішке кіріп алғасын,

- 300 Есікте тұрған бар еді,
Қашаннан есік бағулы.
Оның үні салулы,
Шақырып оны алулы
«Билер мұнда келсін» деп.
Жиырма биі бар еді,
Оларға хабар салады.
Түсте шығып бір кетсе,
Ол орданың ішіне
Жан бармайтын қала еді.
- 310 «Қандай заман болды» деп,
Хабар тигесін билерге,
Шала-шарпы киінді.
Жиырма кісі биі бар
Шешендердің ішінде
Неше түрлі адам бар.
Біреуі қалмай билердің,
Сағатын санап жетеді.
— Отырыңыз, билер, — деп,
Билерге ишарат берілді.
- 320 Өрқайсысы жүгініп,
Патшаның қасына
Сонда отыра кетеді.
Сонда ханың сөйлейді:
— Жақындап тұрған билер, — деп,
Қайратың көп ерлерім,
Ноғайлы байтақ елімнен
Тандап алған шешенім.
Осы халық тегінен
Тыңдасаңыз сөзіміз,
- 330 Біраз жауап беріңіз.
Бөрің де білгір шешенсің,
Ойласа, ақыл тапқандай,
Секілді жұлдыз, аспандай,
Алыстан ақыл тапқандай,
Астана халықты баққандай,
Жауабың халыққа жаққандай,
Бөріңіз де асыл едіңіз
Қол жетпейтін аспандай.

- «Қырыққа жасым толар деп,
340 Мен туғалы анадан
Бір бөлек заман болар» деп,
Ноғайлы халқын аралап,
Ішінен таңдап қыз алдым,
Қатарымда тұрғандай.
Кеудесі болған сары алтын,
Жақсы-жаман болса да,
Ішіне оның сыйғандай.
Аты әйел болса да,
Сүйегін қатар тең көрдім,
350 Жауабын айтқан жөн көрдім.
Ноғайлының қыздарын
Аралап жүріп мен көрдім.
«Көп жасасам дүниеде,
Қайрат шіркін танар деп,
Өлмей жүрсе адамзат,
Ар жағында бір өлім,
Ол да жақын келіп қалар деп».
Дүниенің жүзінде
Пенде де қызық секілді.
360 Пенденің ол қызығы —
Мынау тұрған бала деп.
Аспандағы ұшқан құс
Ілінеді қылдарға —
Жаюлы тұрған тұзаққа
Келіп түсед бала үшін.
Аруана мен нар мая —
Бұ да тұрып зарлайды,
Тамақ үшін оттайды.
Қайтып үйге келгенше
370 Ботасын жоқтап боздайды.
Тауда жатқан маралың,
Жатады оның баласы
Әрбір тасты паналап,
Ұзақ жерге тастамай,
Ол да оттайды жануар
Баласының маңайын жағалап,
Ол да тастап кетпейді

- Өзінің туған баласын.
Мынау сөздің шамасын,
380 Билер, байқап қарашы.
Менің сөзім осылай,
Жарай ма сөзім, жарамай ма
Сіздерге айтқан осылай?
Шақырып сізді алғанда,
Айтатын сөзім осы еді,
Құстың ханы қаз еді.
Жануардың өмірі
Көп емес оның, аз еді.
Патшаның айтқан сөзіне
390 Отырып, билер таң қалды.
Жауап тауып айта алмай,
Әрбіреуі сандалды.
Бидің үлкені Күміс еді,
Оның баласы Алтын еді,
Он екіде жасы бар,
Ол келіп сонда сөйледі:
— Жасың үлкен туған данасың,
Бөрің де талайды көрген ағасың.
Патшаның білмейсіз бе
400 Сөзінің айтқан шамасын?
«Әрбір түрлі мақұлықтың
Бар деп айтты ғой баласы.
Сол мақұлықтар да бала үшін
Қолға түседі деді ғой»,
Сөзінің байқап қараңызшы шамасын.
Кеткеніңізді көргесін,
Балалықпен ергенім,
Қыдырып мұнда келгенім.
Баласының жоқтығын
410 Сізге айтып бергенім.
«Бала жоқ менде, не етем деп,
Қырық жас толғасын,
Енді елуге қарай кетем деп.
Сіздерде көп ақыл деп,
Бөрің ноғай болғасын,
Табылар әр түрлі мақұл деп».

- Сонда бала жалаң бас,
Тек дамбалшаң, жалаңаш.
Сонда оның әкесі
- 420 Күміс би тұрып сөйлейді:
— Артық туған ханымыз,
Халықтан асқан ақылың,
Кеудең сарай жаныңыз,
Әрбір нәрсе мақұлдап,
Отырсыз айтып біздерге,
Біз не айтайық, тақсыр, сіздерге!?
- 430 Бұрынғы өткен асылдар,
Жеті ғалам дүниеден
Неше түрлі жан өткен,
Неше түрлі хан өткен.
Дүниеге пенде тоймаған,
Әр нәрсені әр пенде
Өз тұсында ойлаған.
Дүниенің қызығын
Талай жандар көрмеген.
Қызық көрген дүниеден
Ол жандар да пәниге,
Өтіп, қайтып келмеген.
Неше асыл патшалар —
- 440 Бұлар да өткен дүниеден.
Баласы жоқ болғасын,
Әулие шәрге түнеген,
Алладан бала тілеген.
Олар да берген аянды.
«Тілегім Алла берді! деп,
Барып келдім енді!» деп,
Талайлардың қуанған
Кіріп сонда реңі,
Көтеріліп жүрегі —
- 450 Оларға да бермеді,
Алладан бұйрық болмаса,
Олар да қайтып келмеді,
Ендігісін өзің біл,
Біздің сөзге құлақ сал.
Сонда хан жауап береді:

- Атқа мініп жүргенді,
Алыс, жақын көргенді
Деуші еді «артық ер», — деді.
Баба түкті шашты Өзіз —
- 460 Керемет туған пір, — деді.
Аңшыбай ханның баласы,
Өзен бойы кең суда
Әулие жатқан сол, — деді.
Барсақ соған, не етер деп,
Тек отырып болар ма
Кідіріп үйде бекер деп,
Жақын жерде пір еді,
Сонан хабар алайық.
Билерін атқа мінгізді,
- 470 — Өзі жақын жер, — деді,
Келің барып, ел, — деді.
Үш күннен қалмай жиналып,
Баршаңыз да кел, — деді.
Сонда билер қоштасып,
Үйден шығып кетеді.
Бала тағы бір сөз сөйледі:
— Ай, тақсыр, алтын ханымыз,
Біздей туған жас бала
Құлағыңыз салыңыз.
- 480 Жеті жұрттың тілін білетін
Бір адамды алыңыз.
Ноғайлыдан, сұлтаным,
Тек үш кісі алыңыз.
Жадыңызға саламын,
Балалар ойнап жатыр ғой,
Жадыңызға саламын.
Сонда хан кеңес құрады,
— Бұл екен ғой ақыл, деп,
Баланың осы айтқаны мақұл, деп,
- 490 Қалай да болса барамыз
Ол шайқыларға жақын, деп.
Тезден хабар берің, деп,
Бұйырады сонда билерге:
— Үш күннен соң, кідірмей,

Сол екеуін тауып келің, деп.
Барушылар үш күнде
Жеті жұрттың тілін білетін,
Адамды ертіп ол келді.
Баба түкті шашты Өзіз
500 Жүретұғын бұл болды.
Үш кісіге ат алдырып,
Үшеуі жүруге айналды.

Сонда ақсақал, қарасақалдардың айтқан сөзі:

— Халық ұстаған ханымыз,
Асыл туған жанымыз,
Болсын сіздің жолыңыз!
Алыс емес, жақын жер —
Бұрыннан тұрған бабаңыз.
Қасиетті жан еді
510 Жәрдем берген талайға,
Не жақсылар түнеген,
«Бала бер!» деп сұраған.
Қабыл болып тілегі,
Кіруші еді реңі.
Саламат болың сіз! — деді,
Қош айтысып, қаламыз
Осы отырған біз, — деді.
Сонда ханымыз сөйледі:
— Астана халқым, ел, — деді,
520 Алыс емес, шамалы
Баратұғын жер, — деді.
Алла оңғарса сапарды,
Барармыз оған біз, — деді.
Тапсырдық, толы халық,
Баршаңызды аманат.
Қош айтысып елімен,
Ата-ана, қатын-баламен,
Жасы үлкен ағамен,
Өзен бойын жағалап,
530 Отырды жүріп шамалап.
Баба түкті шашты Өзіз

- Екі жерде пір еді.
Жиырма күн толғанда,
Баба түкті моласы
Көрінді мұның қарасы,
Жақындады жердің шамасы.
Түстік жерге келгенде,
Тілекті тура тілерге,
Әулиеге түнерге,
540 Баба түкті басына
Жаяу жүріп бұл келді.
Жалған атқа ермеді,
Жаяу жүріп келеді.
Киімдерін арқалап,
Келеді жетіп бейшара-ай
Әулиенің қасына-ай,
Көзінің төгіп жасын-ай.
Әуелі отырып оқыды,
Отырып, Құран басына-ай.
550 Құран оқып болғасын,
Қабірдің келіп қасына-ай,
Жатты әулие басына-ай.
Көзінен шығып қара жас
Ішінде қаны аралас.
«Жасы қырықтан өтер, деп,
Жүргенім босқа бекер», деп.
Келдім сізге, жақсылар,
«Шарапат бізге етер», деп.
Ағарып таң атқанда,
560 Таңға жақын жеткенде,
«Рұқсат енді сіз, — деді,
Алла берді тілегің.
Астана, халыққа хан болар
Туысқаның, тұқымың.
Ендігі жерде тілегің
Береді енді Құдайың,
Жатпа мұнда, жүре бер.
Алла берді тілегің,
Жәрдем бердік біз, — деді.
570 Тұрып сонда жөнелді,

- Шығып алып әулиеден,
Үзілгенше қарасы,
Шаршамады ханыңыз,
Жүгірді жаяу шамасы.
«Ол балаңның есімін
Хан Нәрік деп қой», — деді.
Атқа мініп алады,
Кетіп сонда барады.
Аулына жақын келгенде,
580 Алдынан шығып ақсақал,
Би, төрелер келеді.
Ішіндегі ақсақал
Келіп, сөйлей береді.
«Ақсақалға сәлем!» деп,
Бұл да келіп тұрады.
— Жасың үлкен бабалар,
Бәріңе сәлем сіздерге,
Ақылың артық даналар!
Рас болса айтқаны,
590 Секілді қабыл тілегім.
Сол жауапты айтқасын
Шамалап кірді-ау реңім.
Жасы қырықтан асқасын,
Елуге аяқ басқасын,
Енді, халқым, бұл сөзім.
Ауылға қарап кетейін,
Шамалы жерге жетейін.
Қалмақ пен қызылбас —
Екеуі жақын келеді.
600 Соларды жерден қайырып,
Кеңітіп жерді келейін,
Соған қайрат етейін.
Осы батыр қарады,
Үйге жетіп алғасын,
Ақсақалдар жиналып,
Бәріне кеңес құрғасын,
«Тәңірі тілек берді! деп.
Қабыл болды тілегім,
Кірді деді реңім.

- 610 Жайым бітіп барады,
Бір күні бітер өмірім.
Аттанамын десе де,
Ноғайдың бірі ермеді,
«Барамын!» деп, келмеді,
— Қаңғырамын дегенге
Қайтіп еріп барайық!
Қартайғанның салдары —
Бұл «кетемін» дегені.
«Жалғыз барып, аттанып,
620 Жауға қайрат етем», — деп,
Шыдамады ханыңыз.
Айтқан сөзден тана ма!
Астында тұлпар баптады,
Тұлпар бапқа түскесін,
Шегірінмен оңдатып,
Найзасын жақсы саптады.
Үйде тұрған алмасты
Алғыр тасқа қайрады.
Сермесе кесіп кетсін деп,
630 Тоқталмай қару өтсін деп,
Көк жебеге оқ салды.
Кілең болат жинатып,
Масаттан соғып оқ алды,
Көк жебені қолға алды.
Аттануға бір күннен
Ханыңыз тұрып қозғалды.
Ноғайдан адам ермеді,
Жапанда жалғыз бұл өзі,
Астында мінген қызыл-ды,
640 Патшаның жалғыздығы білінді,
Көңлі сонда бұзылды.
Атқа мініп алғасын,
Бөйбішесі шығып сөйледі:
— Аруананың баласы,
Қатепті қара нар едің.
Тасса дария, тоқтатқан
Белгілі қызыл жар едің.
Астана халықты қорғаған

- Белгілі биік тау едің.
650 Барасың кетіп далаға.
Қашан қайтып келесің
Енді бұл қалаға?
Баратын жауың айтып кет,
Қалсын естіп құлағым.
Қызылбас па, қалмақ па,
Ол болмаса ындыс пе,
Тағы басқа ел ме еді?
Жалғыз кетіп барасың,
Жас қырыққа толар деп,
660 Ноғайға қиын болар деп,
Аяйсың-ау ноғайдың
Қатыны менен баласын.
Бір өзің кетіп барасың
Тапсырдым Аққа мен, — деді,
Саламат бол сен, — деді,
Осылай деп ханым сөйледі.
Аттың басын бұрады,
Керіңкіреп қалады.
— Қайғы етпе сен, — деді,
670 Жеті атадан келе жатқан
Шынжырлы едім мен, — деді.
Атаның жолын қумадым,
Алысты іздеп бармадым.
Аттанып жүре береді,
Артық туған ер еді.
Қызылбастың ерлігі
Басқадан гөрі кем еді.
Жабайы өскен қашаннан
Қорғансыз жатқан ел еді,
680 Сол елге батыр жөнелді.
Жай жүрмеді аяңдап,
Бір жерге түсіп жатпады.
Жері жазық дөң еді,
Тау үстімен жағалап,
Асты-үстіне көз салып,
Аяңдап желіп келеді.
Бір күндері болғанда,

- Жайылып жатқан қызылбастың
Қарасын сырттан көреді.
- 690 Бытырап жатқан елі көп,
Қарауылда жүрген ері жоқ.
Сонда батыр сөйледі:
— Ұзын жатқан құм екен,
Жер қашығы бұл екен,
Қарсыз жатқан дөң екен.
Жаңа көрдім жайылған
Дүниеде малдың қарасын.
Қалай қылып білемін
Бұл қызылбастың шамасын!
- 700 Мен ойлайын ақылды,
Жадыма, пірлер, сала көр
Көпке ұнайтын мақұлды.
Бұл батыр ойлайды:
«Енді қалай етем деп,
Құр шеттен мал қуып
Қалай елге кетем деп.
Аралап жүріп арасын,
Көріп жүріп қаласын,
Қуып жүріп баласын,
- 710 Қойшы менен қозышыдан
Білейін сұрап шамасын».
Өзімен өзі кеңес құрады:
«Қызылбас емес ағайын,
Найзамды жанып алайын,
Жақсы етіп атты жабайын.
Бер жағынан жағалап,
Қанша екенін қарайын».
Атты жүріп жабулап,
Жайымен жүріп қаңғырды.
- 720 Ақшы болып еліне
Қызылбастың барады.
Қойшы менен түйеші —
Соған келіп тұрады.
— Бақтым жетім бала, — деп,
Қай жерде бар қала, — деп,
Қызметсіз едім мен, — деді.

- Бұл бір қандай жақсы ел? — деді.
Сонда жалшылар сөйледі:
— Бізде қала жоқ, — деді,
730 Жинаған әскер және жоқ,
Сұрайсың несін сіз? — деді,
Біз бір — байып жатқан ел, — деді,
Қызылбастың мекен қылып жатқан жер, — деді.
Ішімізде бар еді
Ақтөре деген ханымыз.
Ол ханымызда қала жоқ.
Тігулі тұрған үйі бар,
Қызметкері тағы бар.
Қасында тұрған бірталай
740 Ханымыздың жаны бар.
Іздегенің хан болса,
Анау таудың үстінде
Тігулі тұрған шатыр бар.
Тауы жазық құлауға
Сол Ақтөредей хандардың
Өзінің бар-ды қатын-баласы.
Тек маңайында жүз кісі —
Әскерінің шамасы.
Қол астында ел, — деді,
750 Сұрайсың оның несін сен? — деді.
Ол еш нәрсе бермейді,
Халқы жақын, бұл берер.
Барғызбайды қасына,
Ақылың болса, сор маңдай,
Тек жолама қасына.
Қыдыра бер далаға,
Қой сауамыз, ағы бар,
Алып, қойға бара бер,
Беретін қойшы және бар.
760 Шөлдесең, және қанарсың,
Ханға барма, сор маңдай,
Барсаң, өліп қаларсың.
Атының басын бұрады,
Шеттен келіп, сұрады.
«Осындай хан» дегесін,

- Кейін қайтып жөнелді.
Бір тауларды далдалап,
Бір-екі күн демалды.
Ат құйрығын өреді.
- 770 Бір тәуекел етем деп,
Ханға бармай, не етем! — деп,
Келіп тұра қалады.
Мылтықты ұстап алдынан,
Жақындайды атам! — деп,
Қаныңды ұрттап, татам! — деп,
Бұйрық жоқ енді сізге, — деп,
Жуытпашы бізге, — деп.
Ақтөредей ханымыз,
Соның үшін қиналар
- 780 Бір шыбындай жанымыз.
Өлесің сорлы сен, — деді.
Өлсең, кетер сәніңіз,
Өлесің, сорлы, өзіңіз.
Қалай қатаң тиеді
Бізге айтқан сөзіңіз!»
Бұл сонда қарады,
«Алла!» деп айқай салады.
Іркілсін бе батырың!
Анталап тұрған аз кісі
- 790 Атқан оққа қарамай,
Қарсы шаба береді.
Атқан оқтар өте ме!
Үстіне киген шарайна,
Сыртында бар-ды сауыты.
Былайғыдан өзгеше
Құйылған [оның] зауыты.
Ол жүздеген аз кісі,
Оған салды ойынды.
Ақ сүңгіні қолға алып,
- 800 Келген батыр қозғалып,
Үйде жатқан хан шықты.
Және қалған елу кісі
Міне алмай атқа, ынтықты.
Үстіне келіп қалғасын,

- Хан да болса, қашады,
Ақыл таппай, сасады.
Жайдақ мініп атына,
Бір таудан құлай асады.
Кім екенін біле алмай,
810 Күннің көзі шыққанша
Атып жүрді мылтықпен.
Тауды құлай бұл қашты,
Хан қашқанын білмеді,
«Көп ішінде өлді» деп,
Сала берді ойынды-ай.
«Тұрамын ба мен бармай
Қызылбастың қасына-ай!»
Әр жерде жатыр домалап,
Қызылбастың басы-ай.
820 Соғысып батыр, қоймады,
Жарағы қанға тоймады.
Айналдырған жүз кісі
Мұрсатқа, сірә, қоймады.
Таудан ханың құлады,
Хан қасында қорғанып
Отырған екен бұл көп үй,
Көп үйге салды ойынды,
Қаласы жоқ, майданды.
Екі күндей өлтіріп
830 Сірі адамын, айналды.
Ханы мен қалды баласы,
Жоқ болғасын қаласы —
Ағаш үйде отырған пақырлардың
Неге келсін шамасы,
Тек жылады шуласып.
Айдады елге адамын,
Қатыны мен баласын,
Қырғаннан соң бір тақыл адамын.
Үшінші күн болғанда,
840 Артынан қуып мың кісі
Әскерімен хан жетті.
«Жүре бер» деп жесірге,
Жаяулатып айдады.

- Көргесін, заңғардың
Қанша да болса шамасын.
Жапырумен сол шақта
Мың кісі әскермен
Хан жетеді ішінде.
Ортаға келіп алады,
850 Сыпыра қамап қалады.
Сонда ханың сөйледі:
— Жалғыз ба едің сен? — деді,
Әскермен келдім мен, — деді.
«Өлмеймін» деп ойлама,
Біздіңменен ойнама.
Ойын-күлкі жөн емес,
Жіберіп жесір сіздерге,
Тірі қалар мен емес.
Алайын деп мен келдім,
860 Сорлы сенің басыңды,
Жұлуға талдап шашыңды,
Қаңғырған кімсің сен? — деді,
Қызылбастың ханымын,
Ақтөре деген — мен, — деді.
Қамап алың, көп әскер,
Аты-жөнін біліп қалайық,
Алайық басын, кел, — деді.
Сонда тұрып батырың
Қызылбасқа сөйледі:
870 — Атаңа нәлет, қызылбас,
Емеспін болат құрама,
Асылымды менің сұрама.
Мен — астана халық ел, — деді,
Сенімен емес тең, — деді.
Қанша сөйлеп тұрсаң да,
Алармын басың мен, — деді,
Мен — ноғайлы деген ел, — деді.
Бұл ноғайлының баласы
Қызылбас пен қалмаққа,
880 Ындыс деген халыққа
Қашаннан келеді шамасы.
Қонысыңнан тайдырып,

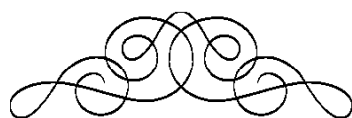
- Жұртыңды сенің аларға,
Еліңді келдім шабарға.
Жасқанатын мен бе едім,
Менімен, қызылбас, тең бе едің?!
- «Алла!» деп ұран шақырды,
«Қырайын» деп ойлады,
Қызылбастай пақырды.
- 890 Шауып еді ханға қасқарып,
Араға түсті бірталай
Көп әскері бас салып.
Жеткізбеді бұл ханға
Бұл батырдың қолын-ай,
Қызылбастың сорына-ай.
«Ханды қорғап қалам» деп,
Бар екен шіркін ойында.
Сол уақыт болғанда
Салды жаман соғысты,
- 900 Қызылбаспен тоғысты,
Бір күн, бір түн ұрысты.
«Бермеймін деп бұл ханды»,
Қызылбас та тырысты.
Үсті шаңға толғасын,
Адасып қалды ханынан.
Ұлы қиқу болғасын,
Астындағы мінген ат
Бұл батырдың тұрмайды,
Атқан оқтай зырлайды.
- 910 Кез келгенін өлтіріп,
Талайдың кесті басын-ай,
Қысқартты сорлының жасын-ай.
Жарқылдатып бұл алды
Қынабынан суырып,
Қабын алды алмас деп,
Не де болса, кеспей қалмас деп.
Ағарып таң атқанда,
Күннің көзі шыққанда,
Сыртқа шығып келгесін,
- 920 Көрейін деп байқады,
Қызылбастың шамасын.

- Өрқайсысы қашыпты
Тауға қарап ол тарап.
Таудың беті сай-сала,
«Келді ғой деп бір бала».
Қызылбастың біреуін
Сонда ұстап алады.
— Ақтөредей ханыңыз
Қайда? — деп сұрап қалады.
- 930 — Қатты қиын етті, — деп,
Ақтөредей ханыңыз
Елге қашып кетті, — деп.
Айтамын хабар мен, — деді,
Мені өлтірме сен, — деді,
Жан төтті ғой дүниеде.
Осылай деп сөйледі,
— Өлтіремін мен, — деді,
Ханыңды тауып бер, — деді.
Алдына түсіп шабады,
- 940 Бір-екі күн шапқылап,
Хан қарасын көргесін,
«Анау!» — деп айқай салады.
Ақтөредей заңғарға
Батыр кетіп барады.
Қорықсын ба жануар —
Мінген аты керемет!
Артынан дүбір шыққасын,
Хан артына қарады.
«Енді қашсам, болмас, — деп,
- 950 Қашқанмен де, қоймас, — деп,
Қызылбас тұра қалады.
Астына мінген бұл аты
Арандай аузын ашады,
Омырауынан тер тамшылап,
Құлаштап аяқ басады.
Жақын келді тебініп,
Жалмауыздай емініп,
Сонда ханың сөйледі:
— Ноғайлы құрсын, сен, — деді.
- 960 Көп сөйлеуге бола ма,

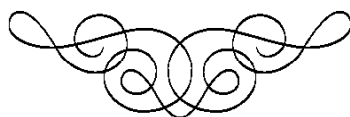
- Соғысалық, кел! — деді.
Осылай деп хан Ақтөре
Ноғайлыққа сөйледі.
Салып қалды қызылбасқа,
Шүү дегенде, найзасын.
Ол да ойлаған екен
Бір жанының пайдасын.
Ойлаған пайдасы:
Киген екен сауытын
- 970 Шапса қару өтпейтін,
Ойлаған екен зауыты.
Ол да сермеп найзасын,
Екеуі де қарудың
Аясын ба оларды,
Көре алмады пайдасын.
Екеуі де беренді
Суырып қолға алады.
Қарсыласып келгесін,
Етіп жатыр жанның пайдасын.
- 980 Шауып еді алмаспен,
Екеуі де, апырай —
Қарсы тұрған батыр-ай,
Дулыға мен қалқаны
Екеуінің де басында,
Өтпеді қылыш осылай.
Атуға жебе мұрсат жоқ,
Жағасынан алады.
Жағаласып алысып,
Ат үстінде қалысты.
- 990 Бір күн, бір түн жағаласып,
Іркілмеді, салысты.
Ақтөредей бұл заңғар
Бұрын сыртқа жүрмеген,
Мезгілсіз тағам татпаған.
Сүйтіп жүрген ханыңның
Босады жаман буыны.
Ойлады ноғайдан туған ханыңыз,
Артық туған жаныңыз
Осының аты жығылса,

- 1000 Сонда, ойлады кетер деп,
Қызылбастың, сәніңіз.
Қолында жүрген алмас-ты
Қоярға жоқ шарасы.
Аттың шауып бұл алды
Алмаспен кесіп басын-ай.
Атының басын шапқасын,
Тұра алсын ба бұл ханың-ай!
Хан жығылып қалған соң,
Үстіне мініп алады.
- 1010 Сақалынан қолға алып,
Бауыздаған қой құсап,
Ақтөре ханды шалады.
Ханды өлтіріп алғасын,
Басқаны батыр не қылсын!
Қаруын алып қолына,
Елге қарай жөнелді,
Бұрынғы тұрған еліне.
Тұрған екен қызылбас —
Қызылбасты айдады,
- 1020 Пақырдың соры қайнады.
Жесірлікке түскесін,
Бұрынғы дәурен қайда-ды.
Алыс еді арасы,
Үш айдан бері шұбыртып,
Айдап келді шулатып,
Төрт айда барған жер еді.
Төрт ай болған себебі:
Бұрын-соңды бармаған,
Олай-бұлай болмаған,
- 1030 Көп жүрілген жер еді.
Қызылбас көрді көрімді,
Еліне жетіп келгесін,
Ата-ананың жұртына
Қызылбас ұлдары бөлінді.
Байтақ жатқан ноғайға
Көп олжа болып көрінді.
Орнына келіп хан болды,
Бұрынғыдай жан болды.

- Жапанда жалғыз ел алып,
1040 Еліне қайтып келгесін,
Ноғайлы халқы таң болды.
Тоғыз ай, он күн көтеріп,
Туған екен Нәрікті.
Баба түкті пір еді,
Қасиетті ер еді.
Қабыл болып тілегі,
Содан туған —
Нәрік, Шора ер еді.
Арғы атасы — Қарадөң,
Содан бері шұбалып
1051 Шораға таман келеді.

Ғ Ы Л Ы М И
Қ О С Ы М Ш А Л А Р

ТОМҒА ЕНГЕН МӘТІНДЕРГЕ ТҮСІНІКТЕМЕ

1942 жылдың екінші жартысында тек қазақ халқының ғана емес, әлем мәдениетінің тарихында өшпес із қалдырған аса айтулы оқиға болды. Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті Қ.И.Сәтбаев, Тіл, әдебиет және тарих институтының директоры басқарған қазақ ғалымдарының ұсынысы бойынша Мұрын жырау Алматыға алдырылып, оның жадында сақталған мұралардың көпшілігі жазылып алынды. 1942 жылдың жиырма екінші маусымы мен 1943 ж. аралығындағы іссапарының мән-жайы мен нәтижесін Мұрын Сеңгірбаевтың өзі «Алматы қаласына балам Дәуітбай екеуіміз барып, онда бес ай болдым. Филиалдың сұрауы бойынша «Қырымның қырық батыры» деген жырдан 36 батыр туралы жыр айтып, жаздырып бердім. Одан кейін төрт батыр туралы жырды 1947 жылы жаздырып жібердім», деп еске алған.

Бұл баға жетпес асыл қазына көп ұзамай-ақ өзінің лайықты бағасын алып үлгерді. Жырды зерттеушілердің еңбектері СССР Ғылым академиясы Қазақ филиалының президенті Қ.И.Сәтбаев пен Тіл, әдебиет және тарих институтының директоры Н.Т.Сауранбаевтың Қазақ ССР Министрлер Советінің Төрағасы Н.Оңдасыновқа жолдаған мәлімдеме хатындағы: «Қырымның қырық батыры» туралы жыр ерекше құнды, көлемді мәдени мұра», деген тұжырымның ақиқаттығына көз жеткізе түсті. Ноғайлы жырларының бұл інжу-маржанын халыққа өз деңгейінде таныстыру ісіне 1942 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде және «Казахстанская правда» газеттерінің беттерінде Мұрын жырау мұралары халық қазынасы екенін әйгілей мақала жазған Н.Сауранбаев бастау салса, бұл жырлардың бірқатарының жариялануына,

зерттелуіне, насихатталуына Коммунистік Партия Орталық комитетінің қаулылары арқылы тыйым салынғанын біле отырып, 1948 жылы «Социалистік құрылыс» газетінде «Мұрын ақын жырлаған Қырымның қырық батыры» атты мақаласында бұл топтама құрамындағы «батырлық жырларының мазмұн, мәнімен таныстыра кету зиян емес» екенін эпопея құрылысы туралы құнды талдауларымен дәлелдеген Ә.Қоңыратбаевтың да рухани құндылықты елге білдіру үшін өз басын қатерге тіккені сүйсіндірмей қоймайды.

1944 жылы Ташкент қаласында өткен Орта Азия фольклоры туралы Бүкілодақтық ғылыми конференция қаулысында Мұрын жырлаған «Қырымның қырық батыры» эпосының дүниежүзілік маңызы бар екені айрықша атап өтілді.

Бұл эпос үлгісінің өзгешеліктері академиктер — В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский еңбектерінде де өте жоғары бағаланды. В.М.Жирмунский: «Циклизация казахско-ногайского эпоса очень свободная:

«Нуреддин», «Муса-хан», «Орак и Мамай», «Карасай и Казы», «Тел-Агыс» имеют каждая свой самостоятельный сюжет, расходятся в целом ряде фактических деталей и связаны только общими рамками генеалогии героев.

Однако в недавнее время они были записаны в более тесном объединении и последовательности как часть огромного генеалогического свода, носящегося заглавие «Сорок ногайских (или крымских) богатырей», который представляет попытку, по-видимому, позднейшей систематизации и циклизации сюжетов казахского эпоса по принципу родства между знаменитыми богатырями»¹ деп жазған болатын.

Бүкіл әлем әдебиеті тарихының үшінші томындағы академик Е.М.Мелетинскийдің «Кипчакский эпос о ногайских богатырях» атты мақаласында да Мұрын жырау мен оның рухани мұрасына айрықша ілтипат білдірілді².

Мұрын жыраудың руханиятымызда алатын айрықша орны Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Есмағамбет Самұратұлы Ысмайыловтың «Ақындар» атты монографиясындағы «Жырау», «Жыршы» деген тараулар-

1 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. — М.-Л., 1974. стр. 416.

2 История всемирной литературы. т. 3. — М., 1985. стр. 483.

да ашып көрсетілген. Бұл еңбегінде ғалым Мұрын жыраудың «жырау», «жыршы» деген атақтардың барлығына да лайықты екенін айқын аңдатады³.

«Мұрын ақын емес, тың тақырыпқа өзі шығарып айта алмайды. Бұл жағынан ол жыршы ғана. Сонымен бірге желілі, көлемді батырлар жырын ұзақ уақыт бойы талмай, жалықпай жырлайды. Және бұрын-соңғы қазақтың ақын-жырларының ішінде теңіздей ең мол жырды айтатын осы Мұрын ғана. Бұл жағынан оны халық жырау деп орынды атаған» деген ғылыми байқауын⁴ зерттеуші: «Жасаған тарихи қоғамдық дәуіріне, өскен ортасына, дүниеге көзқарасына қарай, жыраулардың шығармашылығы өзгеріп, құбылған... Қазақтың батырлар жырын айтып, таратушы — Марабай, Нұрым, Мергенбай, Мұрын жыраулар. Желілі жырларды дамытып айтқандықтан, халық бұларды әрі жырау, жыршы деп те атаған. Бұл жүйедегі жырауларда заманды, дәуірді болжап, толғап айтатын тақпақ жырлар жоқ, бұлар негізінде ел аузында айтылып келе жатқан тарихи, батырлық оқиғаларды өзінің сынынан, жөндеуінен өткізіп айтады», — деп дәйектеген⁴.

«Қырымының қырық батырын» Мұрын жырау үш салаға бөліп айтқан.

«Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» атты сала «Аңшыбай батыр», «Парпария», «Құттықия», «Едіге», «Нұрадын», «Мұса хан», «Орақ, Мамай», «Қарасай, Қазі» жырларынан шежірелік цикл болып табылады.

«Аңшыбай батыр» жыры бізге үш жазба түрінде жеткен. Оның екеуі ОҒК-дағы 330-буманың 3-дәптерінде сақтаулы. Оның біріншісі — осы дәптерде «Аңшыбай» деген атаумен бірінші тұрған жыр, екіншісі осы дәптердің 30-41-беттерінде «Едіге (Ақоралдың шаһарында)» деген атаумен берілген. Мәтіннамалық талдау барысында соңғы көрсетілген мәтіннің алғашқы мәтіннің үзіндісі екенін анықтадық. Сондықтан бұл томға алғашқы аталған мәтінді ғана кіргізуді жөн көрдік. Бұл жырдың осы жинаққа енгізілген екі нұсқасын бір-бірімен шатыстырмау үшін мұқабасында: 15.VIII — 17.VIII. 1942 жылы алғашқы айтқандарынан» деген мағлұмат берілген 330-буманың 3-дәптерінен алынып, баспаға ұсынылып отырған,

3 Ысмайылов Е. Ақындар. — Алматы, 1956. 31-33-б.

4 Сонда, 31-бет.

М.Хакімжанова қағазға түсірген нұсқаны «бірінші нұсқа», ал ОҒК-дағы 673-буманың 4-дөптерінде сақтаулы тұрған, 1942 жылы Бозтай Жақыпбаев жазып алған мәтінін «екінші нұсқа» деп белгіледік.

Бұл жырдың қаһарманы Едігенің арғы атасы ретінде көрінеді. Едігенің бабасының есімі Аңшыбай екені Мұрын репертуарындағы жырларда, ноғайдың «Эдиге» атты жырында⁵ және «Қарасай, Қазі» жырының филология ғылымдарының кандидаты Серікбай Қосан Маңғыстау облысынан тауып, «Бабалар сөзі» сериясының 42-томында жариялаған, жыршысы белгісіз бір нұсқасында ғана айтылады. Аталған қазақ жырларында Аңшыбайдың қай рудан шыққаны, әкесінің, аталарының кімдер екені жөнінде сөз болмаса, ноғай жырында Сыпыра жырауға өзінің шыққан тегін білдіру үшін Едіге:

«Кепеек кимсинь?» — дегенде,
 «Қурайышпын», — дегенмін.
 Аъзизден тувган шок ялгыз
 Бала оъзиммен дегенмен.
 Абубекир Сыздыктан
 Пайда болганман,
 Нурдан уълги алганмын...
 Дугажи Махнун Керемет,
 Кереметтинъ улы Анъшыбай,
 Анъшыбайдынъ улы Бирперие,
 Бирпериединъ улы Баркая.
 Мен Баркаядынъ улы анавда
 Кутлы-Кая улыман», — дейді⁶.

Осы жырдың бас жағында: «Баркая оъсип, уыйкен адам болады. Ол коъбисинде аньшылап-балыкшылап юрген. Сонынъ уьшин халкка коъп ко-сылган йок. Кеше-куьндиз ағашлыкта, сув ягада юргенин себеп Баркаядынъ савлай кевдесин туьк басқан, басына узын шаш биткен, сакалы сав коъ-кирегин ябатын болган. Оъзи колайсыз мазаллы, куватлы болган. Баркаяга халк «Баба туьклес шашты Азизң деп ат таккан», деп айтылған⁶.

⁵ Ногайдың қыркы батири. Ногай халк дастандары. Махачкала, 1991. 31-б.

⁶ Сонда, 30, 31-беттер.

⁶ Сонда, 18-бет.

Белгілі бір дәуірде өмір сүрген тарихи қаһарман бейнесін сомдау үшін шығарылған туындыда әлденеше дәуірлер оқиғалары барысында өмірге келген сарындардың бой көрсетуі, басқаша айтқанда, көп қабаттылық (полистадиялық) сипат «Қырымның қырық батыры» циклына енетін жырлардың да бірқатарына тән. Бұны Ноғайлы дәуірінің шындығы ретінде баяндалып отырған оқиғаның өте көне дәуірдегі салт-дәстүрлерден хабар беруінен де байқаймыз.

«Аңшыбай» жыры ең алғаш рет 1989 жылы «Батырлар жыры» жинағының бесінші томында жарияланды. Ол басылымға жырдың біз «бірінші нұсқа» деп айдар тағып отырған үлгісі кіргенін томды құрастырған ғалымдардың «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» — Қазақ ССР Ғылым академиясының қорынан, 330-папка, 3-тігінді; 70-Д папка; 830-папка, 2, 3-дәптерлер деген ғылыми түсінігінен де аңғарылады⁷.

Ол кітапты баспаға дайындаушылар «Аңшыбай» жырын біршама өңдегені байқалады (7, 31-45). Бұл әрекеттер Аңшыбайдың қолынан бір рет өлген Ақоралдың бас қаһарманмен екінші рет қарсы келіп, жыр соңында тірі қалуы қисынсыз екенін сезінуден туындағаны айқын аңғарылады. Сондай өзгертулер түпнұсқада кездеспейтін «Ағырабаттың шаһарын аламын» деп асықтың деген сөйлемнен басталады. Ағырабаттың елінің шетінде әуелі Ақоралды жекпе-жекте өлтірген Аңшыбайдың одан кейін жырдың қолжазбасында сөз болмайтын батырлармен, Қарабалтамен (7, 37-40) және Аюбаймен (7, 40-43) соғысады. Бұл нұсқаның өңделген тұстары келтірілген мысалдармен шектелмейді.

Біздің ойымызша, қарт жырау бұл нұсқада бейнеленген екінші жекпе-жекті суреттеу барысында Ағырабат ханның елінің ханы Ағырабат болып табылатынын біршама уақыт естен шығарып алған, сондықтан «Ағырабат» деген атауды жаңсақтықпен Ақорал деген атаумен алмастырған. Бұған Ақоралдың «Аңшыбай» жырының барлық нұсқаларындағы тұрақты кейіпкер екендігі де әсер еткені аңғарылады. Сондықтан біз жоғарыда айтылған жайттарды және «Бабалар сөзі» көптомдығының жалпы көпішлікке арналғанын еске-

7 Батырлар жыры. Бесінші том. Қырымның қырық батыры. (Мұрын жыраудан жазылған мұралар). — Алматы: «Жазушы», 1989. 375-б.

ре отырып, бірінші нұсқада бейнеленген екінші жекпе-жекте Аңшыбаймен ұрысып, мерт болған ханның есімін «Ағырабат» деп өзгертіп, курсив арқылы бергенді дұрыс көрдік.

«Парпария» жырының мәтіндері ОҒК-дағы 330-буманың 3-дәптерінде және 673-буманың 10-дәптерінде сақтаулы. 1942 жылы жазылып алынған бұл мәтіндердің алғашқысын М.Хакімжанова, соңғысын Д.Сеңгірбаев жазып алған. Бұл жырда Аңшыбайдың аққу кейпіндегі әйелдерінің бірінен Баба түкті шашты Әзіз, одан Парпария туғаны баяндалса, қазақ жырларының көпшілігінде Баба түкті шашты Әзіз бен аққу-қыздың некесінің нәтижесінде Едіге дүниеге келеді. Оның үстіне көптеген аңыздар мен жырларда Едігенің арғы атасы туралы сөз болмайды.

Парпария деген кейіпкер бізге белгілі фольклорлық туындылардың ішінен Мұрын жырау репертуарындағы жырларда және ноғайдың Едіге туралы жырында ғана кездеседі. Ноғай жырынан жоғарыда келтірілген үзіндіде қазақ жырына, керісінше, Бирперие Барқаяның (Баба түкті шашты Әзіздің) әкесі ретінде көрсетілетінін байқадық.

«Қырымның қырық батыры» эпопеясындағы алғашқы үш жырдың бас қаһармандары — Аңшыбай, Парпария және Құттықия — үшеуінің нақты өмірде болғандығын немесе болмағандығын тап басып дәлелдеуге мүмкіндік беретін дереккөздері жеткіліксіз.

Біз академик С.Қасқабасовтың «Жалпы, «Қырымның қырық батыры» тарихи тұтастану барысында өмірде болған адамдармен қатар, жырға шежірелік сипат беру мақсатымен өмірде болмаған кісілерді де сюжетке енгізген. Эпопеядағы Едігеге дейінгі батырлар тарихта белгісіз, тек Құттықия туралы болжамдар бар» деген пікіріне қосыламыз (24, 61).

«Құттықия» жырын 1941 жылы А.Хангелдин жазып алған. Бұл қолжазба ОҒК-ның 830-бумасында сақтаулы. Бұл жырда ерліктері дәріптелетін Құттықия Едігенің әкесі ретінде көрінеді. Татар және ноғай эпосында да Едігенің әкесі осылай аталса, қазақ эпосының өзге үлгілерінің ішінен тек Нұртуған ақын жырлаған «Мәулімнияз — Едіге» жырында ғана Құттықия бас қаһарманның асырап алған әкесі ретінде бейнеленеді. Ал Едіге туралы қазақ эпосының өзге үлгілерінде бас кейіпкердің әкесі басқа кісі болып табылады. Жалпы, Едігенің әкесінің есімі және оның кім болғаны туралы бір-біріне қайшы келетін болжамдар жасалған.

Мысалы, Қадырғали би Қосымбекұлының шежіресінде Едігенің арғы атасы Мұхаммед пайғамбардың сенімді серіктерінің, мұсылман халифтерінің бірі болған Әбубәкір екені, Әбубәкірдің он үшінші ұрпағы болып табылатын, Каабада патшалық еткен Баба Тукластан Терме аталық, Термеден Қаричи аталық, Қаричиден Исламқия, Исламқиядан Қадырқия, Қадырқиядан Құттықия, Құттықиядан Едіге тарағанына, Баба Тукластың Құттықияға дейінгі ұрпақтары Еділ мен Жайық бойында, Құттықия Құмкентте қайтыс болғанына, Құттықияны Орыс хан шаһид еткеніне тоқталған (21, 254-255).

«Едіге» жыры ОҒК-ның 79Д-бумасындағы қолжазба бойынша баспаға дайындалды. Аталған тарихи тұлға туралы халық ауыз әдебиеті үлгілерінің барлығына Едіге мен Тоқтамыстың арасындағы саяси тартыс, ол оқиғаға Ақсақ Темірдің қатысы арқау болғанын зерттеушілер орынды түрде атап көрсеткен. Сол дәстүрден біз қарастырып отырған сөз өнері үлгісінде де алшақтық байқалмайды.

«Едіге» жырының ұлттық нұсқаларының өзге үлгілерімен салыстырғанда, Мұрын жырау нұсқасында өзіне тән ерекшеліктер баршылық. Соның үшеуіне ғана тоқталайық. Соның бірі — өзге нұсқалардың басым көпшілігінде кездесетін қаһарманның кереметтің күшімен ғайыптан пайда болғанын айғақтайтын оқиғалар мұнда жоқ болуы. Бұл ерекшелік қазақ эпосының өзге үлгілерінде Едігенің ғайыптан пайда болғанын аңғартатын аққу-қыздан туу мотиві «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» шежірелік циклының бастапқы жырларында Едігенің атасы — Баба түкті шашты Әзіздің қалайша дүниеге келгенін суреттеу үшін пайдаланылғанына байланысты болса керек. Жаңа дүниеге келген нәрестені күшікпен алмастыру мотиві де бұл жырдың осы нұсқасында ғана пайдаланылады. Алғашқы қауымдық құрылыс заманындағы наным-сенімдерге орай, жас сәбиді зиянкес рухтардан қорғау үшін атқарылатын мұндай жоралғылар кейінгі дәуірлердегі фольклорлық туындыларда кейіпкерлердің мінез-құлықтарын ашып көрсететін формулалық сарынға айналған. Соның қазақ эпосындағы көрінісін «Мұңлық, Зарлық» жырынан да байқаймыз.

«Нұрадын» жырының қолжазбасы ОҒК-дағы 673-буманың 5-дәптерінде сақтаулы. Онда бас кейіпкердің әкесінен бата алып, жорыққа аттанып, жеңіспен оралғаны баяндалса, өзге

қандастарымызда бұл тарихи тұлғаның ерлігін баяндайтын жеке жыр жоқ. Оларда Едіге туралы жырлардың көпшілігі бас қаһарман мен оның ұлының арасында Тоқтамыстың қыздарын бөлісуге байланысты туындаған араздықты баяндауға ұласады. «Нұрадын» жырының тағы бір қазақша нұсқасы бізге Васильевтің жинаушылық қызметі арқасында жеткен. Бұл екі нұсқаның арасында да біршама айырмашылықтар байқалады.

Нұрадынның немересі, Ұлы Ноғай Ордасының беделді биі, Дешті Қыпшақтың хакімі — Мұса да тек қазақтар арасында ғана жыр кейіпкері ретінде бой көрсетеді. Мұрын айтқан «Мұса хан» жыры — соның айғағы.

«Мұса хан» жыры: ОҒК-дағы 673-буманың 6-дәптерінде сақтаулы. Бұл туынды «Нұрадынның баласы Мұса он бес жасында атқа мінген. Сол он бес жасында таққа да, атқа да мініп, хан болды» деп басталатыны белгілі.

Шындығында Мұса — Нұрадынның немересі, Едігенің шөбересі. Бұл туралы Қадырғали бидің шежіресінде «Нұрадин» мырзаның ұлдары Афас, Оқас, Хуразми еді. Мансұр би қаза болған соң, Афас би болды. Атасының інісі Қази бидің ұлысын сол биледі. Содан соң Оқас би болды. Біраз уақыт ұлысты сол биледі. Қырық тоғыз жасында өмірден қайтты. Афас би сексен жасында қаза болды.

Оқастың ұлдары Мұса, Ямғұрчи еді. Атасынан соң Мұса би болды. Ұлысты сол биледі. Ямғұрчи ағасының көзі тірісінде би болды. Содан Хуразми би болды. Мұса Ямғұрчимен бір анадан туған еді. Содан соң Ямғұрчиның ұлы Ағиш би болды. Ұлысты сол биледі», деп жазылған (256).

«Қырымның қырық батырында» Нұрадынның Мұсаға дейінгі ұрпақтары тіпті аталмайды да.

Ал дереккөздері Мұсаның хан емес, би болғанын көрсетеді.

Дегенмен халықтың Мұсаны «хан» деп те білгенін түркі халықтары шежірелерінің қайсыбірінен байқалып қалады. Мысалы: М.И.Ахметзянов тауып, жариялаған татар-ноғай шежіресінде «Муса-хан проживал в Малом Сарае» деген мағлұмат берілген⁸.

Жоғарыда келтірілген шежіре үзіндісі «Қырымның қырық батырының» құрамына енетін «Жаңбыршы», «Жаңбыршы

⁸ Ахметзянов М. И. Между Волгой и Уралом // Идель. Казань, 1991, №10-11. Стр 84.

ұлы Телағыс» жырлары да Едігенің ұрпақтары екенін, яғни бұл жырлардың да «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» циклы құрамында айтылғаны жөн болатынын байқатады. Бірақ Жаңбыршы мен оның ұлының Едігенің ұрпағы екені Мұрын жырауға мәлім болғанын немесе болмағанын эпопеяны оқи отырып, анықтау мүмкін болмады.

«Орақ, Мамай» жырының Мұрын жырау нұсқасы ОҒК-дағы 673-буманың 7-дөптерінде сақтаулы. Бұл туындыда бас қаһармандар «Мұса ханның бәйбішесінен туған екі баласы бар еді Орақ, Мамай деген» деп таныстырылады.

Ахметзянов іздеп тапқан татар шежірелерінің бірінде де «От Мусы родились Калау, Мамай хан, Хан Исмагиль хайлче, Алчагир хан, Айданле Урак хан, Султан Сайдак, Нартлы желтый Юсуп, Сары, Мамай шейх, Ямгырчи» деген мағлұмат берілген (84).

Бірақ Мұса би ұрпақтарының шындыққа жақынырақ шежіресін В.М.Жирмунский Мұсаның ұлы — Жүсіп би ұрпақтарының отбасылық шежіресіндегі Н.Б.Юсупов жасаған схема негізінде қалпына келтірген. Сол мәлімет бойынша, Мұса бидің бірінші әйелі — Қанзададан Шейхмұхаммед (Шиқым), Шейхмамай, Қажымұхаммед (Көшім), Досмұхаммед (Досым), Жүсіп, Ысмайыл, ал екінші әйелінен, Қожа дегеннің қызынан — Алшағыр, Саидахмет (Шейдяк), Тоғай, Сұлтанай, Жанғосты, Мамай, үшінші әйелінен Ысқақ, төртінші әйелінен Ескендір, Темір, бесінші әйелінен Құтым, Құлыш, Құлахмет, Жанахмет туғанын білеміз.

Бұдан біз «Орақ — Мамай» жырының кейіпкері болып табылатын Мамайдың Мұсаның екінші әйелінен туғанын білеміз. Тарихи деректер осы жырдағы Орақ Мамайдың ағасы — Алшағырдың ұлы екенін айғақтайды.

Г.Ананьевтің «Караногайцы и их предания» деген еңбегінде келтірілген аңызда Орақ бала кезінің өзінде-ақ ағасы Мамайды қатты сүйсіндіргені, Мамай ағасы — Алшағырдан Орақты сұрап алып, батыр етіп тәрбиелегені баяндалады⁹.

Ахметзянов келтірген татар шежіресі де Айдынды Орақтың Мамайдан кейін хан болғанын баяндайды.

Шындығында олардың бұл екеуі хан да, би де болмаған.

⁹ Ананьев Г. Караногайцы и их предания // Сборник сведений о Северном Кавказе т. 2. Ставрополь 1909. стр. 84.

Қадырғали бидің шежіресінде бұл туралы: «Хасан биден соң Мұса бидің ұлы Шайдақ би болды. Одан соң ұлысты Шайх-Мамай мырза биледі. Өзі би болмады. Одан соң Юсуф би болды. Мұса бидің ұлы болды. Одан соң Мұса би ұлы Исмаил би болды. (Содан) бері бұл заманға дейін билікті Исмаилдың ұрпақтары иемденді. Өзгелері мәртебеден түсті» деп баяндалған¹⁰.

Мұрын жырау 1890 жылға дейін Орта Азияның Хиуа, Бұқара, Ходжент, Нүкіс, Хожелі, Қоңырат, Байрамалы, Көне Үргеніш сияқты отыздан аса қалаларында болып, өз репертуарындағы жырларды насихаттап, ол өңірдегі жырау, жыршылардан қаһармандық эпос үлгілерін үйренген. Сол бір шығармашылық байланыстың бір белгісі — одан жазып алынған «Орақ, Мамай» жыры. Бұл жырды оқи отырып, жыраудың түрікмен халқының «Бозұғлан», «Жүсіп, Ахмет» атты ерлік жырларымен жақсы таныс екенін айқын аңғарамыз. Түрікмен халқының эпосында Жүсіп пен Ахмет жауға аттанып барған жерінде тұтқынға түссе, қазақ жырында Орақ пен Мамай ойнап жүрген жерінде ұйықтап жатқанда жау қолына түседі. Олармен бірге зынданда Бозұғлан да жатады. Екі жырда да тұтқындармен жау билеушісінің қарамағындағы Берен шайырмен айтысқаны, қалмақ ханының қызы бұларға жанашырлық жасағаны туралы жырланады.

«Қарасай, Қазі» жырының Мұрын жырау нұсқасы бізге екі жазба түрінде жеткен. Сондықтан ол мәтіндерді «бірінші» және «екінші» нұсқа ретінде белгілеуімізге тура келді. Бұл нұсқалардың біріншісін 1939 жылғы Маңғыстау экспедициясы кезінде Бозтай Жақыпбаев жазып алған. Ол мәтін ОҒК-дағы 673-буманың 9-дәптерінде сақтаулы. 1942 жылы М.Хакімжанова жазып алған екінші нұсқа ОҒК-дағы буманың 8-дәптерінде сақтаулы. Қазақ жыршыларынан «Қарасай, Қазі» жырының бізге отыздан астам нұсқасы жазылып алынған. Бұл нұсқаларды оқи отырып, қырғыз жомоқшылары туралы академик В.Радловтың «Поет так вдохновенно. так как он не в состоянии спеть одно и то же два раза, не изменяя форму изложения» деген ғылыми тұжырымы еріксіз еске түседі¹¹.

Қарастырылып отырған жырдың көптеген нұсқаларында Орақтың опасыздық салдарынан қаза тапқаны баяндалуынан

¹⁰ Сонда, 84-б.

¹¹ Радлов В.В. ОБРАЗЦЫ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ СЕВЕРНЫХ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН. ч. V. СПб, 1885. стр. 1-10.

басталады. Дегенмен оған нендей жағдай себеп болғаны әр қилы түсіндіріледі.

Ғалымдар ежелгі инициация ғұрпының көріністері ертегі және жыр сияқты фольклорлық туындылардың мотивтеріне айналғанын әлдеқашан анықтаған. Соның бір мысалы — біз тоқталып отырған мотив. Жырдың үш нұсқасында да Орақтың әйелінің мүшелеріндегі кемтарлық оның жақсылығының басты белгісі ретінде сипатталғанымен, Мұрын жырау нұсқасындағы Ақтерменің әрекетінен жаңа заман адамдарға төн пайымдау да бой көрсетеді.

Мұрын жырау нұсқасына арқау болған негізгі тартыстар Қондыкер деген қалмақтан хат келуінен басталып, соған қарсы аттанған ноғайдың ханы, Орақтың досы — Әділдің сол жаумен соғысып, жау қолына түсіп қалғаны баяндалса, татар, ноғай, қазақ халықтарында кездесетін «Әділ сұлтан» жырының нұсқаларында Әділ, Қарасай және өзге батырлардың жорыққа аттануына түріктің Қондыгер сұлтанының хат арқылы жіберген бұйрығы себепші болғаны айтылады. Ал «Қарасай, Қазі» жырының Қашаған жырлаған нұсқасында Қондыгер «қазақ, ноғай» халқын түгелдей басқаратын... патша» ретінде таныстырылып, оның Қырымның қырық батырына өтініш хат жазуына қалмақтың Күзбан деген ханының қауіп төндіруі себепші болғаны білдіріледі. Зерттеушілер қазақтардың «Қондыгер» немесе «Көндігер» жұртына Кіші Азияға қоныс аударған қандастарымызды жатқызатынын анықтаған. Демек, Қашаған жырлаған нұсқада «Қондыгер» деген сөзге берілген түсініктің шындыққа сәйкес келетін де, келмейтін де жақтары бар.

«Қарасай, Қазі» жырының көптеген нұсқаларының кейіпкері Әділдің прототипі — Қырым ханы Дәулеткерейдің ұлы әрі қалғасы — Әділгерей сұлтанның қызылбастарға жасалған жорық барысында тұтқынға түсіп, 1583 жылы өлтірілгені, Қазі негізін қалаған Кіші Ноғай Ордасының Қырым хандығы мен Түрік сұлтанының вассалы, сенімді атты әскері қызметін атқарғаны, Қазі бастаған Кіші Ноғай Ордасы әскерлерінің Түркия сұлтаны мен Қырым ханының әскерімен, Ұлы Ноғай Ордасы жауынгерлерімен бірлесіп, 1569 және 1571 жылдары Ресей патшалығына қарсы жорық жасағаны, Қазидың 1576 жылы қайтыс болғаны белгілі.

«Әділ сұлтан», «Қарасай, Қазі» жырларының нұсқаларын салыстыра қарастырудың нәтижесінде А.Исин: «Бауыр

халықтар, әсіресе қазақ, ноғай, қарақалпақтың эпикалық шығармалары бір қайнардан бастау алғаны аян. «Әділ сұлтан» жыры қырымлы, ноғайда да, қазақта да XVII ғасырдан жырылана бастаса керек. Қазақта «Әділ сұлтан» әңгімесі бертін келе XIX—XX ғасырларда көбінесе «Қарасай, Қазы» жырымен қабыса дамыды» деген дұрыс тұжырым жасаған¹².

Қарасай мен Қазидың Батыр ханмен қақтығысы «Қарасай, Қазы» жырының өзге нұсқаларында бейнеленбейді. Қалмақ елінде Батыр қонтайшы атты атақты да тегеурінді билеушінің болғаны белгілі. Бірақ ол XVII ғасырда, яғни Қазы қайтыс болған соң тарих аренасына шыққан. Бұрынғы Алтын Орданың орнында пайда болған хандықтар құрамында өмір сүрген түркі халықтарының фольклорында 1523 жылы Орақ, Мамай және Ағыс ұйымдастырған Астрахан апаты кезінде Ноғай Ордасының аталған мырзаларының қастандығы салдарынан мерт болған Баһадүргерей атты ханзада Батыр сұлтан деп аталады. Баһадүргерей Қырым ханы — Мұха-медгерейдің ұлы болған әрі қалға қызметін атқарған. Біз қарастырып отырған жырда Ноғай Ордасының беделді тұлғалары мен Қырым хандығы билеушілері арасындағы осынау қантөгіс көрініс береді деген ойдамыз. Ал туысқан халықтардың атауын «қалмақ» этнониміне алмастыру бергі дәуір-дегі қазақ жыршыларының дәстүріне айналғаны — анықталған жайт.

Эпостық жырлардың барлығына тән типологиялық мотивтердің бірі — батырдың өзі мінетін атты өз күш-қайраты мен ерлігі арқасында иемденуі. Осы дәстүрге Мұрын жыраудың да адалдығына біз Әділ зынданнан шыққан сәт бейнеленген тұста куә боламыз. Айтулы ерлердің жаудан сытылып шығу үшін жолдасын жаяу қалдырып, соның атын өзі мінуге немесе біреуге мінгесіп, құтылуға арланатынын, оны «өзінің сүйегіне таңба салатын әрекет» деп санайтынын Абылай мен Жәнібек, Исатай мен Махамбет туралы халық аңыздары және одан да өзге халық туындылары айқын аңғартады.

Қарастырылып отырған нұсқада бұдан да басқа өзіндік ерекшеліктер кездеседі. Соның барлығы ұлы жыршыларға тән эпикалық импровизация Мұрын жырау шығармашылығында да байқалатынына дәлел болып табылады.

12 «Әділ Сұлтан» эпикалық жыры. — Алматы, 2001. 69-б.

«Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» шежірелік циклы — «Қырымның қырық батыры» эпикалық топтамасының екінші саласы. Бұл эпикалық тізбеге жататын «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс» атты жырлардың бас қаһармандары өмірде болғандығынан оқырман қауым осы жырлармен танысу барысында ғана хабардар болса, Кіші жүздің бір руының атасы болып табылатын Тама батырдың әкесі Көгіс екенін осы эпикалық топтамадағы «Көгіс, Тегіс» жырымен қатар, «Қарасай, Қазі» жырының Мұрыннан өзге жыршылар айтқан нұсқаларын және «Шора батыр» жырының татар халқы арасынан жазылып алынған үлгілерін оқи отырып білеміз. Ал «Тама» жырында Жетіруға жататын рулардың бірінің атасы дәріптелетінін осы циклдың ең соңғы екі жырының бас кейіпкерлері Нәрік пен оның ұлы Шора екендігінен айқын аңғарылады. Бір қызық жайт — осы топтамадағы «Тана» атты жырдың бас қаһарманының Таманың ұлы екендігінің баяндалуы.

Бұл томға осы циклдың «Нәрік», «Шора» деген жырлардан өзге үлгілері енгізілді, ал аталған екі жыр бұл томның көлемі көтермегендіктен, келесі томға қосылды.

«Қарадөң батыр» — бұл циклды құрайтын жырлардың алғашқысы. Бұл жырдың бір нұсқасын 1942 жылғы 29 тамыз бен 2 қыркүйек арасында М.Хакімжанова қағазға түсірген, енді бір нұсқасын 1942 жылы Дәуіт Сеңгірбаев жазып алған. Бірінші нұсқа ОҒК-дағы 330-буманың 1-дәптерінде, екінші нұсқа сол қордағы 673-буманың 1-дәптерінде сақтаулы. М.Хакімжанова жазып алған нұсқаның қолжазбасында «Мұрыннан жазып алынған алғашқы жазба» деген түсінік берілген. Сондықтан осы мәтінді жырдың «бірінші нұсқасы» деп қарастырғанды жөн көрдік. Бұл нұсқа екінші нұсқадан екі еседей үлкен болғанымен, жазып алушының үлгермеуіне байланысты қағазға түспей қалған тұстары көп. Соған байланысты болуы керек, бұдан бұрын екінші нұсқа жарияланып келеді.

«Қырымның қырық батыры» осындай тосын танымдық мағлұматтарға толы болуымен қатар, жыршылық өнердің табиғатынан хабар беруімен де құнды. Оған «Қырымның қырық батыры» эпосының қайталана жазылған үлгілерін талдау барысында көз жеткіземіз. Қазақ эпосының бір үлгісін екі немесе одан да көп рет рет қайталанып айтуы нәтижесінде жасалған жазбалар жоқтың қасы. Сондықтан жоғарыда аталған төрт

жырдың қос-қостан нұсқасы болуы болашақ зерттеулерге бастайтын жол болып табылатыны даусыз.

«Жұбаныш» атты жырдың екі нұсқасын да 1942 жылы қағазға түсірген — М.Хакімжанова. ОҦК-дағы 330-буманың 1-дәптерінде сақтаулы нұсқа 14 қыркүйекте қағазға түсірілген көрінеді, Оның қолжазбасында «алғашқы нұсқа» деген ескерту бар, сондықтан оны «бірінші нұсқа» деп белгілегенді дұрыс деп есептедік. Жырдың екінші нұсқасы ОҦК-дағы 673-буманың 2-дәптерінде сақтаулы.

Бірінші нұсқа осы уақытқа дейін баспа бетін көрмеген. Ал екінші нұсқа 1977 жылы жарық көрген «Ақсауыт» атты екітомдықтың екінші томында, «Батырлар жыры» атты жинақтың 1989 жылғы бесінші томында жарияланған. Бұл басылымдарды қолжазбамен салыстырғанда, түпнұсқаның өзгертіліп берілген тұстары байқалды. Соның алғашқысы мынадай. бұл нұсқаның басындағы отыздан астам жыр тармағы жоғарыда көрсетілген басылымдарда «Әлқисса, Қарадөң алпыстан асқанда, басына бақыт қонып, Гүлқашима сұлудан бір ұл туған екен. Мерекелі той қылып, оның атын Жұбаныш қойыпты. Ол едеуір жігіт болып, он жасқа толғанда, ындыс пен қалмақтан Ноғайлының кегін алуға аттаныпты. Мұны естіген Жұбаныш бір күні әкесіне келіп былай дейді» деген қарасөзбен берілген шағын кіріспемен алмастырылған.

Қолдарыңыздағы басылымда бұл жырды бұрын баспаға дайындаған кісілер өз жандарынан қосқан қара сөзбен берілген кіріспенің орнына түпнұсқадағы өлең тармақтары берілді. Қалпына келтірілген бұл өлең тармақтарының соңғылары:

«Әкесі Қарадөңге келіп,
Жұбаныш сөз сөйлейді».

Бұрынғы басылымдарда жырмен өрнектелген сөздер «Артық туған данасың» деген тармақтан басталатын.

Түпнұсқаның қалпына келтірілген үзіндісін оқу барысында бұл нұсқада Жұбаныштың Қарадөңнің қартайғанға дейін перзент көрмей зарыққаны, соған орай әулиелердің басына түнеген уақытында дүниеге келгені, жас нәресте әке-шешесінің қамыққан көңлін жұбатқандықтан, жиналған халық оның атын «Жұбаныш» қойғаны, әкесінің жасы сексенге таяғанда

Жұбаныштың жауға аттанғаны баяндалатынынан хабардар боламыз. Бұл мысалдың өзі халықтың рухани мұрасының кішкене ғана бөлшегін жоғалту қаншалықты шығынға апарып соғатынын сездіреді.

«Қырымның қырық батыры» үлгілерінің бұдан бұрынғы жарияланымдарының баспаға дайындалуы Кеңестер Одағы тұсында жүзеге асырылғанына жоғарыда тоқталдық. Ол уақытта басылымдардың барлығы цензураның қатаң сүзгісінен өтіп, үстем идеологиялық ұстанымдарға, коммунисті көзқарасқа сәйкес келгенде ғана көпшілікке ұсынылып отырғаны баршаға аян. Өкінішке орай, біз сөз отырған жинақтарды баспаға дайындаушылар да сол талапқа бағынуға мәжбүр болды. Соның салдарынан жырлардың «таптық мүддеге, Кеңестер Одағында тұратын немесе онымен тату елдер арасындағы интернационалдық достыққа, коммунистік тәлім-тәрбиеге нұқсан келтіреді-ау» дегендей тұстары қысқартылып немесе өңделіп отырған. Ондай өзгертулердің бәріне егжей-тегжейлі тоқталуды ғылыми түсініктің көлемі көтермейтіндіктен, бұрынғы басылымдарға кірмей қалған жыр үзінділерінің сипатымен таныстырумен ғана шектелеміз.

Бұрынғы басылымдардағы кейбір өзгертулер Кеңестер Одағымен достық қарым-қатынастағы елдерді дұшпан етіп көрсетуге қарсы бағытталған. Қолжазбалардың барлығында «ындыс» деп жазылған этнонимнің кітаптарда «ындыс» деп берілуі осыны аңдатады. Жыршының «ит қалмақ» деген сөз тіркесін қолданған тұстары да өңдеуге ұшырап отырған.

Бас кейіпкердің жауды жеңіп, өз еліне қайтып келе жатқанын суреттейтін мына бір жыр тармақтары «Нұрадын» жырынан алынған:

«Келе жатыр шұбырып
Бірқатар қатын-баласы,
Жинаған түлік қарасы.
Ісләм дінге бағында,
Бұрынғы діннен жаңылды».

Бұндай жыр тармақтары «Қырымның қырық батырының» құрамына енетін жыр үлгілерінде де кездеседі. Олардың қысқартылуы онсыз да ұзақ уақыт бойы жарияланбай келген

жырлардың жарық көруіне кедергі болатындай жайттардан алдын ала сақтық шараларын қолданудың нәтижесі екені даусыз.

«Едіге» жырының қолжазбасы:

«Ерлерді» алған жері еді,
Таусылған сөйтіп елі еді,
Қисапсыз көп ел еді.
Көп те болса, не қылсын!
Тақ таусылған жер еді, — деген шумақпен тамамдалған.

Бұның әсірелеу екені анық. Өйткені бұнда сөз болып отырған қалмақ халқының Ресейдің қарамағында өмір сүріп келе жатқаны баршаға мәлім болатын. Бұл шумақ осы уақытқа дейін баспаға жол таба алмай келді.

Қарадөңнің Қаразым ханға қарата айтқан:

Ұлыңды отын етермін,
Қызыңды қатын етермін.
Қалаңды шауып мен алып,
Қызың қатын етпесем,
Атамнан тумай кетермін — деген жолдар да Кеңестер Одағы кезіндегі идеологиялық талаптарға сәйкес келе бермейтін.

Жеңіске жеткен Қарадөңнің әрекеттері бейнеленетін мына шумақтың да қысқаруының себептерін де осы төңіректен іздеген жөн:

Қаланың ішін қан қылды,
Қатын мен баласын,
Қалмақтың алды қаласын.
Мұсылман қылды діндерін,
Жесір-жебір, мал алып.

Томды баспаға дайындау барысында осы тектес бұрын өңделген, түзетілген, қысқартылған шумақтар мен жеке сөз тіркестері түгел қалпына келтірілді.

Эпос мәтіндері түпнұсқамен салыстырылып, еш өзгертусіз баспаға ұсынылып отыр.

С.Сәкенов

МӘТІНДЕРДЕ КЕЗДЕСЕТІН ТАРИХИ ЖӘНЕ ДІНИ ЕСІМДЕР

Алла—(Аллаһ)—ислам дінінде бүкіл ғарышты, тіршілік дүниесін және қиямет қайымды жаратушы, баршаға бірдей, жалғыз және құдіреті күшті Құдай есімі.

Құран Кәрімде айтылғандай: «Ол Алла біреу-ақ, Алла мұңсыз (әр нәрсе Оған мұқтаж). Ол тумады да, туылмады. Әрі Оған ешкім тең емес».

Мұсылмандардың түсінігі бойынша, Алла Тағала әлемді, жерді, өсімдіктерді, жануарларды және адамды жаратты. Ол адамдардың тағдыры — жазмышты белгілейді. Қияметте Алла барлық өлгендерді тірілтеді де, пәнидегі істерін таразылап, біреулерін — жұмаққа, енді біреулерін — тозаққа жібереді. Адамдарды дұрыс жолға түсіру үшін Алла Тағала оларға мезгіл-мезгіл пайғамбарларды жіберіп тұрған. Мұхаммед (с.а.с.) — Алланың адамдарға жіберген соңғы Елшісі; оған Алланың Құраны Жәбірейіл періштенің дәнекерлігімен жиырма үш жылда толық түсті.

Алланың нақты бейнесі жоқ және ол бейнеленуге тиіс те емес. Намаз оқып, сәждеге бас қою арқылы ғана оған берілгендікті білдіруге болады. Ал табынудың басты орны — Меккедегі Қағба, онда аспаннан Алла жіберді деп есептелетін қасиетті қара тас бар.

Алла Тағаланың құдіреттілігін, әділеттілігін, қайырымдылығын т.с.с. өзіне ғана тән қасиеттерін оның тоқсан тоғыз есімі көрсетеді. Мысалы: Акбар (ең ұлық), Тағала (ең жоғары), Кәрім (жомарт), Рахман (мейірімді), Рахым (рақымды), Халық (жаратушы), Шариф (қасиетті), Ахад (жалғыз), Самад (мәңгі), Жаппар (құдіретті), Ғафұр (кешірімді) т.б.

Алланың атын зікір ету рәсімі «Аллаһу акбар» деген мадақ сөзді отыз төрт рет, «Әлхамдулиллаһи», «Сұбхан Алла» сөздерін

отыз үш реттен айтып, тәсбих тастарын санамалау арқылы жүзеге асады.

Айсаның ұлы Ахмет — қазақ және өзге де қыпшақ тілді түркі халықтарының қаһармандық эпосындағы бас қаһарманға айналған тарихи қайраткер.

Мұрын жырлаған «Қырымның қырық батыры» атты жырлар циклына «Айсаның ұлы Ахмет», «Әмет» атты жырлар енді. Онда Әмет Айсаның інісі ретінде көрінеді.

Ал татар, ноғай фольклорында «Айсылдың ұлы Амет» атты жыр кездеседі. Онда Айсылдың ұлы Амет пен оның ғашық жарының қыздың әкесі болып табылатын Алтын Орда ханы — Жәнібектің бұлардың қосылуына бөгет жасамақшы болған әрекетіне қарсы күресі баяндалады. Сол халықтардың аталған жырында кейде бас қаһарманның есімі «Ахмет» деп те аталады.

Ал «Қарасай-Қази» жырының Мұрыннан өзге жыршылар репертуарындағы нұсқаларында Ахмет пен Әмет екеуі де — Айсаның ұлдары, ағайынды батырлар.

Татар ғалымы М. Усманов өзінің «Татарские исторические источники XVII-XVIII века» атты еңбегінде Айсылдың ұлы Ахметтің тарихта болған тұлға екенін ибн Батутаның естеліктерінде аталған Өзбек ханның әрі күйеу баласы, әрі қайын атасы болып табылатын, аталған ханның өмірлерінің өмірі қызметін атқаратын Исабек Айса бек гураганның үйінде қонақта болғандығын әңгімелеу ұшырасатынына және «Никонь жылнамасында» осы Исабектің немересі — Астрахан князі — Салшының ушкуйниктік қарақшыларды алдаусыратып өлтіргені баяндалатынына, Салшының есімі, «Айсылдың ұлы Ахмет» жырының соңында аталатынына сүйене отырып, анықтаған¹³.

Ахмет Мұрын жырау жырлаған «Едіге» «Асан қайғы, Тоған, Абат», «Жаңбыршы ұлы Телағыс» және өзге жырлардың да кейіпкері ретінде бейнеленеді. Ахметтің «Қарасай — Қази» жыры нұсқаларында да ұшырасуы қаһармандық эпосқа полистадиялық (көпқабаттылық) сипат тән екенін айғақтай түседі. Өйткені Жәнібек ханның Алтын Орданың билігін ұстаған кезі XIV ғасырдың орта шені болса, Едіге XIV ғасырдың соңы

¹³ Усманов А. У. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. — Казань, 1972.

мен XV ғасырдың басында билік басында болған, ал Телағыс пен Қарасай, Қазі — XVI ғасырда тарихи белсенділік танытқан қайраткерлер.

Ақташы — «Ақташ» сөзін Ш.Уәлиханов ру аты деп түсіндірген, ал профессор И.Березин оны сарай қызметкерлерінің лауазымы деп есептейді. «Шора батыр» жырының нұсқаларында Ақташы Әліби деген кейіпкер кездеседі. Қырым ханы — Сағадатгерейдің жарлықтарының біріне «Ақташ Али би» деп қол қойған тарихи тұлғаның осы Әліби екеніне нық сенім білдірген¹⁴.

«Шора батыр» жырының өзге нұсқаларында бір адамның аты-жөні ретінде қолданылатын «Ақташы Әліби» сөз тіркесінің сыңарлары Мұрын жырау нұсқасында екі айрылып, екі кейіпкердің есіміне айналған.

Алау — қазақтың шежіресінде, татар, ноғай халықтарының «Айсылдың ұлы Амет» жырында сөз болатын батыр. Кіші жүз рулары Алауды өздерінің атасы деп біледі. «Қырымның қырық батыры» циклында «Алау батыр» атты жыр бар. Алау — сонымен қатар Мұрын жырау репертуарындағы өзге де бірқатар жырлардың кейіпкері.

Баба түкті шашты Әзіз — мұсылман дінінің орнығуына аса зор еңбек сіңірген қайраткер. Оның мазары Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданына қарасты Жылыбұлақ деген жерде. Қыпшақ тілдес түркі халықтарының аңыздары мен жырларының көпшілігінде Баба түкті шашты Әзіз Едігенің әкесі (кейбір фольклорлық туындыларда атасы) екені айтылады. Дегенмен академик В.Бартольд өзінің «Отец Едигея» атты арнайы ғылыми зерттеуінде Едігенің әкесінің аты — Балтышақ екенін, Балтышақтың Орыс хан ұлы Темір Мәліктің қарамағында беглербегі қызметін атқарғанын, Тоқтамыс ханның қолынан қаза тапқанын анықтаған¹⁵.

Көгістің ұлы Тама — түркі тектес рудың арғы атасы болып табылатын батыр. Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батырының» құрамындағы «Қарадөң батыр, оның ұрпақтары» циклында «Тама» атты жыр бар. «Башкирское народное творчество» атты Мәскеуден шыққан кітапта да башқұрт ұлтын

14 Уәлиханов Ш. Ш. БЕС ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ. I Т. — Алматы, 1961. — 138-б.

15 Бартольд. Сочинения в девяти томах. — Т. 2., ч.1. — М., 1963. — С. 798-799.

құрайтын негізгі алты рудың бірі — Тамян руының арғы атасы туралы аңыз бар. М.Тынышбаев өзінің тарихи еңбектерінде Тамань түбегінің атауын Таманың есімімен байланыстырған¹⁶.

Көгис — Таманың әкесі. Мұндай мағлұмат халықтың қара сөз түріндегі шежірелерінде сақталмағанымен, Мұрын жырау айтқан жырмен қатар, «Шора батыр» эпосының татарша нұсқаларында да ұшырасады.

Қарасай — Мұса бидің шөбересі, Алшағыр ұлы Орақтың тұңғыш ұлы.

Қази — Мұса бидің шөбересі, Алшағыр ұлы Орақтың ұлы, Кіші Ноғай Ордасының негізін қалап, өз өмірінің соңына дейін соны билеген тарихи қайраткер.

Мамай — Мұса бидің екінші әйелінен туған ұлы. Оны зерттеушілер де, халықтық туындыларды айтушылар да көбінесе Мұса бидің бірінші әйелі — Ханзададан туған Шейхмамаймен шатастырады.

Тарихи деректер Шейхмамайдың би болғанын, ал Мамайдың би болмағанын білдіреді.

Мұса — Едігенің шөбересі. Ол Нұрадынның Оқас атты ұлынан туған. Мұса — Ұлы Ноғай Ордасының биі. Хорезми қаза тапқан соң би лауазымын Нұрадынның ұлы — Аббас иелеген. Қадырғали Жалайыр Хорезмиді Оқастың інісі ретінде көрсеткенімен, В.В.Трепавлов оның Оқастың ұлы екенін атап өткен¹⁷.

Аббас бидің тұсында-ақ Ноғай Ордасының жалпы жұртшылық мойындаған басшысы Мұса болған. Аббастың көзі тірісінде Жәдігер ханның беглербегі қызметін атқарған Мұса өзінің інісі — Жаңбыршы екеуі Шығыс Дештінің Аралдан бастап, Еділге дейін созылып жатқан елеулі бөлігіне үстемдігін жүргізген. Дереккөздерінде Аббас бидің есімі 1491 жылдан бастап бірде-бір рет аталмауына қарап, зерттеушілер «Аббастың қайтыс болған және Мұсаның би болып сайланған уақыты осы жыл» деп жорамалдайды.

Мұса — «Дешті Қыпшақтың хакімі» атағын иелеген билеуші. Халық аңыздарында Мұса бидің отыз ұлы болғаны туралы естелік сақталған. Бірақ ол отыз ұлдың кім екендігі туралы мағлұматтар бір-біріне қайшы келіп отырады.

16 Тынышпаев М. История казахского народа. — Алматы, 1993. — С. 97-98.

17 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. — М., 2002. — С. 10.

Ноғайлы — Ш.Уәлихановтың пайымдауынша, «Ноғайлы» дегеніміз — Алтын Орданың құрамына енген көшпелі тайпалардың өздерін отырықшы қандастарынан даралау үшін қолданған этнонимі. Ноғай, Қазақ, Татар, Башқұрт, Өзбек, Қарақалпақ халықтары өздерінің шежірелік аңыздарында түпкі тегін Ноғайлыдан таратады.

Нұрадын — Едігенің тұңғыш ұлы. Ол Едігенің ең сенімді саяси серігі болып, ол басқарған мемлекеттің үлкен бір бөлігін басқарған, Едігенің жауларына қарсы күресте табысты қолбасшы ретінде танылған. Қадырғали Жалайыр өзінің шежіресінде Нұрадын әкесінің көзі тірі уақытта іш ауруынан қайтыс болғандығы туралы мәлімет келтірген ¹⁸.

Орақ — Жүсіп бидің екінші әйелінің тұңғыш ұлы — Алшағырдың ұлы. Оның халық жырларында өзінің әкесімен бір әке, бір шешеден туған Мамаймен үнемі бірге аталуының сырын Г. Ананьевтің «Қараноғайцы и их предания» атты еңбегінде келтірілген аңызда Орақ бала кезінің өзінде-ақ ағасы — Мамайды қатты сүйсіндіргені, Мамай ағасы — Алшағырдан Орақты сұрап алып, батыр етіп тәрбиелегені баяндалуынан аңғарамыз¹⁹.

Демек, Орақ — жырларда баяндалғандай, Мұса бидің ұлы емес, немересі.

Сәтемір — Орта Азияның билеушісі, ұлы жаулап алушы Ақсақ Темір (136-1405) қазақтың халық ауыз әдебиеті үлгілерінде осылай аталады.

Сыпыра жырау — қыпшақ тектес түркі халықтары эпосының кейіпкері болып табылатын данышпан жырау. Ол «Едіге», «Жаңбыршы ұлы Телағыс», «Ер Тарғын», «Қарасай, Қазі» және тағы басқа халықтық туындыларда хандарға да, жалпы халыққа да қиын-қыстау сәттерден шығатын ақыл тауып беріп отыратын көргені де, түйгені де көп, батагөй қария әрі жырау ретінде көрінеді. Қазақ, Қарақалпақ және Ноғай халықтарының көптеген жыршылары өздерін Сыпыра жыраудың жыршылық мектебінің өкілдері деп білген. Мысалы, Мұрын жырау «Қырымның қырық батырын» әуелі Сыпыра жырау шығарғанын, одан Абыл, Абылдан Нұрым үйренгенін, Нұрымның өзінің ұстазы екенін айтқан.

¹⁸ Қадырғали би Қосымбекұлы. Жылнамалар жинағы. – Алматы, 1992. –256-б.

¹⁹ Сонда.

Дегенмен Сыпыра жыраудың Мұрын жырау өмір сүрген заманнан әлденеше ғасыр әріректе өмір сүргені анық. «Едіге» жырында ол жағын жібекпен таңып отырған аса қарт кісі ретінде белгіленген. Соған қарағанда, ол — Ноғайлы заманында немесе тіпті одан арғы уақытта өмір сүрген сөз зергері.

Тана — Байұлын құрайтын он екі рудың бірі Тана екені белгілі. Ал Тамадан Тананың тарайтыны «Қырымның қырық батырында» ғана сөз болады.

Тобаяқ — Ысмайылдың есіміне тіркесе айтылатын қосарлы айқындауыштардың бірі. «Тобаяқ» сөзі аяқтың кемтарлығын білдіреді. Бұл сөз Ысмайылдың ақсақтығын білдіретін көрінеді. «Қарасай, Қази» жырының кейбір нұсқаларында «Тобаяқ» сөзі жеке кісінің атауы, яғни Мұса бидің отыз ұлының бірінің есімі ретінде қолданылған.

Ысмайыл — Ноғай Ордасының биі болған тарихи тұлға. Ол Мұсаның бірінші әйелі Ханзададан туған. Түркі халықтарының фольклорлық туындыларында Ысмайылдың жексұрын сипатта бейнеленуіне оның орысшыл саясат ұстанып, орыстың ақ патшасына мойынсұнып, соған жағыну мақсатында өз халқының тәуелсіздігіне нұқсан келтіретіндей әрекеттерге де баруы себепші болған секілді. Ол өзімен бір әке-шешеден туған Жүсіп би Ноғай ордасының билеушісі болған уақытта да тәуелсіз саясат ұстанған сол ағасының іс-әрекеттеріне кедергі келтіретін астыртын әрекеттерге барған. Бұны Ресей патшасы да ұтымды пайдаланып, Ысмайылды Жүсіпке айдап салып отырған. Осыған байланысты Жүсіп пен Ысмайылдың арасында тұтанған араздық өрши келе ақыры соңғысының алдыңғысын өлтіріп, Ноғай Ордасының билігін иемденуіне апарып соқтырған.

Ысмайылдың әрекетіне қарулы қақтығыс арқылы наразылық білдірген Жүсіптің ұлдарын қолдаған Ноғай Орда-сы мырзаларының қатарында Қази да болған.

Орақ пен Мамайдың қандай жағдайда қайтыс болғандығы жөнінде нақты деректер сақталмағандықтан, олардың өліміне Ысмайылдың қаншалықты қатысы барлығын анықтау мүмкін емес.

СӨЗДІК

Ақ, Хақ /а/ — шын, шындық, ақиқат; нағыз; Алла Тағаланың қасиетті 99 есімінің бірі.

Ақырет, ахирет /а/ — діни ұғым бойынша, бұл күні қияметтің болуы, Алладан өзгенің жоқ екендігі, өлгеннен кейін сұрақтың қойылатындығы анық. Пенделер тірі кезінде істеген күнәларына жауап беретін күн. Ары таза, күнәсі жеңіл болса, Алланың жақсылығын сезіп, ауыр болса, қабір азабын тарта-тын күн.

Арзу — ғашықтық

Бағи — меншікті

Бетер — қиындық

Жарыға /ж.с./ — жартыға

Жаппар, Жағыпар /а/ — құдірет; Алла Тағаланың қасиетті 99 есімінің бірі

Мақшар — ақырзаман күнінде болатын сот.

Өмілдірік — былғары не қайыстан жасалған, ат ер-тоқымының артқа кетпеуі үшін тағылатын ат әбзелі.

Пір — қолдап-қорғаушы рух, Әруақ.

Парад /о/ — салтанатты шеру.

Срок /о/ — сүрек, мерзім, уақыт.

ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ

Амудария (ежелгі атаулары — Өму, Оксус, Балх, Жәйхун) — Орталық Азиядағы ең ірі және суы мол өзен. Амудария жағалауында Тәжікстан, Өзбекстан, Ауғанстан, Қазақстан орналасқан. Осы мемлекеттер өзенді ауыл шаруашылығына, егін шаруашылығына пайдаланады.

Ащыағар — Үстірттің Каспий теңіздік Қайдақ шығанағына қараған бетіндегі ең үлкен сай.

Балқан. Мұндай жер атауы Орта Азияда да, Еуропада да кездеседі. Бүгінгі Түрікменстанның солтүстік батыс бөлігінде Балхан атты аласа таулы аймақ бар. Дегенмен «Қырымның қырық батырында» Оңтүстік Еуропадағы осы аттас түбек меңзеліп отырған секілді. Ол Кіші Азиядан Мәрмәр теңізі, Босфор, Дарданелл бұғаздары арқылы бөлінеді. Жер бедері, негізінен, таулы-қыратты болып келеді. Табиғаты қоңыржай, құрлықтық климатты.

Еділ — Еуропадағы ең үлкен өзен, Валдай қыратынан басталып, Каспий теңізіне құяды.

Жайық — Каспий теңізі алқабындағы өзен. Ол Ресейдің Башқұртстан, Челябинск, Орынбор өкімшілік аймақтарының және Қазақстанның Орал, Атырау облысының территориясымен ағады.

Жем — Батыс Қазақстандағы өзен. А.Ю.Якубовский келтірген Ибн Фадлан (930ж.) жазбаларында бұл атау Джам түрінде кезігеді екен.

Көктөрткіл — Маңғыстаудағы жер атауы.

Күйкен — Маңғыстау өлкесіндегі тау шыңы. Оның толық атауы — Күйкенұшқан.

Қарақұдық— Маңғыстау облысының Бейнеу ауданында, Бейнеу кентінен оңтүстік батыс 60-70 шақырым жерде осындай жер атауы кездеседі.

Қарамая— Маңғыстау өлкесіндегі тау сілемі

Қаратау— Маңғыстау өлкесіндегі тау

Қырым— Еуропаның оңтүстігіндегі түбек, Қара теңіз, Азов теңіздері мойнағы арқылы Шығыс Еуропа жазығымен ұштасады. Алтын Орда ыдырағаннан кейін оның орнында пайда болған хандықтардың бірі осы территорияда ту көтерген. Қырым хандығы— сол мемлекеттердің ішіндегі дербестігі ең ұзақ сақтағандарының бірі.

Манашы— Маңғыстау облысының Бейнеу ауданындағы сайдың және сордың аты.

Мысыр— Африканың солтүстік-шығысын және Азиядағы Синай түбегін алып жатқан Египет мемлекетінің арабша атауы.

Сырдария— Орта Азиядағы ірі өзен. Арабтар өзенді Сейхун деп атаған. Ол Арал теңізіне құяды.

Төрткүл— елді мекен аттары, топырақ үйінділерінен тұрғызылған көне және орта ғасырлардағы бекініс орындары.

Хиуа— Орта Азиядағы көне қала, қазіргі Өзбекстанның территориясында орналасқан

Шам— Сирия мемлекетінің орталығы Дамаск қаласының көне атауы.

ТОМҒА ЕНГЕН ДАСТАНДАРДЫ ЖЫРЛАУШЫ, АЙТУШЫ ҺӘМ ЖИНАУШЫЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Жақыпбаев Бозтай (1897-1973) — Павлодар облысы Баянауыл ауданында дүниеге келген. 1930 жылдардан бастап СССР Ғылым академиясының Қазақ филиалында, Тіл, әдебиет институтында қызмет еткен жылдары ол қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларын ел арасынан көптеп жинаған.

Исаева Мәриям — Мұрын Сеңгірбайұлының айтуы бойынша жырлар жазып алған стенограммашы.

Сеңгірбаев Мұрын — шын аты — Тілеген, лақап аты — Мұрын жырау. Мұрын жырау (1860-1952) — қазақтың көрнекті жыршысы, қазақ халқының көне әдеби мұралары — батырлар жырын біздің дәуірімізге дейін жырлап жеткізген атақты жырау. Ол Маңғыстау өлкесінде туып-өскен. 1942 жылы жылы Алматыға іссапарға аттанғанда төлқұжат толтырушылар жыраудың атын «Сеңгірбаев» деп қате жазған. Соның салдарынан 1942 жылдан 1989 жылға дейінгі зерттеулер мен мақалаларда, ресми материалдарда аты-жөні «Мұрын Сеңгірбаев» деп көрсетілетін жыраудың әкесінің аты — Сеңгірбек екенін Қ. Сыдиықұлы нақты деректер арқылы анықтаған.

Сеңгірбаев Дәуітбай — жыраудың жиені. Мұрынның жұбайы — Жаңыл қайтыс болып, күйеу баласы — Дүйсенбай мен қызы — Тұрлан жыршының қолына келіп, онымен бірге тұрып, үлкен ұлы — Дәуітбайды Мұрынға бала етіп берген.

Хакімжанова Мәриям (16.11.1906, Қостанай облысы — 1995, Алматы) — ақын, Қазақстан Республикасының халық жазушысы (1989). Абай атындағы ҚазПИ жанынан ашылған жұмысшылар факультетін бітірген (1934). «Әйел теңдігі» журналында әдеби қызметкер, жауапты хатшы, Орынбор облысы. Адамовка аудандық «Екпінді» газетінде бөлім меңгерушісі

(1936-1937), Қазақстан Жазушылар одағында халық ақындары бөлімінің меңгерушісі, Тіл және әдебиет институтында кіші ғылыми қызметкер (1945-1947), Республикалық кітап палатасында, «Жаңа өмір» журналында, Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет баспасында аға редактор қызметтерін атқарды. Тұңғыш өлеңі «Женотделге» 1929 жылы «Әйелдер теңдігі» журналында жарияланды. Алғашқы жинағы — «Жеңешем өлеңдері» 1935 жылы жарық көрді. Кеңестер Одағының Батыры Мәншүк Мәметованың өмірі мен оның Ұлы Отан соғысындағы ерлігін жырлаған «Мәншүк» поэмасы (1945, орыс тілінде 1947), «Ана махабаты» (1953, таңдамалы), «Ана көктемі» (1963), «Гүл туралы аңыз» (1970) т.б. 30-ға тарта өлең, поэмалары, балаларға арналған «Бөбегім менің — өлеңім менің» (1959), «Ана мейірімі» (1964) жыр жинақтары басылды. Ол балалар жазушысы — Т.Диктің «Отты бұлақ» повесін, қырғыз ақындары — А.Тоқамбаевтың, Т.Сатылғановтың өлеңдерін қазақ тіліне аударды. М.Хакімжанованың өлеңдері шет ел тілдеріне аударылған. Еңбек Қызыл Ту, 2 рет «Құрмет белгісі» ордендерімен және бірнеше медальдармен марапатталған. 1934 жылдардан бастап Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі.

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР

ӘӨИ — М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ОҒК — Орталық Ғылыми кітапхана

ҚҚ — Қолжазба қоры

Ш — шифр

дөп. — дәптер

/а/ — араб

/о/ — орыс

/п/ — парсы

/тат/ — татар

/т/ — түркі

/ж/ — жергілікті

моңғ. — моңғол

/қ/ — қытай

/к.с./ — көнерген сөз

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Томға енген мәтіндер сақталған қолжазбалар

Аңшыбай (1-нұсқасы). ОҒК, Ш. 330, 3-дәптер.
Аңшыбай (2-нұсқасы). ОҒК, Ш. 673, 4-дәптер.
Парпария. ОҒК, Ш. 673, 10-дәптер.
Құттықия. ОҒК, Ш. 830, 3-дәптер.
Едіге. ОҒК, Ш. 79Д.
Нұрадын. ОҒК, Ш. 673, 5-дәптер.
Мұса хан. ОҒК, Ш. 673, 6-дәптер.
Орақ, Мамай. ОҒК, Ш. 673, 7-дәптер.
Қарасай мен Қазі. ОҒК, Ш. 673, 9-дәптер.
Қарасай, Қазі. ОҒК, Ш. 673, 8-дәптер.
Қарадөң (1-нұсқасы). ОҒК, Ш. 330, 1-дәптер.
Қарадөң (2-нұсқасы). ОҒК, Ш. 673, 1-дәптер.
Жұбаныш (1-нұсқасы). ОҒК, Ш. 330, 1-дәптер.
Жұбаныш (2-нұсқасы). ОҒК, Ш. 673, 2-дәптер.
Сүйініш. ОҒК, Ш. 673, 3-дәптер.
Ер Бегіс. ОҒК, Ш. 667, 9-дәптер.
Көгіс, Тегіс. ОҒК, Ш. 667, 8-дәптер.
Тама. ОҒК, Ш. 667, 7-дәптер.
Тана. ОҒК, Ш. 667, 6-дәптер.

Зерттеулер мен энциклопедиялар, фольклорлық жинақтар

1. *Ананьев Г. Қараногайцы и их предания // Сборник сведений о Северном Кавказе. – Т. 2. – Ставрополь, 1909.*
2. *Аргынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000.*

3. *Ахметзянов М. И.* Между Волгой и Уралом // Идель. – Казань, 1991, №10-11.
4. Әдеби мұра және оны зерттеу. – Алматы, 1961.
5. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры. – Алматы, 2001.
6. *Әуезов М.* Әдебиет тарихы. Қызылорда – Ташкент, 1927.
7. Батырлар жыры. Бесінші том. Қырымның қырық батыры. (Мұрын жыраудан жазылған мұралар). – Алматы: «Жазушы», 1989.
8. Батырлар жыры. Алтыншы том. Қырымның қырық батыры. – Алматы, 1990.
9. Башкирское народное творчество. – Т.2. Предания и легенды. – Уфа, 1987.
10. *Бердібаев Р.* Эпос — ел қазынасы. – Алматы, 1995.
11. *Бартольд.* Сочинения в девяти томах. – Т. 2. Ч.1. – М., 1963.
12. Вопросы изучения эпоса народов СССР. – М., 1958.
13. Едіге батыр. – Алматы, 1999.
14. *Жирмунский В. М.* Народный героический эпос. – М.-Л., 1962.
15. *Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос. – М.-Л., 1974.
16. История всемирной литературы. – Т. 3. – М., 1985.
17. *Искахов Д. М.* Чура батыр кем ул // «Идель» журналы, 1997, №9.
18. *Кекілбаев Ә.* Ұйқыдағы арудың оянуы. – Алматы, 1979.
19. *Кононов А. Х* Родословная туркмен: Сочинения Абул-Гази хана Хивинского. – М.-Л., 1958.
20. *Косвен А.М.* Амазонки // Советская этнография, 1947, №2-3.
21. *Қадырғали би Қосымбекұлы.* Жылнамалар жинағы. – Алматы, 1992.
22. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-т., 1-кітап. – Алматы, 1960.
23. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-т. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 2008.
24. Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы, 1981.
25. Қазақ фольклорының поэтикасы. – Алматы, 2001.
26. Қарабура. Тарихи-танымдық жинақ. – Алматы, 1997.
27. *Қасқабасов С.* Жаназық. – Астана, 2001.

28. *Қоңыратбаев Ә.* Мұрын ақын жырлаған «Қырымның қырық батыры» // «Социалистік құрылыс» газеті, 1948 ж. 15 маусым.

29. *Қоңыратбаев Ә.* Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.

30. *Қондыбай С.* Есен — Қазақ. – Алматы, 2002.

31. *Құл-Мұхаммед М.* Мөңке би // «Егеменді Қазақстан» газеті, 2003 ж. 19 қараша.

32. *Қырымның қырық батыры.* – Алматы, 2005.

33. *Мағауин Е.* Ел қамын жеген Едіге. – Алматы, 1996.

34. *Марғұлан Ә.* Шоқан және Манас. – Алматы, 1971.

35. *Ногайдың қыркъ батири. Ногай халк дастандары.* – Махачкала, 1991.

36. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. V. – СПб., 1885.

37. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. VII. – СПб., 1896.

38. *Радлов В. В.* Ел қазынасы — ескі сөз. – Алматы, 1993.

39. *Садырбаев С.* Фольклор және эстетика. – Алматы, 1974.

40. *Сейфуллин С.* Қазақ әдебиеті. 1-кітап. Билер дәуірінің әдебиеті. – Қызылорда, 1932.

41. *Сикалиев А.* Ногайский героический эпос. – Черкесск, 1994.

42. *Соколова З.П.* Культ животных в религии. – М., 1972.

43. *Сыдиықов Қ.* Ақын-жыраулар. – Алматы, 1974.

44. *Сыдиықов Қ.* Сарқылмас қазына. – Алматы, 1998.

45. *Татар халық ижаты. Риваятьләр һәм легендалар.* – Казань, 1987.

46. *Татар эпосы. Дастанлар.* – Казань, 2004.

47. *Тизенгаузен В.Т.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений. – М.-Л., 1941.

48. *Толыбеков С.* Қазақ шежіресі. – Алматы, 1992.

49. *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. – М., 2002.

50. *Тілепов Ж.* Қазақ поэзиясының тарихылығы. – Алматы, 1994.

51. *Тынышпаев М.* История казахского народа. – Алматы, 1993.

52. *Уәлиханов Ш. Ш.* Бес томдық шығармалар жинағы. I т. – Алматы, 1961.

53. *Усманов А. У.* Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. – Казань, 1972.

54. *Халиков А. Х.* Болгар-татар чыгышлы 500 рус фамилиясе. – Казань, 1992.

55. *Худяков М.* Очерки по истории Казанского ханства. Репринтное воспроизведение издания 1923 г. – Казань, 1990.

56. Шахаб ад-Дин Ахмад ибн Мухаммад ибн Арабшах. Ад-жаиб ад-мақдур фи ахбар Тимур. – Каир 1305/1887-88.

57. Шараф ад-Дин Али Иазди. Зафар-наме. – Ташкент, 1972.

58. *Ысмайылов Е.* Ақындар. – Алматы, 1956.

59. *Ысмайылов Е.* Жамбыл және халық ақындары. – Алматы, 1996.

РЕЗЮМЕ

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова в рамках Государственной программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие») продолжает работу по подготовке и изданию очередных томов свода казахского фольклора «Бабалар сөзі». Подготовлены и изданы тринадцать томов новеллистических дастанов, семь томов дастанов религиозно-нравственного содержания, восемь томов дастанов романического (любовного) содержания, три тома исторических поэм, семнадцать томов героического эпоса и один том генеалогических дастанов. Новое издание, посвященное сокровищнице казахского народа — фольклорным сборникам, оформленное на высоком уровне, читатели встретили с большой радостью. Публикация лучших образцов казахского эпоса будет продолжена и в дальнейшем.

Очередной 50-й том серии включает героический эпос. Текст одного из самых объемных и изящных эпосов казахского народа — «Қырымның қырық батыры», входящий в избранные шедевры мировых народных произведений, был записан в начале XX века. В 1940 году по предложению руководителя Национальной Академии наук РК академика К.И.Сатпаева литературовед Асайын Хангельдин отправился в командировку в Мангистау, в город Шевченко к летописцу Мурын-жырау, чтобы записать его репертуар. В 1942 году, в период ожесточенных боев на фронтах Великой Отечественной войны, в Алма-Ату по инициативе и при поддержке ценителей и покровителей национальной литературы Н.Сауранбаева и Е.Исмайылова был приглашен Мурын-жырау, исполнивший 35 эпосов, входящих в цикл «Қырымның қырық батыры». Запись текстов в исполнении Мурын-жырау осуществили известные историки и литературоведы Е.Исмайылов, М.Хакимжанова, О.Нурмагамбетова.

К сожалению, не удалось осуществить запись первоначального варианта эпоса «Қырымның қырық батыры», потому что к этому времени все певцы-сказители легендарной эпопеи ушли из жизни. Поэтому варианты эпоса, записанные от Мурын-жырау, являются самым ценным духовным наследием не только казахского народа, но и всего человечества. Всем известно, что в советский период эпос «Қырымның қырық батыры» был изучен в недостаточной степени, его не разрешали публиковать. Только в конце 80-х годов XX века эпос вошел в многотомник казахской устной литературы и впервые был представлен вниманию читателей.

Эпический свод «Қырымның қырық батыры» состоит из трех эпических циклов: «Аншыбай батыр и его потомки», «Карадон батыр и его потомки» и «Отдельные богатыри». В 50-й том серии «Бабалар сөзі» включен эпический цикл «Аншыбай батыр и его потомки» и семь эпических поэм из эпического цикла «Карадон батыр и его потомки»: «Қарадең», «Жұбаныш», «Суйініш», «Ер Беріс», «Көгіс, Теріс», «Тама», «Тана». Эпические поэмы «Нәрік» и «Шора», которые являются замыкающим звеном последнего генеалогического цикла, войдут в следующий, 51-й том многотомника «Бабалар сөзі».

Эпический генеалогический цикл «Аншыбай батыр и его потомки» воспеваает героические подвиги Едиге, основоположника Ногайской Орды, крупного полководца и государственного деятеля, исторической личности, жившей в конце XIV — начале XV вв., и его предков и потомков. В этих произведениях ярко представлены эпические образы повелителя Мавренахра Тимура и повелителя Алтын орды Токтамыс-хана. В некоторых главах эпоса повествуется о деяниях знаменитых исторических деятелей Асана кайгы, Айсаулы Ахмета, Адиль султана, которые не имеют кровной связи с Едиге. Основными темами фольклорного произведения, в котором древние мотивы эпоса и исторические события описываются переплетаясь, являются защита страны, Родины, воспевание героизма.

Из главных героев эпических поэм, которые составляют эпический генеалогический свод «Карадон батыр и его потомки», только некоторые знакомы широкому кругу читателей. К сожалению, отсутствуют исторические сведения, подтверждающие существование в прошлых веках богатырей Карадона,

Жубаныша, Суйиниша, Бегиса, Тегиса, чьими именами названы эпические поэмы, вошедшие в данный том. Легендарная историческая личность середины XVI века — Шора Нарикович прославил свое имя на века в борьбе за защиту Казанского ханства от иноземных захватчиков. Нарик и его сын Шора являются выходцами из рода Тама, который входит в состав Младшего Жуза казахского народа. Нет сомнений, что главным героем эпической поэмы «Тама» является первопредок вышеназванного рода. Когис в эпических поэмах из репертуара Мурын- жырау изображается отцом Тама батыра. Подтверждающие сведения мы находим в образцах казахской эпической поэмы «Карасай, Кази» и отдельных вариантах эпической поэмы татарского народа «Чура батыр».

50-й том серии «Бабалар сөзі», в соответствии с основными принципами многотомника, снабжен научными приложениями. Научные приложения включают в себя сведения о публикуемых текстах; словарь географических названий; сведения об исторических и религиозных деятелях; сведения о сказителях и собирателях; список использованной литературы; резюме на русском и английском языках.

Объем тома — 29 п.л.

SUMMARY

M.O. Auezov Institute of Literature and Arts, Ministry of Education, Republic of Kazakhstan is continuing activities on preparation and publishing of the volumes of hundred volume series «Babalar sozy» in the frame of the State program «Madeni Mura» («Cultural heritage»).

At present period 49 volumes devoted to the most remarkable and voluminous branch of national folklore -eposes have been prepared and published. By present day thirteen volumes of novelistic dastans, seven volumes of religious-moral dastans, eight volumes of romantic (love) dastans, three volumes of historical poems, eighteen volumes of heroic epos and one volume of genealogical dastans have been prepared and published. The readers were delighted to see the new edition arranged on a high level, dedicated to the inmost richness of Kazakh epos-folklore collections. Further the publication of the best patterns of Kazakh epos will be continued.

Volume 50 is devoted to heroic eposes.

This volume includes one of the most voluminous and elegant eposes of Kazakh people such as «Kyrymnin kyryk batyri». Text of the epos included into the list of selected world folk works was recorded in the beginning of XX century. In 1940 Academician K.I.Satpaev, Head of National Academy of Sciences of Kazakhstan has proposed the literary studies specialist Assayin Khangeldin to travel to Mangistau, to Shevchenko town and visit Muryn zhyrau and record his repertoire. In 1942 despite severe period of Great Patriotic War, thanks to the assistance of the patrons of national literature such as N.Sauranbayev, E.Izmailov, who have invited Muryn zhyrau to Almaty, 35 eposes included into the cycle «Kyrymnin kyryk batyri» have been recorded. The well known specialist in the field of history and literature such as E.Izmailov,

M.Khakimzhanova, O.Nurmagambetova have been involved in the recording of the epos text.

Regretfully the initial version of the epos «Kyrymnin kyryk batyri» was not recorded because all performers-narrators of legendary epic, have passed away. However the fragments of the epos recorded from Muryn zhyrau are considered the most valuable spiritual heritage of not only Kazakh people but of the whole humanity. It is a well known fact that during Soviet period the epos «Kyrymnin kyryk batyri» like other Kazakh eposes was insufficiently studied and it was prohibited for publication. Only in 80th of XX century the epos was included into the collection of Kazakh oral literature and was for the first time presented to the readers' attention.

Epic collection «Kyrymnin kyryk batyri» consists of three epic cycles that are titled «Anshibai batyr and his descendants», «Karadon batyr and his descendants» and «Separate bogatyrs». Volume 50 of the series «Babalar sozi» includes epic cycle «Anshibai batyr and his descendants» and seven epic poems from epic cycle «Karadon batyr and his descendants», «Karadon», «Zhubanish», «Suyinish», «Er Begis», «Kogis, Tegis», «Tama», «Tana». Epic poems «Narik» and «Shora» that are the concluding unit of the last genealogical cycle will be included into volume 51 of the multi collection «Babalar sozi».

Epic genealogical cycle «Anshibai batyr and his descendants» is devoted to praising of heroic life of Edige who was a founder of Nogai Horde, prominent commander and public figure, historical person who lived in the end of XIV- beginning of XV centuries and his descendants. Epic images of Timur the ruler of Mavrenahr and Toktamyskhan the ruler of Altyn Horde have been also colorfully described. Some chapters of the epos tell about the activities of the historical figures such as Assan kaigi, Aisaully Akhmet, Adil sultan, who were not relatives of Edige. The theme of valuable folklore work in which ancient epos motives and historical events are combined- is the protection of the peace in the country, the Motherland and respect to heroism.

From the main heroes of epic poems that are included into the epic genealogical collection «Karadon batyr and his descendants» only some of them are known to the wide circle of readers. Historical data is missing that confirms existence of bogatyrs Karadon,

Zhubanish, Suyinish, Begis, Tegis whose names are given to the epic poems included into this volume, but the legendary figure of the middle of XVI century — Shora Narikovich became famous for ages during the fighting for defense of Kazan khanate from foreign invaders. Narik and his son Shora are the representatives of Tama clan that is included into the Junior Zhuz of Kazakh people. It is obvious that the main hero of the epic poem «Tama» is the ancestor of the above mentioned clan. Kogis in the epic poems from the repertoire Mutyn zhyrau is depicted as a father of Tama batyr and the same information we have found in the patterns of Kazakh epic poem «Karasai, Kazi» and in some versions of the epic poem of Tatar people «Chura batyr».

According to the main principles of multivolume collection, volume fifty of the series «Babalar sozi» has scientific supplements which include the following: data on published texts and their versions; brief historic- folklore and textologic analysis of the texts; data on historical and religious figures whose names are mentioned in the texts; vocabulary of the old Turkic , Arabic and Persian words, terms, notions and geographic names; data on narrators of folk tales, collectors and publishers; list of used literature; summary in Russian and English.

Volume size is 29 pp.

МАЗМҰНЫ

Құрастырушылардан	5
-------------------------	---

Мәтіндер

Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары	
Аңшыбай (1-нұсқасы)	11
Аңшыбай (2-нұсқасы)	31
Парпария	51
Құттықия	69
Едіге	76
Нұрадын	108
Мұса хан	138
Орақ, Мамай	157
Қарасай, Қазі	182

Қарадөң батыр және оның ұрпақтары

Қарадөң	218
Жұбаныш (1-нұсқасы)	245
Жұбаныш (2-нұсқасы)	265
Сүйініш	297
Ер Бегіс	336
Көгіс, Тегіс	359
Тама	377
Тана	395

Ғылыми қосымшалар

Томға енген мәтіндерге түсініктеме	425
Мәтіндерде кездесетін тарихи және діни есімдер	441
Сөздік	447
Жер-су атаулары	448
Томға енген дастандарды жырлаушы, айтушы һәм жинаушылар туралы мәлімет	450
Шартты қысқартулар	452
Пайдаланылған әдебиеттер	453
Резюме	457
Summary	460

Научное издание

БАБАЛАР СӨЗІ

50 том

ГЕРОИЧЕСКИЕ ЭПОСЫ
(на казахском языке)

Утверждено к печати Ученым советом Института литературы и искусства
им. М.О. Ауэзова

Шығаруға жауапты: *Р.Қ. Тұрлынова*

Редакторы: *Ұ.С. Тілегенова*

Техникалық редакторы: *Г. Бектібаева*

Компьютерге терген: *Е. А. Сманова*

Компьютерде беттеген: *М.О. Ногайбаева*

Дизайнын әзірлеген «Бауыр» баспасы
ИБ № 2336

Теруге 05.08.08 жіберілді. Басуға 02.09.08 қол қойылды. Пішіні 60х90¹/₁₆.

Қаріп түрі «Мектептік». Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 29,0. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 0044.

«Фолиант» баспасы

010000, Астана қаласы, Ш. Айманов көшесі, 13

«Фолиант» баспаханасында басылды

010000, Астана қаласы, Ш. Айманов көшесі, 13

ISBN 9965-35-612-2

9 789965 356124